

**ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СУХОМЛИН Олександр Дмитрович

УДК: [94:327.5](470+571:477)"173/177"

ДИСЕРТАЦІЯ

**РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ВІЙСЬКА
ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО (1734–1775)**

032 – Історія та археологія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О. Д. Сухомлин**

Науковий керівник: Брехуненко Віктор Анатолійович, доктор історичних наук,
професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Сухомлин О.Д. Російська військова присутність на території Війська Запорозького Низового (1734–1775). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» (03 – Гуманітарні науки). – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ, 2021.

У дисертації досліджено постання, організаційну структуру та функціонування системи російських фортець на території Війська Запорозького Низового доби Підпільненської (Нової) Січі, а також повсякденні взаємини запорозького козацтва із російськими гарнізонами та сприйняття останніми території Запорожжя. Основну увагу приділено періоду між російсько-турецькими війнами 1735–1739 та 1768–1774 років. Військо Запорозьке Низове окресленого періоду, та скеровані на нього зусилля Російської імперії зі стабілізації російсько-турецького кордону (одним із інструментів яких і була російська військова присутність на території Запорожжя) розглянуто у контексті процесів закриття Дунайсько-Чорноморської ділянки Степового кордону Європи. Дослідження базується на мікросторичному підході.

Постання й утвердження російської військової присутності (як системи фортифікацій) розгорталося в нових реаліях фронтірної зони, започаткованими втіленням положень Карловицького миру 1699 року. Найбільш вагомим з них було облаштування лінійних державних кордонів. Проте не лише інтеграція степової зони, але й військове просування Російської імперії на південь було неможливим без опертя на автохтонну фронтірну спільноту – Військо Запорозьке Низове.

Російські фортеці на теренах Запорожжя будувалися у зв'язку з потребою вирішення перш за все поточних тактичних завдань російсько-турецької війни 1735–1739 років, спрямованих на розв'язання нагальних логістичних питань. Центральну роль серед них відігравали ретраншементи, розташовані по берегах

Дніпра, які були передусім базами Дніпровської флотилії. Проте всі фортеці споруджувалися як об'єкти тимчасової польової фортифікації, що у подальшому зумовило швидке їх руйнування і втрату належного оборонного стану. Відповідно до завдань, російські фортифікаційні споруди, збудовані у роки війни, поділено на 1) польові редути і ретраншементи, 2) укріплені пристані (флотські бази) і 3) спостережні редути. Як системне явище російська військова присутність на теренах Запорожжя бере початок з 1736 року.

Після війни російські фортеці на Запорожжі отримали офіційну назву «нижньодніпровські пости», а їх залоги складали нижньодніпровську команду. Незважаючи на віддаленість (окрім Новосіченського ретраншементу і Микитинської застави) більшості російських укріплень від нового кордону, делімітованого відповідно до умов Белградського миру 1739 року, фортеці продовжували функціонувати, попри мізерне військове значення. Після закінчення війни, у мирний час, на колишні укріплені пристані й провіантські магазини (що тепер фактично являли собою законсервовані військові бази, віддалені від державного кордону) покладалися нові завдання. Для Петербургу ці фортеці були не стільки військовими осередками, скільки спостережними пунктами на кримському напрямку.

У міжвоєнний період на нижньодніпровські пости як підрозділ російських військ в Україні, підпорядкований київському генерал-губернатору, було покладено виконання функцій щодо дотримання прикордонного режиму, розвідки та контролю за козацтвом. До завдань російських комендантів (передусім Новосіченського ретраншементу) належали всебічне шпигування за Запорозькою Січчю, збір свідчень про внутрішнє життя Запорожжя й моніторинг політичної, економічної та епідеміологічної ситуацій у Кримському ханстві за допомогою запорозьких розвідників.

Нижньодніпровська команда являла собою відокремлений підрозділ російських військ в Україні, підпорядкований київському генерал-губернатору як вищому прикордонному начальнику. Командир нижньодніпровської команди

та коменданти фортець у взаєминах з підданими Османської імперії вважалися представниками російської влади.

Система російських фортець на Запорожжі зазнавала змін: скорочення у зв'язку з ліквідацією Дніпровської флотилії на початку 1740-х років, та наприкінці 1740-х – у зв'язку зі зменшенням військової загрози; а також реформування у 1755 році, пов'язане із спробами належного облаштування Російською імперією лінійного кордону з Кримським ханством. Ліквідація (і часткове консервування) Дніпровської флотилії зумовили скорочення чисельності залог та зменшення кількості діючих фортифікацій. Зменшення військової загрози мало наслідком часткове роззброєння (вивезення артилерії) та знову ж таки, скорочення чисельності діючих укріплень наприкінці 1740-х років.

У 1755 році мало місце впровадження Росією нових важелів впливу у регіоні – Новосіченський ретраншемент було передано під командування офіцера Київського гарнізону як місцевого російського адміністратора при кошовому отаманові, безпосередньо підпорядкованого київському губернатору. Таким чином, від середини 1750-х років на Запорожжі діяли дві самостійні російські військові команди. Реформування 1755 року було пов'язане зі спробами Росії належно облаштувати лінійний російсько-османський кордон шляхом запровадження системи караулів, підпорядкованих коменданту Новосіченського ретраншементу.

Як складова російських військ, розташованих в Україні, нижньодніпровська команда комплектувалася з російських польових полків та Українського ландміліцького корпусу (з 1736 і до кінця 1740-х років), згодом – лише з ландміліції (кінець 1740-х – 1755). Крім того, з 1755 року в Новосіченському ретраншементі перебувала окрема команда, що формувалася з полків Київського гарнізону. У справах комплектування і постачання нижньодніпровські пости були відокремленим підрозділом Українського ландміліцького корпусу, який ніс на теренах Запорожжя караульну та патрульну служби у вахтовий спосіб. Верховним начальником для нижньодніпровської команди був вищий командир російських військ в Україні: з 1739 року –

київський генерал-губернатор, а з 1765 – президент Другої Малоросійської колегії.

Значну увагу у даному дослідженні приділено висвітленню внутрішньої організації російських залог на теренах Запорозжя, порядку комплектування та ротації гарнізонів, системі постачання. Центральним осередком з 1736 до кінця 1740-х років був Усть-Самарський ретраншемент, а з 1749 і до другої половини 1770-х – Старосамарський. Загальна чисельність російських військових, що перебували на території Запорозжя з середини 1750-х і до 1768 року не перевищувала чотирьох сотень вояків: наприклад, у 1763 році залоги всіх фортець та персонал військових складів, укомплектовані з ландміліції, разом склали 363 особи, а команда Київського гарнізону, підпорядкована коменданту Новосіченського ретраншементу, у 1755 році складалася з 9 осіб. Ротації військових нижньодніпровської команди відбувалися у «ручному режимі», за ордером командира Українського ландміліцького корпусу. До повноважень командира нижньодніпровської команди входило й переміщення, у разі потреби, вояків між підпорядкованими йому фортифікаціями.

Окрім російських, у фортецях або у таборах при них відбували службу залоги лівобережних козаків. Ця практика проіснувала з часів російсько-турецької війни 1735–1739 років до 1776 року. Козаки підлягали більш частій ротації, строк їх служби на Нижньому Дніпрі складав 4–7 місяців. Козацькі залоги по факту підпорядковувалися російському офіцерові – командир укріплення, при якому вони стояли, та своєму верховному (похідному) командир у – очільнику козацьких команд на Українській лінії.

Постачання російських залог харчовими продуктами здійснювалося з військових магазинів, а заготівля сіна, дров, деревини відбулася за рахунок Війська Запорозького Низового. Оборонний стан російських фортець на Запорозжі був незадовільним, спорадичне проведення ремонтних робіт силами самих залог не поліпшувало його. Внаслідок цього вже у середині 1770-х років низка укріплень фактично втратила ознаки фортифікацій.

Проаналізовано вплив російської військової присутності на Військо Запорозьке Низове, виокремлено такі його складові, як контроль Запорожжя та спроби колонізації запорозьких теренів. Завдання контролю за Запорозькою Січчю з'явилося вже восени 1736 року – комендант Новосіченського ретраншементу мав наглядати за настроями запорожців; згодом цей посадовець трактувався як представник київського генерал-губернатора при кошовому отаманові й місцевий російський адміністратор, який повідомляв губернатора про всі події на Запорожжі та російсько-кримському прикордонні.

Виділено державний (централізований) і приватний вектори російської колонізації запорозьких володінь. Обидва спиралися на російську військову присутність і обидва зазнали поразки внаслідок внутрішньої політики Війська Запорозького Низового, спрямованої на заселення своєї території. У 1740 році командирові нижньодніпровської команди були підпорядковані поселення, що стихійно виникали при російських фортецях, однак вже за декілька років більшість із них припинила своє існування внаслідок міграції населення у запорозькі села й містечка. Спроби насильного повернення населення з-під запорозького підданства назад у другій половині 1740-х років наštтовхнулися на рішучий опір Січі. Приватні слободи, що їх засновували російські офіцери на теренах Вольностей, з часом так само перейшли у підданство Запорожжя.

Повсякденні взаємини російських вояків із населенням Запорожжя демонструють чітке самоусвідомлення першими своєї показової вищості, намагання заперечити автономію Війська. Проте на символічному рівні місцеві російські очільники змішені були визнавати суверенітет Запорожжя, коли йшлося про постачання фортець сіном, деревиною, дровами. Попри конфліктність, відносини не були засадничо ворожими, існували випадки взаємовигідного порозуміння, чому сприяли реалії прикордоння та гнучкість запорозького соціуму як питомо фронтірної спільноти.

У світогляді російських командувачів поза офіційним дискурсом територія Запорожжя не належала до суто російських земель, і після 1775 року

усвідомлювалася як новоприєднана. У міжвоєнний період російська адміністрація однозначно розуміла Запорожжя як складову українського світу.

У контексті уніфікаційних процесів на Європейському фронтірі XVIII століття зусилля Росії щодо Запорожжя у співвіднесенні зі стратегіями Австрійської імперії на Військовому кордоні виглядають порівнянними, оскільки в кінцевому рахунку спиралися на ідеї тогочасного абсолютизму. Руйнівна ж налаштованість Росії щодо Війська Запорозького Низового різко дисонує не лише з досить жорстким, але водночас виваженим багатоетапним реформуванням Австрією граничарів Військового кордону, але й з політикою щодо «своїх» – донського та інших – козацтв. Отже, основою російських стратегій на Фронтірі була ліквідація запорозького козацтва. Специфіка ж Війська Запорозького Низового міжвоєнного періоду як автохтонної фронтірної спільноти, з одного боку, й органічної складової українського світу – з другого, його протистояння імперському тиску на локальному рівні виразно підкреслює перехід на шлях, що вів до одержавлення Вольностей.

Ключові слова: Військо Запорозьке Низове, Нова Січ, Український ландміліцький корпус, повсякденні взаємини, ретраншемент, редут, Фронтір.

ABSTRACT

Sukhomlyn O.D. Russian Military Presence in Zaporozhian Host (1734–1775). – Qualification research paper manuscript.

Thesis for a Doctor of Philosophy Degree; Speciality 032 «History and Archeology» (03 – Humanities). – M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation examines the formation, organizational structure and functioning of the Russian fortresses system in the lands of the Lower Dnieper Zaporozhian Host during the *Pidpil'nenska* (New) Sich period, everyday relations between the Zaporozhian Cossacks and the Russian garrisons as well as the latter's perception of Zaporizhia territories.

The main focus is the period between the Russo-Turkish wars of 1735–1739 and 1768–1774. The Zaporozhian Host and Russian government attempts to stabilize the Russian-Turkish border (with military presence in Zaporizhia lands being one of the instruments to do so) during this period are studied in the context of Danube-Black Sea section of the European Steppe Frontier closure.

The study is based on microhistorical approach.

The establishment of the Russian military presence as a system of fortifications developed in the new realities of the frontier zone started with the implementation of the Treaty of Karlowitz provisions in 1699. The most important of these was the establishment of linear state borders. However, not only the integration of the steppe zone, but also the military advance of Russian Empire further south was impossible without the reliance on local frontier community – the Lower Dnieper Zaporozhian Host.

Russian fortresses in Zaporozhian lands were built primarily to solve current tactical tasks of the Russo-Turkish war of 1735–1739 and urgent logistical issues. The important role was also played by retrenchments on the banks of the Dnieper that became primary bases for the Dnieper flotilla. However, all these fortifications were built as objects of temporary field fortification, what later led to their rapid destruction

and loss of proper defensive condition. According to their tasks, the Russian fortifications built during the war can be divided into:

- 1) Field redoubts and retrenchments;
- 2) Fortified piers (naval bases);
- 3) Observation redoubts.

As a systemic phenomenon, Russian military presence in Zaporozhia dates back to 1736. After the war, Russian fortresses in Zaporozhia received the official name «Lower Dnieper posts», and their garrisons consisted of the Lower Dnieper Command.

Despite the remoteness of majority of Russian fortifications from the new border, which was delimited under the terms of the Treaty of Belgrade, 1739 (with such exceptions as the *Novosichens'kyi* Retrenchment and the *Mykytyn* Outpost), the fortresses continued to function, even despite their meager military significance. In the times of peace, former fortified piers and provision stores (which, as military bases situated far away from the state border, were in fact removed from operation) got new functions. For St. Petersburg, these fortresses were not military centers but observation posts in the direction of Crimea.

During the interwar period «posts» (as a unit of Russian troops in Ukraine) at the Lower Dnieper, were subordinated to the Governor-General of Kyiv and oversaw the compliance with border regime, gathered intelligence, and were entrusted with control over the Cossacks. The tasks of Russian commandants (primarily at the *Novosichens'kyi* retrenchment) included comprehensive espionage in the Zaporozhian Sich, evidence gathering on the internal life of Zaporozhia, and, with the help of Zaporozhian spies, monitoring of political, economic, and epidemiological situation in the Crimean Khanate.

The Lower Dnieper Command, a separate unit of Russian forces in Ukraine, was subordinated to the Governor-General of Kyiv as the senior commander in borderlands. The commander of the Lower Dnieper Command and the commandants of the fortresses were considered the representatives of Russian authorities in relations with the Ottoman Empire subjects.

The system of Russian fortresses in Zaporozhia underwent changes: two reductions in size, one due to liquidation of the Dnieper flotilla in the early 1740s and one in the late 1740s due to the diminishing military threat, as well as the reform of 1755, connected to the Russian Empire attempts to properly arrange the linear border with the Crimean Khanate. The liquidation and partial removal from operation of the Dnieper flotilla led to further reduction in the fortresses numbers. The diminishing military threat resulted in partial disarmament (removal of artillery) and another curtailment of active fortifications in the late 1740s. In 1755 Russia introduced new levers of influence in the region – the *Novosichens'kyi* retrenchment was transferred into the command of Kyiv garrison officer, local Russian administrator who worked together with the Kosh Ataman and was directly subordinated to Kyiv Governor. The reform of 1755 was connected with Russia's attempts to properly arrange the linear Russian-Ottoman border by introducing a system of guards under the *Novosichens'kyi* retrenchment commandant. Thus, from the mid 1750s, two independent Russian military commands operated in Zaporozhia.

As a part of Russian troops stationed in Ukraine, the Lower Dnieper Command was composed of Russian field regiments and the Ukrainian Land Militia Corps (from 1736 to the end of the 1740s), and later only of the Land Militia Corps (late 1740s – 1755). In addition, from 1755 a separate command formed from the Kyiv garrison regiments was stationed in *Novosichens'kyi* retrenchment.

In terms of staffing and supply, the Lower Dnieper posts were a separate unit of the Ukrainian Land Militia Corps that carried out patrol services in Zaporozhia on a shift basis. The supreme officer for the Lower Dnieper Command from 1739 was the Governor-General of Kyiv, and from 1765 – the President of the Second Little Russian Collegium.

Considerable attention in this study is paid also to the internal organization of Russian garrisons in Zaporozhia, recruitment and rotation of manpower, supply system. Russian garrisons in Zaporozhia initially were manned by regiments of Russian army and Ukrainian Land Militia Corps; later, after curtailments of the late 1740s – by Land Militia only; since 1755 – by Land Militia and regiments of the Kyiv

garrison. The center of Russian military presence in the region was the Ust-Samara Retrenchment from 1736 to the late 1740-s and *Starosamars'kyi* Retrenchment from 1749 to the second half of the 1770-s.

The total number of Russian troops stationed in Zaporozhia from the mid-1750s to 1768 did not exceed four hundred soldiers: for instance, in 1763 the garrisons of all fortresses and personnel of supply depots, staffed by land militia, totaled 363 people, while the Command from the Kyiv garrison (subordinated to the commandant of the *Novosichens'kyi* retrenchment) in 1755 consisted of 9 people only. The rank-and-file personnel rotations in the Lower Dnieper Command took place in «manual mode», by the order of the Commander of the Ukrainian Land Militia Corps, who, if needed, could also move soldiers between the fortifications under his command.

In addition to the Russians, Cossacks from the Left-bank Ukraine served in the fortresses and camps as well. This practice lasted from the Russo-Turkish war of 1735–1739 to 1776. The Cossacks were subject to more frequent rotation, their service at the Lower Dnieper was from 4 to 7 months. Cossack garrisons were subordinated to the Russian officer, the commander of the fortification where they served, and to his supreme (march) officer – the commander of the Cossack commands on the Ukrainian line.

Food was supplied from military stores, while hay, firewood, and other wood materials were procured at the expense of the Lower Dnieper Zaporozhian Host. The defensive condition of Russian fortresses in Zaporozhia was unsatisfactory, and sporadic repairs by garrisons themselves could not solve the problem. Thus, already in the mid 1770-s a number of fortifications could not be considered as actually fortified.

The influence of the Russian military presence in the lands of Lower Dnieper Zaporozhian Host is analyzed, its components - such as the control of Zaporozhia and attempts to colonize the Zaporozhian territories - are singled out. The task to control the Zaporozhian Sich was added to local Russian forces already in the autumn of 1736 – from that point the Commandant of the *Novosichens'kyi* retrenchment had to supervise the mood of local Cossacks. Later this official was treated as a representative of the Kyiv Governor-General at Kosh Ataman and a local Russian administrator, who

informed the governor of all events in Zaporozhia and the Russian-Crimean borderlands.

The state (centralized) and private vectors of the Russian colonization in the lands of Zaporozhia are distinguished in this research. Both relied on the Russian military presence and both were defeated as a result of Zaporozhian Host policy aimed at active colonization of its own territory. In 1740, the Commander of the Lower Dnieper Command supervised settlements that spontaneously appeared near the Russian fortresses, but within three or four years most of them ceased to exist due to population migration to Zaporozhian villages and towns. Attempts to forcibly return population from Zaporozhian subjecthood in the second half of the 1740-s met strong resistance from the Sich. Private settlements, founded by Russian officers in the Host lands, eventually became subjects of Zaporozhia as well.

Everyday relations of Russian soldiers with the population of Zaporozhia demonstrate former's clear self-awareness and demonstrative superiority – an attempt to deny the autonomy of the Host. However, on a symbolic level, local Russian leaders were forced to recognize the sovereignty of Zaporozhia when it came to the supply of fortresses with hay, wood, and firewood.

Despite the conflicts, the relations were not fundamentally hostile. Thanks to the Frontier realities and the flexibility of Zaporozhian society as a frontier community, there were cases of mutually beneficial cooperation too. In the Russian commanders' worldview – outside of the official discourse – the territory of Zaporozhia did not belong to the proper Russian lands, and after 1775 it was perceived as recently annexed. In the interwar period, the Russian administration clearly understood Zaporozhia as a part of the Ukrainian world.

In the context of unification processes on the European Frontier in the late 18th century, Russian policies towards Zaporozhia seem comparable to the strategies of the Habsburg Empire on the Military Frontier as both of them ultimately relied on the ideas of absolutism. Russian attitude to destroy Lower Dnieper Zaporozhian Host is in sharp contrast not only with Austria's rather brutal (but at the same time balanced and multi-stage) reform of the Military Frontier grenzers, but also with Russia's own policy

toward Don and other Cossack hosts. Consequently, Russian strategies on the Frontier aimed at the elimination of the Zaporozhian Cossackdom.

The specificity of the Lower Dnieper Zaporozhian Host – an autochthonous frontier community and an organic component of the Ukrainian world that resisted against the imperial pressure at the local level – only emphasizes the transition of Zaporozhian lands from free frontier to state-building trajectory during the interwar period.

Keywords: Lower Dnieper Zaporozhian Host, New Sich, Ukrainian Land Militia Corps, everyday interactions, retrenchment, redoubt, Frontier.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Oleksandr D. Sukhomlyn. Russian Military Presence and Colonization of Zaporozhian Host (Orel-Samara Region) in the Age of New Sich (1734–1775). *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska sectio F – Historia*. 2019. Vol. 74. P. 183–212.
2. Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорожжя як виклик для запорозького світу (1734–1775) : монографія. Львів ; Київ : ЛНУ імені І. Франка; ІУАД, 2021. 328 с.
3. Сухомлин О. Д. Російські фортеці на території Запорожжя як флотські бази: зберігання суден Дніпровської флотилії у 1740-х рр. *Чорноморська минушина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України*. 2021. Вип. 16. С. 16–23.

Опубліковані наукові праці апробаційного характеру

1. Сухомлин О. Д. Аналіз інформативних можливостей обліково-статичних джерел Архіву Коша для реконструкції таборів лівобережного козацтва на території Війська Запорозького Низового. *Історичні етюди: збірник наукових праць* / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. Дніпро, 2017. Вип. 5. С. 142–147.
2. Сухомлин О. Д. Питання використання методів імагології у дослідженні етностереотипів та взаємсприйняття запорожців та росіян у XVIII ст. *Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету – 2017"*: матеріали доповідей та виступів. (м. Київ, 25-26 квітня 2017 р.). Київ, 2017. Ч. 5. С. 168–170.
3. Сухомлин О. Д. Міждисциплінарні підходи у дослідженні російської військової присутності на Запорожжі доби Нової Січі. *Міжнародна наукова*

конференція «Міждисциплінарні наукові читання» : тези доповідей (м. Київ, 21 листопада 2018 р.). Київ, 2018. С. 53–55.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	19
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА ОДИНИЦЬ ВИМІРЮВАННЯ .	19
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ.....	28
1.1. Проблематика російської військової присутності на теренах Запорозжя в історіографії	28
1.2. Структура джерельної бази	39
1.3. Методологія дослідження	62
РОЗДІЛ 2. ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО НА ТЛІ АНАЛОГІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ФРОНТИРУ	71
2.1. Військо Запорозьке Низове у фокусі фронтірних студій: вибрані аспекти інтерпретаційних підходів	71
2.2. Проблема врегулювання державних кордонів та уніфікації фронтірних спільнот у XVIII столітті	77
2.3. Мобільність фронтірних груп та формування поселенського кордону	91
РОЗДІЛ 3. МАСШТАБИ ТА СТРУКТУРА РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ	103
3.1. Формування мережі фортифікацій (1735–1739 роки)	103
3.2. Локалізація об'єктів.....	112
3.3. Комплектування та підпорядкування в 1739–1768 роках	127
3.4. Внутрішня організація	140
3.5. Лівобережні козаки в російських фортецях.....	143
3.6. Реформування мережі у 1750–1770-х роках	147
3.7. Система постачання невійськовими товарами	158
3.8. Фактична обороноздатність та ліквідація російських фортець	163
3.9. Діловодство	171
3.10. Церква	173
РОЗДІЛ 4. РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОГЛИНЕННЯ РЕГІОНУ.....	179
4.1. Функції розвідки та контролю	179
4.2. Російські фортеці і проблема залюднення краю	199
РОЗДІЛ 5. ПОВСЯКДЕННІ ВЗАЄМИНИ РОСІЙСЬКИХ ГАРНІЗОНІВ З НАСЕЛЕННЯМ ЗАПОРОЗЖЯ ТА ВЗАЄМОСПРИЙНЯТТЯ ЗАПОРОЖЦІВ І РОСІЯН	218
5.1. Регламентовані стосунки російських залог та запорозьких козаків	218

5.2. Неформальні взаємини залог із населенням Запорозжя	224
5.3. Ціннісні уявлення залог російських фортець про територію Запорозжя та взаємосприйняття запорожців і росіян	248
ВИСНОВКИ	256
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	263
ДОДАТКИ.....	297
Додаток 1	297
Додаток 2	300
Додаток 3.....	301
Додаток 4.....	302
Додаток 5.....	303
Додаток 6.....	304
Додаток 7.....	305
Додаток 8.....	306
Додаток 9.....	307
Додаток 10.....	308
Додаток 11.....	309
Додаток 12.....	310
Додаток 13.....	311
Додаток 14.....	313
Додаток 15.....	314
Додаток 16.....	315
Додаток 17.....	316
Додаток 18.....	317
Додаток 19.....	318
Додаток 20.....	319

Додаток 21	321
Додаток 22	324
Додаток 23	325
Додаток 24	329
Додаток 25	330
Додаток 26	331

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВІА	Військово-історичний альманах
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей [Записки Одеського товариства історії та старожитностей]
ИАГНС	Исторически архив града Новог Сада [Історичний архів міста Нові Сад]
ПСЗРИ	Полное собрание законов Российской империи [Повне зібрання законів Російської імперії]
РГАДА	Российский государственный архив древних актов [Російський державний архів давніх актів]
РГВИА	Российский государственный военно-исторический архив [Російський державний військово-історичний архів]
РДВИА	Російський державний військово-історичний архів
УІЖ	Український історичний журнал
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА ОДИНИЦЬ ВИМІРЮВАННЯ

км	кілометр
м	метр
м.	місто
о.	острів
р.	ріка
сmt	селище міського типу

ВСТУП

Актуальність дослідження. Російська військова присутність на землях Війська Запорозького Низового разом із російськими гарнізонами на теренах Гетьманщини була одним з ключових чинників імперської політики в Україні упродовж XVIII століття. Саме поява російських фортифікацій на Запорожжі віщувала перехід Росії до практичної реалізації її поглинальних стратегій в регіоні. У часи Підпільненської Січі ці фортифікації стали невід’ємним елементом російського котка, який намагався підім’яти під себе Вольності Війська Запорозького Низового, розмити їхню самодостатність та розчинити в імперському тілі.

Відновлення ліквідованої під впливом зовнішньополітичних чинників у 1711 році московської військової присутності розпочинається з часів російсько-турецької війни 1735–1739 років. Вздовж берегів Дніпра, починаючи від гирла р. Орелі, та по р. Самарі Петербург задля підтримки своєї армії та Дніпровської флотилії заходився зводити опорні бази і провіантські магазини, на основі яких будувалися ретраншементи. Після закінчення війни більшість укріплень, розташованих південніше Української лінії (нижче по Дніпру), було ліквідовано. Але у 1740-х – 1770-х роках низка ретраншементів і редутів продовжували функціонувати.

Паралельно, починаючи з 1750-х років, на землях Війська Запорозького Низового російським урядом, як відомо, було утворено низку військово-територіальних формацій: Новосербія, Слов’яносербія, фортеця св. Єлизавети, Новослобідський козацький полк, насамкінець Нова Дніпровська лінія укріплень. Усі вони стали мілітарними суб’єктами—«сусідами» Війська Запорозького Низового (в адміністративному й територіальному сенсі)¹. На відміну від них ретраншементи й редуги відразу стали «острівцями імперії» в серці Запорожжя.

¹ Задля їхнього утворення було відкраяно прикордонні масиви історичних запорозьких теренів. На той час це були ще периферійні землі Війська Запорозького Низового переважно із зимівчанським типом поселень. У зв’язку з відносно невисокою густотою населення взаємодія місцевих мешканців з чужим мілітарним елементом була менш інтенсивною.

З 1739 року фортеці перебували у віданні київського генерал-губернатора, зокрема й через підпорядкування йому Українського ландміліцького корпусу та російських полків, зі складу яких формувалися їхні гарнізони. Офіційна тогочасна риторика російського уряду декларувала, що ці фортеці мали забезпечувати охорону південного кордону імперії, а також виконувати розвідувальні, карантинні та контрольні-пропускні функції². Однак на практиці роль російських гарнізонів була значно ширшою – від охорони флотських («морських») припасів, будівельних матеріалів і устаткування, що залишилися після Дніпровської флотилії, до «демонстрації російського прапора», контролю над Запорожжям й шпигування за Кошем, спроб колонізації й артикулювання імперської політики на локальному рівні. А той факт, що після війни гарнізони не були виведені з краю, промовисто натякав не лише на неминучість подальших мілітарних кроків імперії, спрямованих на захоплення узбережжя Чорного моря, а й на опрацювання Петербургом нової політики стосовно Запорожжя.

За влучним висловом О. Рябініна-Скляревського, катехізисом російської політики упродовж майже всього XVIII століття був розподіл Туреччини; на шляху Росії до цієї мети стояла, рано чи пізно, ліквідація Запорожжя³ в той чи інший спосіб⁴.

Запорозька старшина усвідомлювала ці обставини. Ретраншементи й редути, яких, за висловом кошового Петра Калнишевського, на землях Війська Запорозького Низового протягом війни 1735–1739 років було «наделано задовольно»⁵, сприймалися не тільки як знаряддя Російської імперії у війнах

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3806. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 88.

³ Рябінін-Скляревський О. О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. *А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии* / Сост. Малинова Г. Л., Сапожников И. В. / Труды Государственного архива Одесской области. Т. 1. Одесса–Киев, 2000. С. 106.

⁴ В. Мільчев обґрунтовано вживає поняття «ліквідація оригінального устрою Запорожжя» щодо проєктів з реформування Запорозького Війська, пропонує у 1750-х – 1760-х роках і, врешті, щодо серії подій 1775 року, які в історіографії прийнято називати ліквідацією Запорозької Січі (Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя, 2009. С. 41–44, 48–49). Російському урядові йшлося про знищення Запорожжя як окремого політичного організму на околиці імперії, яка в цей період зазнала всебічної уніфікації за абсолютистськими принципами. Реалізація курсу передбачала низку масштабних уніфікаційних заходів, а не лише зруйнування січової фортеці й арешт старшини. Нагадаю, що проєкт Карла Штофельна передбачав формування із запорожців двох нових полків, організованих на кшталт слобідських (Там само. С. 43). Як відомо, в самій Січі незабаром по розпуску Війська Запорозького Низового розмістилася російська адміністрація одного з новостворених повітів.

⁵ Петро Калнишевський та його доба: Збірник документів та матеріалів / Упор. В. В. Грибовський, В. І. Мільчев,

проти Туреччини. А численні прохання Коша щодо перегляду доцільності існування цих фортець у невоєнний час⁶ імперська влада не брала до уваги.

Розуміння тодішньої ситуації й непривабливого майбутнього Війська Запорозького Низового ілюструють також добре відомі слова емігрантів-мазепинців 1755 року: «росіяне ... нині уже Войско Запорожское в конец истребить хотят», для чого й збудовано фортецю св. Єлизавети та інші, відтак «уже Войско Запорожское все в мішок убрато, и только ж еще чтоб як то мішок завязать росіяне способу не избрали»⁷. Кіш не наважувався на силові заходи проти імперії, представленої локально саме російськими фортецями. У його арсеналі залишалися, з одного боку, чолобитні та депутації до імперської верхівки, а з другого – ненасильницькі (як правило) відповіді на дії російських гарнізонів. Крім того, запорозькій старшині, і зокрема, П. Калнишевському, йшлося про модернізацію традиційного, але вже архаїчного устрою Запорожжя⁸. Проте час плинув надто швидко. У 1770 році, у розпалі будівництва Нової Дніпровської лінії укріплень, кошовий отаман писав, що фортеці й лінії, «что строятся и делаются, *теперь* (курсив мій. – О. С.) удержать их невозможно, ... сии строения не к чему иному, но только к утиснению нас»⁹.

Таким чином, проблема російської військової присутності на теренах Запорожжя є актуальною й заслуговує на окреме спеціальне дослідження, оскільки безпосередньо пов'язана з пластом питань, висвітлення яких дає змогу детальніше представити як особливості поглинальних стратегій Російської імперії, так і сутність самого Війська Запорозького Низового.

В історіографічній традиції міцні позиції утримує стереотип, у рамках якого російська військова присутність виписується в образі безликого утискувача запорозького козацтва. Таке спрощення вже не може задовольняти. Актуальним є розгляд цієї присутності не як абстрактного перманентного ворога запорозького козацтва, а як, з одного боку, сукупності конкретних фортифікацій

І. Л. Синяк. Київ, 2009. С. 154.

⁶ Петро Калнишевський та його доба. С. 105.

⁷ Цитується за: Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Мюнхен, 1965. Т. 1. С. 66.

⁸ Там само. С. 6.

⁹ Петро Калнишевський та його доба... С. 154

зі своїми функціями й завданнями, мінливим впливом на Запорозжя, а з другого – як діяльності конкретних осіб, груп історичних акторів та комплексу конфліктних і позаконфронтаційних стосунків. Отже, на часі – представлення даної проблематики, з одного боку, у ширшому контексті глобальних процесів – закриття Європейського фронтиру у XVIII столітті, а з іншого – комплексний розгляд структури та функцій російської присутності на території Війська Запорозького Низового.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до планів держбюджетної науково-дослідної теми Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України «Джерела з соціальної стратифікації суспільства Гетьманщини та Слобідської України середини XVII – XVIII ст.».

Метою дисертації є комплексне дослідження функціонування російських фортець як імперських осередків в питоми українському просторі.

Досягнення мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань:**

- дослідити історіографію проблеми;
- сформувати репрезентивну джерельну базу дослідження;
- проаналізувати у порівняльній перспективі уніфікаційні стратегії абсолютистських держав щодо Дунайсько-Понтійської ділянки Європейського фронтиру;
- дослідити формування системи російських фортець на Запорозжі та її структурні складові;
- з'ясувати військово-організаційні аспекти функціонування російської військової присутності;
- вивчити особливості контрольних функцій російських гарнізонів на теренах Запорозжя;
- проаналізувати реальний вплив російських стратегій на заселення території Війська Запорозького Низового за доби Нової Січі;

- дослідити комплекс повсякденних взаємин російських залог із запорозьким козацтвом та населенням Війська Запорозького Низового;
- вивчити особливості ціннісних уявлень росіян про територію Запорожжя за доби Нової Січі.

Об'єктом дослідження є Військо Запорозьке Низове доби Підпільненської Січі (1734–1775).

Предметом дослідження є російська військова присутність на території Війська Запорозького Низового у вказаний період.

Наукові принципи та методи дослідження. Основним підходом, реалізованим у дисертаційному дослідженні, є опція мікроісторії. Дослідження побудоване на широкому спектрі загальнонаукових, конкретно-історичних та спеціальних історичних методів. До першої групи належать методи аналізу та синтезу, моделювання, системно-структурний. З конкретно-історичних методів використано історико-хронологічний, історико-порівняльний, а також метод польових досліджень. Спеціальні історичні методи представлені картографічним, історико-географічним, методом імагології. Крім того, залучено методи кількісного аналізу та геометрії.

До методологічного арсеналу дослідження належать також історіографічний аналіз, бібліографічна й архівна евристика.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період існування останньої запорозької Січі – Підпільненської – 1734–1775 роки.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що:

- 1) вперше досліджено організаційну структуру та особливості підпорядкування російських гарнізонів, запроваджених на території Запорожжя, зокрема, відтворено персональний склад командирів низки укріплень, кількісний склад залог тощо;
- 2) проблему російської військової присутності на території Запорожжя доби Підпільненської Січі поставлено в глобальний контекст закриття Європейського фронтиру у XVIII столітті й комплексу уніфікаційних заходів Австрійської та Російської імперій;

- 3) актуалізовано проблему мобільності фронтального населення;
- 4) подальший розвиток отримало дослідження проблеми імперського контролю над Військом Запорозьким Низовим через формування військової присутності;
- 5) проаналізовано специфіку впливу гарнізонів російських фортець на залюднення території Запорожжя;
- 6) запропоновано нові підходи до вивчення повсякденних взаємин російських вояків із населенням Запорожжя та виокремлено образи взаємосприйняття запорожців і росіян;
- 7) з'ясовано ціннісні уявлення росіян про територію Війська Запорозького Низового.

Територіальні межі дисертації охоплюють територію Війська Запорозького Низового доби Підпільненської Січі. Згідно з сучасними адміністративним поділом це Дніпропетровська, Запорізька, частково Полтавська, Донецька, Кіровоградська, Миколаївська та Херсонська області.

Практичне застосування здобутих результатів дисертаційної роботи можливе у кількох практичних і теоретичних напрямках. Результати можуть бути використані при проведенні подальших спеціальних досліджень Війська Запорозького Низового, закриття Європейського Фронтиру (Дунайсько-Чорноморської його ділянки), при підготовці узагальнюючих наукових праць з українсько-російських взаємин та з питань військової історії, історії повсякдення, при укладанні історичних карт та атласів України. Систематизовані у дисертаційному дослідженні просопографічні матеріали (наприклад, персональний склад комендантів російських фортець на території Війська Запорозького Низового) можуть бути залучені для генеалогічних досліджень та використовуватися при підготовці археографічних публікацій. Результати дослідження також можуть бути використані у навчальному процесі (зокрема, інтеграція у спецкурси).

Особистий внесок здобувача полягає у самостійному всебічному опрацюванні теми та публікації на основі проведених досліджень 6 наукових

праць, у тому числі однієї монографії. Автором також підготовлено документи для археографічної публікації.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження було апробовано на обласних, всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях. Серед них: Всеукраїнська науково-практична конференція «Фортиця на фронті: місто Самарь у XVI-XVIII ст.» (Дніпро, 11–12 травня 2017 року); Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України» на вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка (Запоріжжя, 19–20 травня 2017 року); Міжнародна наукова конференція «VII Міждисциплінарні наукові читання» (Київ, 21 листопада 2018 року); VIII Всеукраїнська краєзнавча конференція «Шляхи сполучення Придніпров'я: від давнини до сьогодення» (Дніпро, 22 березня 2019 року); VIII Міжнародний форум докторантів «Історик–факт–метод» (VIII Międzynarodowe Forum Doktorantów «Historyk–Fakt–Metoda») (Ченстохова, 9–10 травня 2019 року); II Всепольська докторантська конференція «Влада, гроші, слава: конфлікти в історії» (II Ogólnopolska konferencja doktorancka „Władza, pieniądze, sława – konflikty na przestrzeni dziejów”) (Краків, 6–7 червня 2019 року); Міжнародна наукова конференція «Фортиці Європи XVIII століття. Зустріч Третя: роль фортифікації в оборонних системах держав» («Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Spotkanie 3: rola fortyfikacji w systemach obronnych państw») (Ченстохова, 13–14 вересня 2019 року); Всеукраїнська наукова конференція «IV Всеукраїнські Яворницькі наукові читання», присвячені 165-річчю від дня народження академіка Д. І. Яворницького (Дніпро, 6 листопада 2020 р., проходила у форматі онлайн); Міжнародна конференція молодих учених «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених» (Київ, 22 червня 2021 року, проходила у форматі онлайн); круглий стіл «Повсякденні практики соціуму Війська Запорозького Низового у трансформаціях “довгого” XVIII ст.», що відбувся у рамках міжнародної наукової конференції «Вісімнадцяте століття: українська і глобальна перспективи» (Львів, 23–25 червня 2021 року, проходила у форматі онлайн).

Крім того, результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданні кафедри історії XVI–XVIII століть Гуманітарного факультету Університету Марії Кюрі-Склодовської у Любліні [Zakład historii XVI–XVIII wieku, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie]¹⁰ (Польща) 13 червня 2019 року.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження оприлюднені в 3 наукових працях, а саме: в 1 монографії, 1 статті у періодичному науковому виданні Європейського союзу (Польща), 1 статті у науковому фаховому виданні категорії «Б», що входить до переліку, затвердженому Міністерством освіти і науки України, та у 3 працях апробаційного характеру.

Структура дисертаційного дослідження підпорядкована досягненню поставленої мети та виконанню дослідницьких завдань і складається зі вступу, п'яти розділів (розділених на 21 підрозділ), висновків, списку використаних джерел та літератури (307 позицій) й 26 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 332 сторінки машинопису, з них основна частина – 242 сторінки.

¹⁰ Зараз – кафедра історії XVI–XIX століть та Східної Європи, Інституту історії, Факультет історії та археології (katedra historii XVI–XIX w. i Europy Wschodniej, Instytut historii, Wydział Historii i Archeologii).

РОЗДІЛ 1. СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

1.1. Проблематика російської військової присутності на теренах Запорозжя в історіографії

Російська військова присутність на теренах Війська Запорозького Низового належить до тих проблем, які, на перший погляд, порівняно часто згадують, але ретельного дослідження яких так і не було проведено, що легко з'ясувати навіть при побіжному розгляді. Тема досі так і не стала об'єктом цілісного вивчення. Зустрічаються лише точкові згадки про різні її аспекти в контексті наукових праць, присвячених іншій тематиці. Більшість сюжетів, хоча й часто містять цінні спостереження, але мають все-таки локальний характер і не претендують на глибокі узагальнення, не кажучи вже про концептуалізацію в цілому. А проблема взаємодії запорожців із залогами російських фортець як така не була поставлена взагалі і згадувалася лише принагідно.

До ХХ століття функціонування російських фортець і зокрема найдрібніших із них – редутив – розглядалося побіжно і в контексті лише історії російської армії першої половини XVIII століття, російсько-турецької війни 1735–1739 років, інженерного мистецтва Росії, укріплених ліній та охорони кордонів. Ці дослідження охоплюють порівняно великі часові відтинки та широке предметне поле (військо Російської імперії, військові інженерні споруди, військо Гетьманщини), маючи на меті показати головні тенденції розвитку, здобутки інженерного мистецтва, організацію російської армії та її бойовий шлях. Проблематика російської військової присутності на теренах Запорозжя висвітлювалася як один з інструментів Росії в її успішних південних завоюваннях.

Так, Ф. Ласковський коротко торкається питання будівництва та реформування фортифікацій. Його праця містить історичні карти та креслення російських військових об'єктів у межиріччі Орелі й Самари в аспекті проблеми

оборони кордонів Російської імперії¹¹. О. Байов, детально викладаючи перебіг російсько-турецької війни 1735–1739 років, згадав і про напад татар на російські пости, розташовані на ділянці від Усть-Самарського ретраншементу й Кодацького редуту до Терлимського редуту, проте не вказавши, на які саме укріплення¹². Це єдина згадка в історіографії про роль російських укріплень межиріччя Орелі та Самари у безпосередніх бойових діях. І О. Байов, і Ф. Ласковський зачепили й питання редутів на Запорожжі, згадуючи про них в контексті зауваження самого факту існування російських фортифікацій на території Запорозьких Вольностей та у зв'язку з вимогами з боку запорожців ліквідувати ці фортифікації¹³. Лапідарно про існування російських фортець на Запорожжі згадує А. Скальковський¹⁴.

Грунтовніше питання російської військової присутності на теренах Запорожжя було розглянуто Є. Загоровським. Спираючись на своїх попередників, а також аналізуючи документи, опубліковані О. Андрієвським та Д. Яворницьким¹⁵, дослідник у загальних рисах визначив організаційні особливості перебування російських військових у Новосіченському ретраншементі, завдання, які на них покладалися щодо «содержания в порядке» Коша, та практику їх реалізації. Історик навів перелік російських фортець на території Запорожжя (відомих з опублікованих документів) та звернув увагу на хабарництво офіцерів, які розуміли тимчасовість свого перебування на цих землях¹⁶. Незважаючи на велику кількість неточностей, значною мірою зумовлених обмеженістю джерельної бази, доробок історика є надзвичайно

¹¹ Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Санкт-Петербург, 1865. Ч. 3. С. 39; Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. Санкт-Петербург, 1866. Л. 3, 4.

¹² Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Кампания 1739 г. Санкт-Петербург, 1906. С. 41.

¹³ Це висловлювалося, зокрема, у наказі запорозьким депутатам до Уложеної комісії 1767 року (Петро Калнишевський та його доба. С. 105).

¹⁴ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994.

¹⁵ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. *Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД)*. Одесса, 1888. Вып. 14. С. 283–718; Андреевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. *ЗООИД*. Одесса, 1893. Вып. 16. С. 117–266; Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. Санкт-Петербург, 1888; Его же. Источники для истории запорожских казаков. Владимир, 1903. Т. 2.

¹⁶ Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена новой Сечи. *ЗООИД*. Одесса, 1913. Вып. 31. С. 55–59, 62.

важливим для досліджуваної проблематики. Саме Є. Загоровський уперше розглянув російську військову присутність та її функціонування як складову урядової політики на запорозьких землях (в аспекті приборкання малопередбачуваного для імперії Запорожжя). Крім того, коротка розвідка Є. Загоровського є першим з досліджень російської політики щодо Війська Запорозького Низового, методологічною засадою якого був позитивізм.

Зміна поглядів на роль і значення російської військової присутності на теренах Запорожжя спостерігається у першій третині ХХ століття і пов'язана з появою праць Н. Полонської-Василенко, О. Рябініна-Скляревського та В. Грекова, які дають підстави стверджувати, що українська історична наука 1920-х – 1930-х років (до початку радянських репресій) встигла створити власну оригінальну концепцію історії Запорожжя, відмінну від імперської¹⁷.

Н. Полонська-Василенко визначила російські фортеці як привід для постійних втручань російської адміністрації у внутрішні справи Запорожжя, а також окреслила роль Новосіченського ретраншементу у спробах встановлення контролю над Січчю з боку київського генерал-губернатора М. Леонтьєва. Джерелами для дослідниці стали документи, опубліковані О. Андрієвським та Д. Яворницьким¹⁸.

О. Рябінін-Скляревський першим розглянув російську військову присутність як окрему проблему історії Запорожжя доби Підпільненської Січі, вписавши її до глобальної лінії російської політики здобуття виходу до Чорного моря та в аналіз соціально-економічних наслідків «відкушування» Росією прикордонних запорозьких земель. Завдяки цьому напрацювання О. Рябініна-Скляревського є особливо важливими для подальших досліджень обраної проблематики¹⁹.

В. Греков, досліджуючи повстання сіроми у Запорозькій Січі (грудень 1768 року) на основі втрачених на сьогодні архівних фондів, приділив значну

¹⁷ Важливим здобутком цієї доби також є археографічна збірка Д. Яворницького «До історії Степової України» (Дніпропетровське, 1929).

¹⁸ Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Мюнхен, 1965. Т. 1.

¹⁹ Рябінін-Скляревський О. О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. *А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии* / Сост. Малинова Г. Л., Сапожников И. В. / Труды Государственного архива Одесской области. Т. 1. Одесса–Киев, 2000. С. 83–178.

увагу ролі російських військових у придушенні бунту та опублікував низку цінних документів²⁰.

В українській радянській історичній науці проблематика російських фортець на теренах Запорожжя не досліджувалася. В. Голобуцький, характеризуючи політику Петербурга щодо Війська Запорозького Низового, побіжно писав лише про Новосіченський ретраншемент як осередок російської військової присутності та інструмент впливу на Січ²¹. Історик, маючи, на відміну від Н. Полонської-Василенко, доступ до Архіву Коша Нової Запорозької Січі, не скористався з цього, що, вочевидь, було зумовлено ідеологічними причинами; він спирався лише на доробок А. Скальковського, Є. Загоровського, Й. Георгі та на джерела, опубліковані О. Андрієвським і Д. Яворницьким. В. Голобуцький (дещо змінено передаючи інформацію Є. Загоровського) помилково стверджував, що низка російських фортець на теренах Запорожжя (окрім Новосіченського ретраншементу, зведеного в 1735 році) постали у 1740-х роках як наслідок посилення тиску на нього з боку Російської імперії²².

Напрацювання О. Апанович²³, висвітлюючи участь козацьких підрозділів у російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років, заторкуючи військову історію Південної України, спираються на дослідження вже згаданих вище істориків. Проте авторка досить детально розглянула питання форпостної служби (до якої було залучено козаків), устрою та зовнішнього вигляду форпостів. Доробок дослідниці розширює можливості для верифікації унікального нарративного джерела, яке дуже часто використовується дослідниками вкрай некритично – «Усної оповіді М. Коржа» (зокрема при реконструкції зовнішнього вигляду козацьких та російських фортифікацій).

Якісно іншим періодом у дослідженні проблематики російських фортець, розташованих на території Запорожжя, стали 1990-ті – 2020-ті роки з притаманною цій добі концентрацією уваги на історії козацтва, військовій та

²⁰ Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. *Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук*. Київ, 1927. Кн. 11. С. 211–241.

²¹ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. Київ, 1961. С. 77–78.

²² Там само. С. 81.

²³ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ, 1969.

соціальної історії, минулому окремих населених пунктів регіону. Базове значення тут мають здобутки сучасної історіографії у дослідженні запорозького козацтва доби Підпільненської Січі загалом. Завдяки джерелознавчим, соціально-історичним й історико-економічним дослідженням та археографічним публікаціям Т. Кузик²⁴, В. Мільчева²⁵, Ю. Князькова²⁶, А. Бойка²⁷, П. Бойка²⁸, Г. Швидько²⁹, Л. Гісцової та Л. Демченко³⁰, Х. Лащенко³¹, С. Андрєєвої³², В. Векленка та О. Малова³³, В. Старостіна³⁴, О. Мірущенка³⁵,

²⁴ Кузик Т. Л. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку. *Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва*. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 2. С. 27–35; Ї ж. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 403–420; Ї ж. Між храмом і базаром: конфлікт новокодацьких священників. *Фронтири міста: історико-культурологічний альманах*. Дніпро, 2016. Вип. 5. С. 148–162.

²⁵ Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва останньої чверті XVIII ст. Запоріжжя, 2009; Його ж. Матеріали фіскального, поліційного та церковного обліку як джерело з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2010. Т. 20. С. 121–136; Його ж. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз. Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008.

²⁶ Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765). *Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 2003. Вип. 7. С. 35–55.

²⁷ Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. Запоріжжя, 1995.

²⁸ Бойко П. А. «Именные списки старшин и казаков бывшего Войска Запорожского... 1776 года» як джерело з історичної демографії Степової України. *Запорозька Січ і українське козацтво: зб. наук. пр.* Київ, 2013. С. 170–178.

²⁹ Швидько Г. К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх вольностей в 50–60 рр. XVIII ст. *Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1996. Вип. 1. С. 26–34; Ї ж. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України. *Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник*. Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1. С. 92–97; Ї ж. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності. *Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1996. Вип. 2. С. 12–18; Ї ж. Фортеці як один із факторів виникнення сільських і міських поселень на запорозьких теренах. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.* Дніпропетровськ, 2008. Вип. 6. С. 22–31.

³⁰ Гісцова Л. З., Демченко Л. Я. «Щоб защадевши леса... можно было і на- предкы чем користоватись». *Архіви України*. 1991 № 5–6. С. 75–84; Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень Вольностей військових. *Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва*. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 2. С. 20–27.

³¹ Лащенко Х. Г. Проблема лісокористування на Запорожжі в світлі документів з Архіву Коша. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX ст.* Запоріжжя, 1996. Вип. 2. С. 100–107.

³² Андрєєва С. С. Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2010. Вип. 9–10. С. 227–237; Ї ж. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі. *Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1999. Вип. 4 (5). С. 143–151. Ї ж. Журнал подорожі до Криму консула Олександра Нікіфорова 1763 р. як джерело до вивчення історії Нової Запорозької Січі. *Гуманітарний журнал*. 2011. №3-4 (літо–осінь). С. 175–179.

³³ Малов О. В., Векленко В. О., Векленко А. В. Картографічні джерела до історії Богородицької фортеці-Старосамарського ретраншементу. *Фронтири міста: історико-культурологічний альманах*. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 1. С. 117–131; Векленко В. О. Нарис історії Самарського монастиря. *Історичне Присамар'я* [збірник науково-дослідницьких праць з історії та краєзнавства конкурсу ім. Джусова]. Дніпро : Середняк Т. К., 2017. С. 35–93.

³⁴ Старостін В. С. Столиця Східного Запорожжя. *Фронтири міста*. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 3. С. 39–61; Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська. Київ, 2008.

В. Грибовського³⁶, І. Синяка³⁷, Р. Шияна³⁸, С. Плєцького³⁹ та багатьох інших у сучасній українській історіографії сформувалося якісно нове проблемне поле історії Запорозжя. Висвітлення у працях цих дослідників широкого кола проблем заселення теренів Війська, проектів його реформування Російською імперією, природокористування, внутрішнього управління, економічного розвитку, політики, участі Війська у російсько-турецьких війнах, діяльності старшин та багатьох інших дає змогу представити Військо Запорозьке Низове – як самодостатню спільноту, складову українського ранньомодерного соціуму, а не суто прикордонне середовище. Крім того, суттєво розширено актуалізовану джерельну базу за рахунок використання документальних, описово-статистичних, картографічних матеріалів з російських та українських архівів. Серед іншого до наукового обігу введено й чимало фактографічного матеріалу з історії російської військової присутності на теренах Запорозжя.

З'явилися й спеціальні праці з військової історії України XVIII століття – монографії В. Пірка⁴⁰, О. Репана⁴¹ та Г. Шпитальова⁴². Книга В. Пірка була першою спробою цілісного висвітлення російської військової присутності на території Південної України, але у вивченні російських фортифікацій Орель-Самарського межиріччя це дослідження не відзначається науковою новизною. Однак це не применшує ваги наукових здобутків В. Пірка для того періоду розвитку української історичної науки, коли його праці побачили світ.

³⁵ Мірущенко О. П. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей доби Нової Січі. Київ, 2015.

³⁶ Грибовский В. В. Крымское ханство на начальном этапе войны Османской и Российской империй 1768–1774 гг.: к вопросу о «последнем татарском набеге». *Мемлекет тарихы, ғылыми журналы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Мемлекет тарихы институты» мемлекеттік мекемесі* / бас редактор Б. Ғ. Аяған. Астана, 2016. № 1. С. 35–57; Його ж. Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.: остаточне руйнування місцевих укладів / Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. *Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст.* / за ред. В. Брехуненка. Київ, 2018. С. 262–265.

³⁷ Петро Калнишевський та його доба; Синяк І. Л. Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформаційний потенціал. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2016. Вип. 19/20. С. 31–59; Його ж. Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі. *Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика*. Київ, 2009. С. 317–330.

³⁸ Шиян Р. І. «Фронтір зовнішній» і «фронтір внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми – 1750-ми рр. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. Запоріжжя, 2012. Вип. 32. С. 96–105.

³⁹ Плєцький С. Ф. Організація охорони кордонів Нової Січі. Запоріжжя, 2011.

⁴⁰ Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами оборонних споруд за другу половину XVII–XVIII ст.). Донецьк, 2007.

⁴¹ Репан О. А. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Київ, 2009.

⁴² Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Київ, 2015.

О. Репан дослідив участь лівобережного козацтва у російсько-турецькій війні 1735–1739 років і зокрема дії козаків у ближніх виправах та їхню службу у новозбудованих російських форпостах на теренах Війська Запорозького Низового. Коротко було розглянуто питання комплектації залог новозбудованих фортець у роки війни та відрядження до них козаків Гетьманщини. Монографія Г. Шпитальова висвітлює функціонування Дніпровської флотилії у російсько-турецькій війні 1735–1739 років, що було тісно пов'язане зі спорудженням російських фортець на теренах Запорожжя.

Разом із тим, упродовж останнього десятиліття з'явилися спеціальні дослідження російської військової присутності в Україні XVIII ст. У працях В. М. Назаренка висвітлено питання структури та функціонування Київського гарнізону і його складових⁴³. А. Ю. Скрипник, системно досліджуючи діяльність російських військових формувань на території Правобережної України після поділів Речі Посполитої, торкнувся питань постачання військ і зловживань на цьому ґрунті, які мали довгі традиції⁴⁴.

Важко переоцінити спроби комплексного археологічного вивчення залишків російських фортифікацій, зокрема Старосамарського ретраншементу, Новобогородицької фортеці⁴⁵, Хортицького ретраншементу⁴⁶. Зокрема, дослідження археологів на чолі з проф. І. Ковальновою довели, що пам'ятка, розташована на околицях селища Шевченка (у складі сучасного міста Дніпра), є

⁴³ Назаренко В. Інженерні формування Київського гарнізону у другій половині XVII – XVIII ст. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 92. С. 7–10; Назаренко В. Київський гарнізон у XVIII ст.: структура та функції. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2013. № 4 (117). С. 48–50; Назаренко В. Полки Київського гарнізону (1711 – 1764 рр.): історія, чисельність, склад. *Spheres of Culture: Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies* [Ed. by Ihor Nabytovych]. Lublin, 2014. Vol. IX. P. 234–243; *результати досліджень узагальнено у дисертаційній роботі*: Назаренко В. М. Російський гарнізон м. Києва (друга половина XVII – кінець XVIII ст.): військово-політичний та соціально-економічний аспекти діяльності: Дис. на здоб. наук. ступеня к.і.н.: 07.00.01. Київ, 2015. 248 с.

⁴⁴ Скрипник А. Ю. Вплив російської військової присутності у Правобережній Україні на інкорпорацію регіону наприкінці XVIII – середини 60-х рр. XIX ст.: Дис. на здоб. наук. ступеня д.і.н.: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 403–404.

⁴⁵ Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: зб. наук. пр. / гол. ред. І. Ф. Ковальова. Дніпропетровськ, 2008; Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Дніпропетровськ, 2007; Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Вип. 2. Дніпропетровськ, 2013.

⁴⁶ Кобалія Д. Р. Хортицький ретраншемент 1737–1739 рр.: характеристика фортифікації та сучасний стан. *Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1998. Вип. 3. С. 88–95; Кобалія Д. Р. Локалізація воєнних лагерей Хортицького ретраншементу 1736–1740 гг. *Заповідна Хортиця: Матеріали IV міжнар. на уково-практ. конфер. «Історія Запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»*. Спеціальний випуск. Запоріжжя, 2010. С. 313–320.

Старосамарським ретраншементом, а в минулому – (Ново)Богородицькою фортецею⁴⁷.

Це відкриття сприяло підвищенню інтересу до проблеми походження міста Дніпра та активізації дискусії про його вік. Важливою подією стала поява у 2008 році колективної монографії «Палімпсест. Коріння міста: козацькі поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська»⁴⁸. Автори зосередили значну увагу на історії Старої Самари як одного з козацьких населених пунктів – попередників міста Дніпра, а відповідно не могли обійти й історію Старосамарського ретраншементу, тісно пов'язаного з існуванням цього містечка у XVIII столітті. Зокрема, було досліджено внутрішню забудову фортеці, зроблено спробу встановити персональний склад командирів залоги та розглянуто епізоди їхніх взаємин з місцевим населенням⁴⁹.

Принципове значення мають мікроісторичні дослідження О. Репана. Саме цьому дослідникові належить пріоритет в окресленні цілісного проблемного поля вивчення російської військової присутності на теренах Війська Запорозького Низового. О. Репан сформулював коло актуальних дослідницьких завдань та апробував прийнятний з огляду на особливості джерельної бази (фрагментарність корпусу документів Архіву Коша) алгоритм дослідження – від питань організаційної структури російської військової присутності (підпорядкування, постачання, командний склад залоги) до повсякденних взаємин російських військових та населення Війська Запорозького Низового. На основі документів з Архіву Коша Нової Запорозької Січі дослідник зробив спробу відтворити персональний склад комендантів ретраншементу, визначив загальні особливості комплектування залоги та структурні підрозділи (артилерійська команда, провіантські магазини) Старосамарського й Кам'янського ретраншементів, розглянув особливості команд лівобережних козаків та спробував відтворити персональний склад очільників цих команд⁵⁰. Крім того,

⁴⁷ Перлини козацького Присамар'я. С. 13.

⁴⁸ Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська. Київ, 2008.

⁴⁹ Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. С. 57–58, 170, 204.

⁵⁰ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. *Наддніпряньська Україна: історичні*

було актуалізовано проблему інституту спільних комісій у Старосамарському ретраншементі як складової взаємин між російськими військовими та Запорозьким Кошем⁵¹, у загальних рисах розглянуто забезпечення гарнізонів та команди лівобережних козаків, проаналізовано повсякденні взаємини та їх конфліктну складову⁵². Важливим здобутком дослідника стало введення до дослідницького поля проблематики російських фортифікацій, які перебували у сфері впливу Старосамарського ретраншементу – Біркутського, Кодацького та Сокільського редутив, Лоцмансько-Кам'янського (Кам'янського) ретраншементу та проблеми їх забезпечення. Уперше було показано наявність кількох моделей взаємин між російським військовим елементом та запорозькою адміністрацією, розглянуто деякі механізми їхньої взаємодії.

На початку ХХІ століття поживалися дослідження, присвячені окремим військовим формуванням та фортифікаційним спорудам. З'явилися монографії Г. Заїки та Р. Молдавського з історії Української та Дніпровської укріплених ліній⁵³, напрацювання Г. Швидько з локалізації фортець⁵⁴, розвідки О. Харлана про архітектурні особливості та локалізацію фортець⁵⁵, монографія Г. Шпитальова з історії української ландміліції⁵⁶, статті З. Маріної та Д. Філімонова, у яких зроблено спроби локалізації перевозів й слобід при Усть-Самарському ретраншементі⁵⁷, а також локалізовано польові редути доби

процеси, події, постаті: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 8. С. 233–239; Репан О. А. Конфліктна взаємодія залоги Лоцкам'янського ретраншементу з місцевим населенням у 1750–1760-х рр. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпро, 2016. Вип. 14. С. 27–35.

⁵¹ Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750–1760 рр.). *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.* Дніпропетровськ, 2012. Вип. 10. С. 14–22.

⁵² Репан О. А. Взаємини гарнізону Старосамарського ретраншементу з місцевим населенням: коні та навколо них. *Запорозька Січ і українське козацтво*. Київ, 2013. С. 157–163; Репан О. Взаємини населення запорозьких Вольностей з російським гарнізоном Старосамарського ретраншементу в Архіві Коша Запорозької Січі. *Tabularium Historiae*. Wydgoszcz, 2018. Tom IV. S. 91–113.

⁵³ Укріплені лінії розглядаються вказаними дослідниками як цілісні фортифікаційні споруди: Заїка Г. П. Українська лінія. Полтава, 2001; Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791). Запоріжжя, 2007; Іванцов А. В. До питання відносно кількості фортець Української лінії. *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ, 2009. С. 152–157.

⁵⁴ Швидько Г. К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України. *Наддніпряньський історико-краєзнавчий збірник*. Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1. С. 92–97.

⁵⁵ Харлан О. В. Фортифікаційні споруди ХVІІІ ст. на території сучасного Дніпропетровська. *Військово-історичний альманах (ВІА)*. 2009. № 1 (18). С. 98–114; Його ж. Фортифікаційні споруди ХVІІІ ст. на території сучасного Дніпропетровська. *ВІА*. 2009. № 2 (19). С. 51–59.

⁵⁶ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. Київ, 2013.

⁵⁷ Маріна З. П., Філімонов Д. Г. До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу (за писемними та археологічними даними). *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2009. Вип. 9. С. 66–81.

російсько-турецької війни 1735–1739 років⁵⁸. Важливим є нове ґрунтовне дослідження Д. Філімонова, присвячене функціонуванню російських фортець Надпоріжжя, і зокрема, Усть-Самарського ретраншементу, у період війни 1735–1739 років. Автор приділив значну увагу характеристиці його фортифікаційних особливостей, розглянув комплектування залоги у воєнний час⁵⁹.

Якщо дослідження Г. Заїки, виконане на підставі широкого кола документальних, картографічних та археологічних джерел, подає Українську лінію передусім як комплекс оборонних споруд, то Г. Шпитальов зосереджується на аналізі нормативних документів, що походять з кіл вищого командування та стосуються організації й реформування цієї військової формації (дослідження базується виключно на матеріалах російських архівів). Автор обійшов увагою таку важливу проблему, як служба ландміліції у «нижньодніпровських постах» – російських фортецях на теренах Війська Запорозького Низового, і лише побіжно згадав, що після 1740 року військовослужбовців Українського ландміліцького корпусу використовували для пропускної та митної служби на запорозькому кордоні як спостережний корпус київського генерал-губернатора⁶⁰.

Російська історіографія Української ландміліції не приділяє уваги дослідженню особливостей служби ландміліціонерів на території Запорожжя, обмежуючись висвітленням реформування ландміліції, традицій оборони південних кордонів імперії, і знову ж таки, будівництва Української лінії⁶¹.

Водночас недостатня розробленість проблематики локалізації російських фортифікацій призводить до накопичення помилок у дотичних історичних дослідженнях. Зокрема, Д. Вирський у коментарях до «сказки» про службу значкового товариша Миргородського полку І. Волошина помилково локалізує

⁵⁸ Філімонов Д. Г. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*. Дніпро, 2016. Вип. 24. С. 129–141.

⁵⁹ Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. *Історичне Присамар'я: збірник наук.-досл. праць*. Житомир, 2020. С. 5–72.

⁶⁰ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. С. 101.

⁶¹ Гукова Е. А. Оборона южных рубежей России в XVIII веке: Украинская линия и Украинский ландмилицкий корпус (1710–1780 гг.): Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02 – отечественная история / Е. А. Гукова. Москва, 2009.

Кам'янський ретраншемент поблизу с. Дніпровокам'янки, тоді як актуалізовані дослідниками картографічні й документальні джерела дозволяють чітко локалізувати його біля села Лоцманська Кам'янка, що нині у складі міста Дніпра. Нечіткою є також локалізація Біркутського редуту – «між Мишуриним Рогом та Ненаситецьким ретраншементом»⁶². Ю. Мицик у коментарі до опублікованого ним документа про команди лівобережних козаків на теренах Запорожжя у 1776 році робить припущення про розташування Сокільського редуту у Посамар'ї⁶³. Забігаючи наперед, зазначу, що проведене дослідження вказує на локалізацію цього укріплення поблизу сучасного села Миколаївка (куток Радуте понад озером Сомівка) Петриківського (за адміністративно-територіальним поділом від 17.07.2020 року – Дніпровського) району Дніпропетровської області. Однак ці зауваження не зменшують посутнього значення напрацювань згаданих істориків й актуалізації ними низки важливих джерел, підкреслюючи необхідність системного дослідження російської військової присутності на Запорожжі.

Підсумовуючи, слід зазначити, що дослідження російської військової присутності на теренах Війська Запорозького Низового, маючи достатньо тривалу історіографічну традицію, досі концентрувалися на локальних аспектах без спроб відтворити цілісність. На цьому шляху вдалося досягти низки важливих напрацювань, особливо на зламі ХХ–ХХІ століть, коли розпочався процес переходу від надміру абстрактних конструкцій до студій на мікрорівні. Саме мікродослідження продемонстрували евристичний потенціал цієї тематики, відтінили вади попередніх підходів, базованих на віддаленій від джерел схематизації, увиразнили той факт, що якісна концептуалізація можлива лише на підставі попереднього ґрунтовного опрацювання низових ситуацій.

⁶² Вирський Д. С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. Київ, 2011. С. 571.

⁶³ Мицик Ю. А. Після падіння Січі... *Південна Україна. XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 2000. Вип. 5. С. 220.

1.2. Структура джерельної бази

Відштовхуючись від класифікації Я. Калакури⁶⁴, джерельну базу даного дослідження можна подати як сукупність двох груп джерел. Першу з них утворюють джерела, створені людиною. До другої належать свідчення з історії навколишнього природно-географічного середовища та його змін⁶⁵. Беручи до уваги в цілому фрагментарну збереженість документальних джерел, врахування особливостей природно-географічного середовища дає змогу повніше реалізувати можливості потенційної джерельної бази.

Створені людиною джерела типологічно поділяються на документальні, наративні, зображувальні, археологічні, кінофотодокументальні та лінгвістичні. Джерельну базу даного дослідження формують п'ять масивів, а саме: документальні, наративні, картографічні, археологічні та лінгвістичні джерела.

Документальні джерела. Для класифікації документальних джерел оптимальним видається групування за схемою, запропонованою В. Горобцем щодо документації Гетьманщини⁶⁶ та використаною І. Синяком для документації Війська Запорозького Низового⁶⁷. Відповідно документальна складова джерельної бази представлена такими групами документів:

- облікові (відомості, реєстри, списки, сповідні розписи);
- інформаційно-публікаторські (повідомлення);
- засвідчувальні (формулярні списки, розписки, атестати);
- директивно-розпорядчі (ордери, укази);
- виконавчі (рапорти, донесення, звіти);
- листи;
- супровідна документація.

Серцевиною джерельної бази є документальні джерела. За походженням

⁶⁴ Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ, 2002. С. 93–94, 97.

⁶⁵ Інформацію про зміни природно-географічного середовища досліджуваного регіону, виявлено в джерелах, у той чи інший спосіб створених людиною (топографічні карти, свідчення в офіційній документації тощо).

⁶⁶ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упор. В. Й. Горобець. Київ, 1993. С. 32.

⁶⁷ Синяк І. Л. Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2009. Вип. 13. С. 73–89.

цей масив охоплює діловодні документи Гетьманщини, Війська Запорозького Низового та російського військового командування. Основними одиницями зберігання документальних джерел є фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України), а саме: ф. 229 «Архів Коша Нової Запорозької Січі», ф. 51 «Генеральна військова канцелярія», ф. 59 «Київська губерньська канцелярія», ф. 1639 «Канцелярія Українського ландміліцького корпусу», а також фонди військово-похідних канцелярій російського вищого командування за 1760-ті – 1770-ті роки: ф. 246 «Військово-похідна канцелярія генерал-фельдмаршала Петра Олександровича Рум'янцева», ф. 752 «Військово-похідна канцелярія генерал-майора П. А. Текелі», ф. 755 «Військово-похідна канцелярія командувача I-ї армії генерала Олиця Петра Івановича», ф. 759 «Військово-похідна канцелярія генерал-аншефа Петра Івановича Стрешньова», ф. 2243 «Військово-похідна канцелярія Петра Семеновича Салтикова – командира українського ландміліцького корпусу, генерал-лейтенанта, з 1753 р. – генерал-аншефа; головнокомандуючого діючою армією у семирічній війні». Цілеспрямована архівна евристика в перелічених фондах дозволила виявити представницькі масиви документальних джерел, які в поєднанні з документами, уже введеними до наукового вжитку, сформували репрезентативну сукупність.

Основною складовою облікової документації є *відомості*. Зведені відомості про відправлення козацького війська на російсько-турецьку війну 1735–1739 років, які зберігаються у фонді Генеральної військової канцелярії, містять статистичні дані, що дозволяють відтворити чисельність козацьких залог російських фортифікацій межиріччя Орелі та Самари у період війни. Яскравим прикладом є відомість про відправлення козаків Лубенського полку до Біркутського ретраншементу у 1738 році⁶⁸. Однак подібні відомості через особливості комплектування козацьких залог на російських форпостах Нижнього Дніпра містять інформацію лише про козаків певного полку (зведені відомості укладалися у полкових канцеляріях), тоді як до залоги окремо взятого

⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 6852. Арк. 49 зв.

укріплення включали козаків з різних полків Гетьманщини. При цьому у фондах Генеральної військової та Генеральної військової похідної канцелярії налічується велика кількість справ, які мають заголовки на зразок «Справа про відправлення такого-то числа козаків на Нижній Дніпро», «...до Дніпровських порогів», «...на Лінію» (1736–1738 роки)⁶⁹. Але в таких справах найчастіше міститься лише листування вищого російського командування з Генеральною військовою канцелярією (в інших випадках – з представниками похідного козацького командування або з полковниками) з вимогами російського генералітету про відправлення певної кількості козаків. Тут-таки відклалися відповіді гетьманської адміністрації. Звідси випливає, що розподіл козаків по конкретних форпостах здійснювався російським генералітетом безпосередньо на місці після прибуття затребуваної (як правило, реально прибулої, без врахування тих, хто втік по дорозі) кількості нових козацьких сил, а отже, відповідні відомості не могли відкластися серед документів Генеральної військової канцелярії⁷⁰.

На вимогу російського командування та чи інша кількість козаків для форпостної служби, як можна припустити, повинна була виділятися з різних полків Гетьманщини, за розподілом Генеральної військової канцелярії, а не з якогось одного полку. Тому для відтворення чисельності козацьких залог (і відповідно, приблизної чисельності російської залоги) форпостів межиріччя Орелі та Самари особливе значення має справа

«По доношенію Андрея Дебриня с прилогом ведомости сколько козаков на форпостах, каких чинов и каких полков и сколько велено нарядить козаков и каких полков» (1736), а особливо така її складова, як відомість про чисельність козаків на форпостах, укладена в канцелярії генерал-лейтенанта А. де Бриньї 19 листопада 1736 року (відклалася у фонді Генеральної військової канцелярії)⁷¹.

⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 6126, 6153, 6293, 6675, 6767, 6807, 6896, 6939, 6954, 7251, 7264, 7325 та багато інших; Ф. 1501. Оп. 1. Спр. 25, 29, 30, 61.

⁷⁰ Констатую, що ця лакуна не може бути заповнена даними самих лише документів Генеральної військової канцелярії, тому вирішення проблеми комплектації залог конкретних ретраншементів та редутів у роки російсько-турецької війни 1735–1739 рр. ускладнене. Але виявлених даних достатньо як на завдання цього дослідження.

⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5703. На жаль, аркуші у справі переплутано. Справа налічує 18 аркушів, з

Справу використано для реконструкції чисельності залог на форпостах у 1736 році, а також для локалізації форпостів, оскільки це – єдине виявлене на сьогодні джерело, де зафіксовано відстані між ними (незважаючи на недосконалість тодішніх вимірювань – за часовим відтинком, який подолає вершник «ровной ступью»⁷²).

Специфічними обліковими джерелами з погляду інформаційного потенціалу є *списки будівельних матеріалів* (оригінальні назви документів – реєстри або відомості), які містяться у листуванні Коша з комендантом Старосамарського ретраншементу з приводу виділення деревини для ремонту козацьких таборів⁷³ та російських фортифікацій⁷⁴. Щодо останніх, то характерним є перебільшення реальних об'ємів сировини, необхідної для виконання робіт або на потреби залог. У деяких випадках не вказано параметри потрібних для ремонту деталей (наприклад, довжина сох⁷⁵). Однак, незважаючи на недоліки, згадані облікові джерела є чи не єдиними, які дають змогу реконструювати обсяги ресурсних потреб російських залог на теренах Війська Запорозького Низового та скласти уявлення про розміри козацьких таборів при російських фортецях.

Важливим обліковим джерелом є відомість про стан спостережних прикордонних форпостів на березі Дніпра на території лівобережних полків. Документ містить докладну інформацію щодо кожного форпосту: зазначено, чи є на ньому маяки та в якому вони стані, скільки лівобережних козаків та драгунів з російських полків стоїть на тому чи іншому форпості, чи є стайня, яка відстань до наступного форпосту⁷⁶. Оскільки всі форпости по Дніпру споруджувалися приблизно одночасно (1730-ті роки) та головним чином силами тих-таки

яких: арк. 1 – обкладинка, арк. 6, 12 та ін. – листи генерал-лейтенанта І. Барятинського з вимогою відправлення козаків до де Бринь та чернетки (очевидно, відповіді з Генеральної військової канцелярії); арк. 2–5 зв., 9, 13, 14 – «відомості» про козаків на форпостах (від Орлика до Самари) із зазначенням відстаней між ними й кількості гетьманців, яких слід було відправити на зміну; «відомості» про коней на форпостах та про козаків-втікачів з форпостів.

⁷² Плецький С. Ф. Організація охорони кордонів Нової Січі. С. 35.

⁷³ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 155, 158, 220; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. Київ, 2019. Т. 8. С. 135, 139 та ін.

⁷⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. Т. 8. С. 140–141.

⁷⁵ Соха – вертикальний стовп, який закопується в землю і слугує каркасом для стіни.

⁷⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 4707. Ведомость о расстоянии между редутами и форпостами, расположенными по р. Днепр и об их состоянии. После 1764.

лівобережних козаків, це джерело, використовуючи метод аналогії, можна залучити для дослідження окремих дрібних російських фортифікацій і на теренах Запорозжя.

Різновидом облікової документації є *помісячні відомості* про стан полків Українського ландміліцького корпусу. Такі відомості подавалися полковими командирами до командира корпусу й містять точні числові дані про наявних та відсутніх у полку військових із зазначенням, де саме перебувають відсутні та з якої причини (у відрядженні, на караулі тощо), а також інформацію про тяглову силу⁷⁷. У дослідженні відомості про стан полків використано для з'ясування чисельності та особливостей комплектування трисотенної команди російської ландміліції, яка формувала залоги російських фортець на землях Війська Запорозького Низового. Важливо, що вживані у цих документах кліше на означення мети відрядження військових передають «офіційний статус» російських залог на Запорозжі – «в низднепровской украинских полков трехсотной команде для караулов», «вниз по Днепру для содержания караулов», «при магазейне»⁷⁸.

Подібний формуляр мають і помісячні відомості про козацьку команду з лівобережних полків, яка перебувала на Українській лінії (укладалися похідною канцелярією команди на вимогу командира Українського ландміліцького корпусу)⁷⁹. Саме з такої команди відбувалося комплектування козацьких залог російських фортифікацій на теренах Запорозжя. Відомість про лівобережних козаків, які перебували у російських фортецях станом на квітень 1776 року, складена комендантом Старосамарського ретраншементу секунд-майором А. Карповим, має такий самий формуляр⁸⁰.

Надзвичайно важливим джерелом для дослідження Війська Запорозького Низового доби Підпільненської Січі є один із небагатьох документів обліку

⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп 1. Спр. 3. Арк. 61–62 зв., 63–64 зв., 67–68 зв., 69–70 зв., 71–72 зв., 73–74 зв., 76–77 зв., 80–81 зв.; ЦДІАК України. Ф. 755. Оп 1. Спр. 7. Арк. 66–67 зв., 68–69 зв., 70–71 зв., 72–73 зв., 78–79 зв., 216–217 зв., 220–221 зв., 222–223 зв., 225–225а, 229–230 зв., 231 зв. – 232 та ін.

⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп 1. Спр. 3. Арк. 67 зв., 69 зв., 76 зв.

⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп 1. Спр. 6. Арк. 5 зв. – 6; ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 443 зв., 448.

⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 752. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 8. Цей документ було опубліковано Ю. А. Мициком (Мицик Ю. А. Після падіння Січі... С. 221).

населення – відомість про залінійні поселення 1762 року⁸¹. Цей документ уже був введений до наукового обігу та проаналізований Т. Кузик у контексті історії Старосамарської сотні⁸² та при укладанні коментарів до багатотомного видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі⁸³. У розрізі даного дослідження особливу вагу має список (також має заголовок «відомість») залінійних (на думку гетьманської адміністрації Полтавського полку) поселень у пониззі Самари, куди переписувачі потрапити не змогли. У документі наведено лише кількість хат⁸⁴. Утім, кількісні показники, незважаючи на явну приблизність (часто наве дено круглі числа: 50, 200, 1000 хат), є унікальними для свого часу (середина 1750-х років)⁸⁵ і території, оскільки до запорозьких податкових переписів («расписаній»), що фіксували лише кількість оподаткованих дворів (а не всіх реально наявних дворів поселення), ці населені пункти не були включені⁸⁶. Інформацію відомості про залінійні поселення 1762 року та запорозькі поіменні відомості про представників певних категорій населення слобід використано для верифікації даних сповідних розписів, а також для визначення впливу осередків російської військової присутності на заселення теренів Запорожжя.

Певні риси облікових джерел мають і *формулярні списки* офіцерів Українського ландіміліцького корпусу⁸⁷, оскільки укладалися з метою визначення кількості офіцерів для підвищення у званні, тобто обліку. Однак, враховуючи мету залучення списків до даного дослідження (відтворення біографій окремих російських офіцерів), ці документи все-таки віднесено до засвідчувальної документації.

Окремий блок облікових джерел формують документи церковного обліку населення Війська Запорозького Низового, а саме – *сповідні книги (розписи)*

⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 13796. Арк. 53–123.

⁸² Кузик Т. Л. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку. С. 27–35.

⁸³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 774.

⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 13796. Арк. 122–123.

⁸⁵ Опис було в основному завершено у 1756 році (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 10).

⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 52; 279.

⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 1639. Оп. 1. Спр. 2; 8.

Старокодацької хрестової наміснії 1766 та 1769 років⁸⁸. Перша з них вже була опрацьована Л. Гісцовою⁸⁹. У даній роботі вони використовуються для з'ясування часу проживання мешканців у запорозьких слободах та відстеження міграцій, що необхідно для дослідження повсякденної взаємодії російських військових та населення Запорожжя.

Інформаційний потенціал сповідних книг як різновиду обліково-статистичних джерел вже вивчався у спеціальних джерелознавчих дослідженнях та працях з історичної демографії⁹⁰. Сповідний розпис подає подвірний перелік всіх мешканців парафії з фіксацією їхнього віку та статі, інколи із зазначенням ступеня спорідненості мешканців двору та з позначкою, чи був парафіянин на сповіді (під час Великого посту). Однак, як свідчать дослідження О. Романової та О. Замури, сповідні розписи часто містять викривлену інформацію. Наприклад, священник міг не заносити до розпису тих вірян, які не з'явилися на сповідь (щоб не нести відповідальності за неналежне виконання своїх пастирських обов'язків), або тих, з якими у нього виникали конфлікти⁹¹.

За нормативними документами Синоду сповідні книги мали укладатися під час Великого посту і здаватися до консисторії до 1 жовтня поточного року. Однак є багато свідчень, що священники завершували укладання розпису наприкінці другого тижня Великого посту, в той час як за народними традиціями люди прагнули йти на сповідь ближче до кінця посту. Тобто священник укладав розпис за зразком минулорічного, а потім міг вносити до нього правки. Таким чином, розпис не достовірно відображав склад мешканців парафії. В інших випадках священники ставилися до складання сповідних книг недбало: замість безпосереднього опитування про склад родини при подвірному обході парафії проводили опитування у шинку, вік парафіян записували «на око» або відносно

⁸⁸ Висловлюю вдячність шановній Т. Кузик за повідомлення про існування сповідної книги Старокодацької наміснії 1769 р.

⁸⁹ Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень Вольностей військових. С. 20–27

⁹⁰ Романова О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як засіб контролю за мораллю парафіян. *Український історичний журнал (УІЖ)*. 2008. № 4. С. 122–148; Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2009. Т. 19 (1). С. 379–386; Замура О. Великий шаленець. Смерть та смертність у Гетьманщині XVIII ст. Київ, 2014.

⁹¹ Романова О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як засіб контролю за мораллю парафіян. С. 123–125, 130; Замура О. Великий шаленець. Смерть та смертність у Гетьманщині XVIII ст. С. 32–35.

віку інших мешканців тощо⁹².

Сповідні книги Старокодацької наміснії 1766 та 1769 років (консисто́рські примірники) практично взагалі не мають жодних правок, за винятком незначних підчисток та виправлень кількох літер (йдеться про книгу 1766 року, оскільки друга доступна тільки у форматі мікрофільму). Проте на деяких аркушах книги 1766 року спостерігаються надмірна щільність рядків та помітні незбіги рядків у сусідніх стовпцях (з номерами дворів та прізвищами вірян). Це наводить на думку про порушення процедури щорічного обліку населення і використання попередніх шаблонів⁹³.

Особливості укладання сповідних книг (принаймні тих примірників, що відправлялися до духовної консисторії) на території Війська Запорозького Низового були зумовлені специфічним ставленням січової адміністрації до обліку населення і небажанням старшини надавати будь-куди назовні точні дані. Зокрема, восени 1761 року новопризначений Старокодацький хрестовий намісник Стефан Андрійв (до того священник Новокодацької церкви) спробував виконати наказ київського митрополита щодо подвірного перепису в парафіях, підлеглих Старокодацькій наміснії, однак перед тим запитав дозволу Коша. У відповіді з Січі наміснику наказали писати «без излишества» і по закінченні перепису надіслати його в Кіш для апробації. Порівняння з іншими обліковими документами свідчить, що Кіш зменшував кількість населення вдвічі⁹⁴.

Важливо враховувати, що таке «редагування» мало вибірко́вий характер. Наприклад, у слободі Самарської паланки Бригадирівці (Данилівці) сповідна книга 1766 року зафіксувала 46 дворів з 447-ма мешканцями (218 чоловіків та 229 жінок)⁹⁵, а за свідченням відомості про залінійні поселення 1762 року у селі нараховувалося 100 хат. Значно більше розходження свідчень сповідного розпису з іншими джерелами спостерігається стосовно Нового Кодака, на що свого часу звернув увагу О. Репан. За інформацією розпису, у містечку 1766

⁹² Романова О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як засіб контролю за мораллю парафіян. С. 125–128.

⁹³ Розбіжність особливо помітна, наприклад, у сповідному розписі містечка Самарчика (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1017. Спр. 9. Арк. 48–88 зв.).

⁹⁴ Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. С. 129–130.

⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1017. Спр. 9. Арк. 104–118 зв.

року налічувалося 1262 мешканці у 121-му дворі, а податковий реєстр Коша цього року зафіксував лише посполитих 270 дворів⁹⁶. Слід врахувати, що сповідний розпис мав охоплювати мешканців парафії Новокодацької Свято-Миколаївської церкви, до якої, крім містечка Новий Кодак, входили й деякі навколишні села, що вкотре підтверджує заниження в джерелі реальної кількості населення.

Зрештою, підстави для заниження показників кількості домогосподарств мала не тільки верхівка Коша. До цього вдавалися самі укладачі сповідних розписів, щоб у такий спосіб зменшити розмір сум, належних до сплати в консисторію⁹⁷.

Порівняння двох сповідних книг Покровської церкви слободи Данилівки (Бригадирівки)⁹⁸ свідчить, що тих самих людей записували у різні роки під різними прізвищами (прізвиськами)⁹⁹. Про це свідчить зіставлення складу родин (імена, спорідненість, вікові групи). Зокрема, вірянин Покровської церкви, одружений козак Михайло Пісковий у розписі 1769 року записаний як Михайло Ткач. Тут-таки вдова Горпина Рибалчиха подана як Горпина Черевичка.

Вказівка у цих книгах на вік була лише формальністю. Порівняння показника одних і тих же мешканців майже завжди показує незбіг, зокрема й «помолодшання» деяких дітей, багатьох осіб середнього віку й старожилів (на 10 і більше років). Виняток становлять лише родини священників Кирила Куцевського та Федора Зеленського, дячка Івана Сухого, пономаря Данила Сеня. Їхній вік у розписах 1766 та 1769 років відрізняється якраз на три роки. Навіть ктитор (з яким священник, зрозуміло, не міг не спілкуватися ближче, ніж з іншими парафіянами) Пантелеймон Трускало у розписі 1769 року

⁹⁶ Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. С. 126–127. Недооблік мешканців запорозьких поселень проявився не лише у приховуванні певної кількості домогосподарств. Повнота обліку населення визначається шляхом поділу показника загальної кількості чоловіків на показник загальної кількості жінок. Отримана частка є показником кількості чоловіків, що припадає на кожні 100 осіб жіночої статі серед облікованого населення. Якщо отриманий коефіцієнт співвідношення статей менше 1, можна припускати недорестрацію чоловіків (Замура О. Великий шаленець. С. 35). Щодо вже згадуваної Бригадирівки можна вести мову про невідображення у сповідному розписі певної частини чоловічого населення: тут співвідношення чоловіків і жінок становило 0,95 (218 : 229).

⁹⁷ Замура О. Великий шаленець. С. 74.

⁹⁸ Розпис 1766 року: ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1017. Спр. 9. Арк. 104–118 зв.; розпис 1769 року: ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 734. Арк. 114–120 зв.

⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1017. Спр. 9. Арк. 117 зв. – 118 зв.; Ф. 990. Оп. 1. Спр. 734. Арк. 120–120 зв.

«помолодшав» на 10 років (!). Надзвичайно часто вік мешканців закінчується на «2» (32, 82, 102 тощо у розписі 1766 року). Ці факти говорять самі за себе: укладачі сповідного розпису не мали на меті вказувати принаймні відносно точний вік своїх парафіян, що можна було б зробити шляхом простого додавання років до показників із попередніх сповідних розписів. Очевидно, що вік зазначався «на око» й «по пам'яті», головним чином відносно інших членів громади / окремої родини. Крім того, ця деталь дає підстави сумніватися щодо існування в запорозьких церквах архіву парафіяльних примірників сповідного розпису.

Категорія «двору» не має у сповідних книгах чіткого критерію. Об'єднання домогосподарств у двори, як можна припустити, залежало від того кількісного показника, який слід було навести в кінцевому документі. Порівняння складу мешканців свідчить, що двір № 46 з розпису 1766 року трансформувався у два сусідні двори № 31–32 у розписі 1769 року, а двір № 34 – у двори № 18–19 відповідно. Крім того, послідовність запису переважної частини домогосподарств у розписах 1766 та 1769 років абсолютно не збігається (за винятком дворів священників та декількох козацьких). Навряд чи це є свідченням масштабних міграцій населення. Скоріше перед нами наслідок відсутності чітких роз'яснень консисторії, чи мають обліковуватися бездвірні хати як окремі домогосподарства, чи ні¹⁰⁰.

Розглянуті сповідні книги відображають лише належність населення до парафії певної церкви, без вказівки, в яких населених пунктах мешкають ці люди (тобто не зазначено, які поселення охоплює парафія). Завдяки залученню документів Архіву Коша Нової Січі з розписів Покровської парафії слободи Бригадирівки вдалося виокремити декілька дворів сусідньої слободи Сокільської¹⁰¹. Ці документи дають змогу з'ясувати, що приписані до парафії Покровської церкви родини Михайла Піскового (Ткача), вдів Горпини Черевички (Рибалчихи) та Анастасії Товстоніжки, Семена Митлаша (до 1768

¹⁰⁰ Замура О. Великий шаленець. С. 34.

¹⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 185 зв.

року, коли він переселився до села Курилівки) проживали у Сокільській. Про це свідчать списки одружених козаків зі слобід Самарської паланки, списки підсусідків початку 1770-х років, реєстр козаків, які переселилися з Сокільської до села Курилівки 1768 року¹⁰². Враховуючи, що станом на 1763 рік родини Івана Венжели, Івана Коляди (двір № 44 за розписом 1766 року) та Самійла Заредутного (двір № 45) проживали у Сокільській (дивіться підрозділ 5.2), можна припустити, що вони мешкали там само і у 1766 році Названі родини з Сокільської записані у розписі не послідовно одна за одною, що також може непрямо свідчити про редагування сповідних розписів, або, як мінімум, приховування деяких домогосподарств.

Таким чином, інформацію розглянутих сповідних розписів без залучення інших синхронних джерел можна використовувати лише для визначення складу облікованих родин, вікових груп та спорідненості (наприклад, зять, племінник, батьки й діти). Однак це не зменшує значення цього різновиду облікових джерел, зокрема й тому, що інших родинних списків мешканців запорозьких парафій у розпорядженні сучасного дослідника немає. Залучення сповідних розписів не лише розширює можливості вивчення локальних міграцій, але й доповнює актуалізовану джерельну базу соціальної історії запорозького козацтва¹⁰³.

Інформаційно-публікаторська документація представлена *повідомленнями* («сообщениями»), які представники російського командування (начальник трисотенної команди, коменданти ретраншементів) надсилали до Коша, а також *протоколами допитів*. Ці джерела є надзвичайно цінними, оскільки саме вони найчастіше фіксували інформацію про повсякденне життя.

Прикладом внутрішньокошової інформаційно-публікаторської документації може бути протокол допиту запорожця-конокрада М. Зозулі, який вкрав коня на замовлення коменданта Старосамарського ретраншементу майора

¹⁰² Там само. Арк. 172 зв.; Спр. 52. Арк. 31; реєстр продубльовано у справі 238 на арк. 9 зв.

¹⁰³ Мільчев В. І. Матеріали фіскального, поліцейного та церковного обліку як джерело з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2010. Т. 20. С. 124–130.

П. Щетиніна¹⁰⁴. З цього протоколу добре видно, що формуляр подібної документації може мати особливості, які не дозволяють відносити його виключно до внутрішньокошових документів. Наприклад, засвідчувальна частина протоколу допиту М. Зозулі містить, окрім традиційної сигнатури запорозької старшини, яка проводила допит, ще й субскрипції та сигнатури російських офіцерів Новосіченського ретраншементу: «при сем допросе Новоосколского ландмилицкого полку капитан Лука Раевский случился и слышел что он, Матвей Зозуля то подлинно ответствовал и во свидетелство подписался» та «при сем допросе был и вышеписане слышел и в осведительство подписался Киевского гарнезона прапорщик Трофим Кудрявцов»¹⁰⁵. Тобто у створенні документа у зв'язку зі своєю присутністю на допиті та власноручним засвідченням протоколу брала участь особа, яка не належала до запорозької спільноти. А отже, є підстави для перегляду однозначної атрибуції такого різновиду інформаційно-публікаторської документації як внутрішньокошової.

Інша особливість розглянутого документа полягає в тому, що він створювався для зовнішнього споживача. Кошеві йшлося про початок розслідування злочинів майора П. Щетиніна шляхом організації спільної запорозько-російської комісії¹⁰⁶. Прапорщика запросили засвідчити протокол допиту з метою надати документу більшої ваги, оскільки копію протоколу разом з рапортом кошового отамана Д. Стефанова було відправлено до начальника Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенанта П. Девієра. Запорожці вдалися до цього, знаючи схильність російського командування до хронічного затягування розслідування злочинів, скоєних ландміліцією на теренах Війська Запорозького Низового.

Засвідчувальна документація представлена *розписками* командирів редутів та командирів козацьких команд про отри мання «відводів» сіножатеї, а також *атестатами* російських офіцерів у формулярних списках Українського

¹⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3099. Арк. 2–2 зв., 5–5 зв. (дивіться докладніше: Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750-1760 рр.). С. 14–22).

¹⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 2 зв.

¹⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 4.

ландміліцького корпусу.

Формуляри розписок за різні роки не тотожні й можуть містити додаткові клаузули, що зумовлене, вочевидь, щорічною зміною паланкових старшин, які й здійснювали процедуру відведення сіножатей (і, мабуть, надиктовували текст росіянам та козацьким командирам), а також стосунками між сторонами. Спільними рисами формуляру є дата складання; дані особи, яка бере в користування угіддя; дані представника Війська Запорозького Низового; формула, що позначає, для яких залог буде використано сіно; підпис особи. Додатковими клаузулами є вказівка на місце розташування «відводу»; додаткові зобов'язання особи, яка бере в користування угіддя. Деякі розписки містять зобов'язання не лише не косити траву поза межами «відводу», а й не косити більшого об'єму сіна, ніж потрібно у територіальних межах «відводу», не вступати в конфлікти з місцевими мешканцями та компенсувати можливу заподіяну шкоду¹⁰⁷. Межі «відводу» визначались у розписках з різним ступенем деталізації або могли взагалі не вказуватися¹⁰⁸. В цілому розписки дають можливість відтворити персональний склад командирів фортифікацій, встановити місцезнаходження сіножатей, містять свідчення про порядок користування ними тощо¹⁰⁹.

Формулярні списки офіцерів Українського ландміліцького корпусу склалися для систематизації відомостей про проходження ними військової служби та визначення тих, хто буде підвищений у званні (тому офіцери групувалися у список відповідно до свого поточного військового звання). Інформацію структуровано за рубриками: полк, ім'я та прізвище (*«чини и имена»*), вік, час вступу до війська, етапи проходження служби (*«какими чинами проходил»*), рівень освіти (*«грамота»*), участь у походах, чи притягувався до суду, відпустки, чи перебуває у комплекті полку, чи гідний підвищення у званні

¹⁰⁷ Прикладом є розписка командира козацької команди Прилуцького полку від 12 липня 1760 р. (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 16 зв.).

¹⁰⁸ Прикладом є розписка прапорщика Курського піхотного полку М. Ушакова від 4 липня 1768 р. про прийняття від присланого з Самарської паланки отамана Івана Юзефського «для кошения сена пристойных лугов» (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 128).

¹⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 99, 100, 101.

та «пороки»¹¹⁰. Справи було сформовано у ландміліцькій канцелярії (збереглося оригінальне переплетення), однак частина з них не збереглася повністю. Роботу з документами ускладнюють пошкодження деяких аркушів та часткове згасання тексту. Для реалізації завдань дослідження використано зафіксовані у списках біографічні дані та характеристики офіцерів, які служили у нижньодніпровських постах у середині 1750-х років (бойовий та кар'єрний шлях, особисті якості, майновий стан та соціальне походження, притягнення до відповідальності за провини тощо). Значення цього джерела для дослідження російської військової присутності на території Запорожжя важко переоцінити.

Директивно-розпорядчу документацію Коша становлять *ордери*, а Генеральної військової та Київської губернської канцелярій – *ордери й укази*. Документи цих різновидів містять свідчення в першу чергу про ідеальний, на думку командування, стан речей. Тому при використанні свідчень ордерів і указів необхідно залучати відповідну виконавчу документацію.

До унікальних директивно-розпорядчих документів належать два ордери командира трисотенної команди (одночасно коменданта Старосамарського ретраншементу) до комендантів підпорядкованих йому фортець – Кам'янського та Новосіченського ретраншементів¹¹¹. У зв'язку з тим, що внутрішня документація трисотенної команди не дійшла до нашого часу, це єдині «прямі» джерела, які дозволяють реконструювати функції нижньодніпровських постів в артикуляції командування.

Обидва ордери збереглися завдяки змінам у підпорядкуванні нижньодніпровських постів, запровадженим восени 1755 року київським губернатором з метою посилення контролю над Січчю. Новосіченський ретраншемент, через відрядження туди офіцера Київського гарнізону, було підпорядковано безпосередньо Київській губернській канцелярії. Секунд-майор Василій Федцов, який прибув на нове місце служби у вересні, отримав, як можемо бачити з їх змісту, цілком традиційні ордери від командира трисотенної

¹¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 1639. Оп. 1. Спр. 2, 8.

¹¹¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2620. Арк. 7–7 зв., 10; 8–9 зв. (обидва від 6 жовтня 1755 року).

команди, прем'єр-майора ландміліції Парфенія Щетиніна, який давав своїм підлеглим – комендантам Кам'янського й Новосіченського ретраншементів, Кодацького реду та Микитинської застави (всі ці посади обіймали обер-офіцери) вказівки щодо охорони кордонів, повідомляв останні новини щодо можливого поширення чуми тощо. Після отримання документа в одній фортеці, з нього, після ознайомлення зі змістом (про що комендант мав поставити свій підпис), мали зробити копію, а оригінал відправити далі, до наступного ретраншементу. З Новосіченського ретраншементу (найвіддаленішого) ордер мав повернутися назад до Старосамарського. Виконавча документація представлена *рапортами та донесеннями*. У першому випадку маємо рапорти паланкових полковників до Коша (з приводу виділення сіножатей для російських гарнізонів, рапорти про результати розслідування зловживань російських офіцерів тощо); у другому – *донесення* російських офіцерів до Київської губернської канцелярії, командування Українського ландміліцького корпусу, до командирів трисотенної команди, донесення козацької старшини Гетьманщини до Генеральної військової канцелярії та ін.

Надзвичайно цінні свідчення містяться у нерегламентованих рапортах і донесеннях. Події, які ставали каталізатором появи таких документів, як правило, виходять за звичні рамки повсякдення, що спричиняло відкладення в таких джерелах інформації, відсутньої в регламентованій документації. Яскравим прикладом є опубліковане Т. Кузик донесення священника залінійної слободи Бригадирівки Симеона Левицького до Полтавського духовного правління від 10 липня 1751 року про напад на слободу запорозького загону. Інформаційний потенціал цього джерела важко переоцінити. Окрім унікальних подробиць політики Війська Запорозького Низового щодо залінійних поселень, донесення містить вказівку на точну відстань до Данилівки від Української лінії, характеризує лінію весняного паводку у слові боді (що має виняткове значення для її локалізації), а також спе цифіку підпорядкування залінійних слобід¹¹².

Іншими прикладами нерегламентованих донесень російського походження

¹¹² Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 416–419.

є донесення від 13 березня 1747 року коменданта Усть-Самарського ретраншементу майора А. Позняка до командира Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенанта М. Філософова з приводу конфлікту між загоном прапорщика Сверчкова та полковником Самарської паланки під час спроби росіян зігнати назад до Старої Самари українське населення, яке перейшло в запорозьке підданство¹¹³.

До унікальних різновидів виконавчої документації, виявленої в ході евристичної роботи, належать звіти начальника генерального суду Українського ландміліцького корпусу у фортеці Михайлівській, підполковника князя Д. Мачабелова командирові корпусу, генерал-лейтенанту П. Олицю, складені у жовтні 1764 року¹¹⁴. Документи містять інформацію екстрактного характеру про судові справи, які з певних причин залишалися невіршеними. Звіти укладалися у зв'язку з вимогою прискорити розгляд невіршених справ на тлі реорганізації корпусу. Тому запідозрити укладачів у приховуванні незакінчених судових справ важко. Завдяки цитуванню значних за обсягом уривків можна скласти уявлення про інформаційний потенціал втрачених на сьогодні документів ландміліцького суду, і почасти – судових документів Українського ландміліцького корпусу, що дійшли до нашого часу і зберігаються у ф. 135 «Генеральный военный суд и другие судебные-следственные учреждения на Украинской оборонительной линии» Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА).

Огляд актуалізованих у даному дослідженні документальних джерел з історії російської військової присутності дає змогу визначити співвідношення ідеальної та потенційної джерельної бази. Загальновідомим є поганий стан збереженості Архіву Коша Нової Січі: з близько 15-ти тисяч випродукованих за доби Підпільненської Січі справ (підрахунки Л. Гісцової)¹¹⁵ збереглося лише 365, тобто трохи більше 2 %. Навіть якщо взяти до уваги велику приблизність цих підрахунків та об'єднання сформованих у січовій канцелярії справ у більші

¹¹³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 49–49 зв.

¹¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 51, 88–89 зв., 90–94 зв.

¹¹⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі: опис справ 1713–1776. Київ, 1994. С. 8.

тими установами, де Архів зберігався у подальшому, кільки кість джерел, що дійшли до нашого часу, виглядає мізерною.

Ще гіршою є ситуація із джерелами російського походження. Наприклад, відомості про стан полків Українського корпусу, відповідно до наказу Військової колегії від 1762 року, мали подаватися полковими командирами помісячно¹¹⁶. У фонді військово-похідної канцелярії командира Українського корпусу генерал-лейтенанта П. Олиця у ЦДІАК України загалом відклалося кілька десятків цих документів за 1763 рік¹¹⁷, проте повний комплект відомостей усіх дев'яти поселених полків зберігся лише за один місяць – січень 1763 рік¹¹⁸. Серед відомостей за квітень того ж року відсутній документ про Лівненський полк та пошкоджено відомість про Борисоглібський¹¹⁹, що унеможливило обрахунок чисельності нижньодніпровської трисотенної команди за цей місяць. А за лютий того ж року маємо відомості лише про п'ять полків¹²⁰. Формулярні списки офіцерів у фонді канцелярії Українського ландміліцького корпусу збереглися тільки за 1753 і 1756 років (і знову ж таки не повністю, лише щодо оберофіцерів – підпоручиків, поручиків, капітанів, унтерофіцерів)¹²¹. Однак і ці обмежені свідчення мають величезне значення для даного дослідження, оскільки дозволяють подивитися на російських офіцерів, так би мовити, «крупним планом», зокрема на тих, які конфліктували із запорожцями.

Картографічні джерела за хронологічною ознакою доцільно поділити на три групи. До першої з них належать карти, створені у часи існування Запорозької Січі. Хронологічно вони охоплюють 1740-ві – 1760-ті роки. На сьогодні в науковому обігові перебуває чотири таких мапи: «Генеральная карта от Киева по реке Днепру...» квартирмейстерської частини (1743), фрагмент якої

¹¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 65, 194.

¹¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 3, 7.

¹¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 61–62 зв., 63–64 зв., 67–68 зв., 69–70 зв., 71–72 зв., 73–74 зв., 76–77 зв., 78–79 зв., 80–81 зв.

¹¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 216–217 зв., 220–221 зв., 222–223 зв., 225–225а зв., 229–230 зв., 230 зв. – 233, 231–232 зв., 237–238 зв. (Тамбовський, Слобідський, Орловський, Єфремівський, Рязький, Бельовський, Козловський та Борисоглібський полки).

¹²⁰ Там само. Арк. 66–67 зв., 68–69 зв., 70–71 зв., 72–73 зв., 78–79 зв. (Тамбовський, Слобідський, Орловський, Єфремівський та Козловський полки).

¹²¹ ЦДІАК України. Ф. 1639. Оп. 1. Спр. 8.

опублікував Р. Сосса¹²²; «Генеральная карта от Киева по реке Днепру...» Данієля де Боскета (1754, масштаб 32 версти в англійському дюймі, тобто 1:136062, стала основою для карти, опублікованої А. Скальковським в «Історії Нової Січі...»)¹²³; карта межиріччя Дніпра та Дінця Івана Бібікова (1749, редакція 1758 та 1750 років, 10 верст в англійському дюймі, 1:425100)¹²⁴ та карта р. Дніпра 1740 року, що містить плани укріплень (ретраншементів)¹²⁵. Карти цієї групи створювалися в першу чергу для планування подальшого просування Російської імперії на південь. Зокрема, на картах І. Бібікова накреслено трасу проходження однієї з планованих російським урядом нових укріплених ліній – Самарської (план не був реалізований).

На картах відображено центри російської присутності – Біркутський, Романівський, Сокільський, Терлимський та Протовчанський редути. Населені пункти на цих картах майже не показані. Зображенням притаманна схематичність. Нерідко не дотримано масштабу, що пояснюється високим ступенем запозичень з попередніх карт, недостатньою вивченістю місцевості, відсутністю точних географічних координат об'єктів. Тому об'єкти фіксувалися передусім через прив'язку до гідромережі зображуваної території та відносно інших об'єктів, важливих для тогочасних укладачів карт¹²⁶. І це неодмінно треба враховувати. Крім того, загально визнаним є вороже ставлення запорожців до будь-яких геодезичних робіт на землях Війська¹²⁷. Ці джерела, насамперед карти

¹²² Сосса Р. І. Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. Київ, 2000. С. 61.

¹²³ Генеральная ландкарта от Киева по реке Днепру до Ачакова и по степи до Азова с показанием турецкой области и польского владения с Российскойю и периею границ сочинена из разных карт в 1754-м году. URL: //http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754_fragment2.jpg (дата звернення: 12.02.2018).

¹²⁴ Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на расстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах. URL: // http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg; Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная в 1750 году в мае месяце. URL: //http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg. (дата звернення: 12.02.2018).

¹²⁵ Библиотека Российской Академии наук. Отдел рукописей. Основное собрание рукописных карт. Дело 162. Карта реки Днепра от Киева до впадения ее в Черное море и при ней на примерном мачтапе для всякого усмотрения положения мест крепостей акуратно сверенные и вычерченные планы означены: Усть-Самарского, Каменского, Ненасытецкого, Хортицкого и Мальшевского ретраншементов, Олександр-шанца, крепостей Очаков, Кинбурн и редута Святого Николая. Сочинена в экспедиции крепостей. Масштаб 12 верст в дюйме. 1740 г. (висловлюю подяку А. Пивовару за надану можли вість ознайомитися з фотокопією карти).

¹²⁶ Сосса Р. І. Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. С. 60–64; Багров Л. Історія русскої картографії. Москва, 2005. С. 521.

¹²⁷ Зокрема, на це звертав увагу генерал-майор К. фон Штофельн, перелічуючи «провини» запорожців (Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765). С. 40).

І. Бібікова, є дуже цінними для локалізації на місцевості російських укріплень та населених пунктів козацького часу. Однак щодо російських редутів свідчення карт цієї групи дають можливість здійснити лише приблизну локалізацію.

Другу групу становлять карти, укладені в останній чверті XVIII століття. Потреба створення нових карт була тоді зумовлена появою на запорозьких землях нових адміністративних одиниць. Цей чинник, а також поліпшення рівня картографії та сприятливіші умови роботи для геодезистів на місцевості дозволяють довіряти свіденням карт щодо розташування населених пунктів межиріччя Орелі та Самари.

Передусім варто згадати генеральну карту Новоросійської губернії (1779) І. Іслєньєва, опубліковану Д. Яворницьким¹²⁸. На відміну від мап з попередньої групи, зазначена карта є набагато інформативнішою щодо локалізації населених пунктів та окремих фортифікацій. На ній позначено багато слобід запорозьких часів та Сокільський редут (єдиний з редутів межиріччя Орелі та Самари, представлений на даній карті). Мапу складали на основі експедиційної зйомки місцевості та з урахуванням географічних координат низки населених пунктів¹²⁹. Проте бачимо «незбіг» берегів Дніпра, зокрема, на зображеннях межиріччя Орелі та Самари, виявлено деякі викривлення відстаней. Пов'язано це з тим, що під час укладання карти була визначена тільки довгота опорних пунктів¹³⁰.

До третьої групи можна віднести карти, створені у другій половині XIX–XX століття, а саме: військово-топографічну карту Російської імперії масштабу 3 версти в англійському дюймі (тобто 1:127 500) (аркуш 13 ряду XXVI та 13 ряду XXV, створені у 1860-х роках) та великомасштабні топографічні карти 1929 року¹³¹ і 1950-х років¹³². Сюди ж належить і великомасштабна карта (1:10 000) природного заповідника «Дніпровсько-Орільський», яка зберігається у фонді

¹²⁸ Генеральная карта Новоросійской губернии, разделенной на уезды. Сочиненная в 1779 году Иваном Ислєньевым / Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков. Санкт-Петербург, 1890.

¹²⁹ Сосса Р. І. Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. С. 64.

¹³⁰ Багров Л. История русской картографии. С. 460.

¹³¹ План города Днепропетровска и его ближайших окрестностей с расположением пунктов гидрогеологических наблюдений. 1929–1932. Масштаб 1:10000 (копія з особистого архіву автора). Дивіться Додаток 8.

¹³² Використано топографічні планшети 1950-х років масштабу 1:25 000 за системою координат 1942 року, зокрема, при локалізації Кодацького редуту – планшет М-36-130-Б-г 1956 р. (укладений за результатами зйомки 1954 року). Дивіться Додаток 7.

наукової частини заповідника. Попри різні епохи створення, карти цієї групи об'єднує технологія топографічної зйомки, базована на результатах триангуляції та нівелювання, а також вивчення місцевості геодезичними експедиціями. Тому мапи вирізняються високим ступенем деталізації, дають багато цінної інформації щодо рельєфу та ландшафту, розміщення населених пунктів, шляхів, урочищ, нині затоплених територій та ін. Ключовою рисою є точні географічні координати місцевості та гіпсометрія, що дозволяє дослідникові використовувати їх для реконструкції історичного рельєфу та ландшафту (зокрема, лінія урізу води, межі заплав до врегулювання р. Дніпра греблею Дніпрогесу), визначення стратегічних переваг окремих місцевостей тощо.

Наративні джерела представлені спогадами про поїздку до Запорозької Січі архімандрита Леонтія (Яценка-Зеленського)¹³³, «Усною оповіддю колишнього запорожця ... Микити Коржа»¹³⁴ та проектом реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна 1765 року¹³⁵. Останнє джерело в контексті дослідження слід відносити саме до наративних, оскільки проект не був утілений в життя та має вигляд довільного й не обмеженого формуляром викладу думок автора. К. Штофельн як полковник Козловського полку Українського ландміліцького корпусу (і представник «спадкового офіцерства» ландміліції), власник залінійних слобід¹³⁶, керівник фортифікаційних робіт у Запорозькій Січі (1763–1764), а з 1764 року – ще й землевласник новоствореної Новоросійської губернії¹³⁷, мав чималий досвід взаємодії з запорожцями. Його

¹³³ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / упор. Грибовський В., Мільчев В. Київ, 2012.

¹³⁴ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтиевича Коржа. Днепропетровск, 1991.

¹³⁵ Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765). С. 35–55.

¹³⁶ Дві слободи, розташовані в урочищах Вища Мажарова (80 дворів, 92 хати) та Нижча Мажарова біля урочища Петрашевського озера (39 дворів, 40 хат), знаходилися на відстані 30–40 верст від Української лінії й почали заселятися щонайпізніше в 1746 році. Однак основна маса поселенців осіла у першій половині 1750-х років. Основу населення склали вихідці з Полтавського, Миргородського, Гадяцького та Лубенського полків, також були переселенці зі Старої Самари, 1761 року переведеної до запорозького підданства (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 13796. Арк. 55 зв. – 60 зв.). Під час диверсійного рейду Шехбаз-Гірея слободи було пограбовано (Грибовський В. Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.: остаточне руйнування місцевих укладів / Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. *Між конфронтацією та взаємодією*. С. 257).

¹³⁷ Мільчев В. І. Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765) С. 37. За даними Н. Д. Полонської-Василенко, Штофельн був найбільшим землевласником Катерининської провінції. Йому належало 80 000 десятин (Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його

текст має велике значення для дослідження ставлення російського офіцерства з Українського ландміліцького корпусу до запорозького козацтва.

Мемуари Леонтія Яценка-Зеленського містять поодинокі фрагментарні свідчення про взаємини російських вояків та запорожців, представлені як стереотипи описуваної у спогадах доби¹³⁸.

«Усна оповідь ... Микити Коржа» часто використовува лася у дослідженнях російських¹³⁹ та козацьких фортифікацій, оскільки Корж детально описує Кодацький редут¹⁴⁰. Проте цей опис, попри свою яскравість та зовнішню правдоподібність, потребує критичного ставлення й перевірки за допомогою документальних джерел із залученням спеціальних досліджень російського інженерного мистецтва (детальніше про опис Кодацького редуту йтиметься у розділі 3).

Археологічні джерела. Як вже було зазначено у підрозділі 1.1, саме археологічні дослідження Старосамарського ретраншементу дали поштовх спеціальному вивченню російської військової присутності на Запорожжі доби Підпільненської Січі. Опубліковані два випуски каталогу старожитностей та узагальнюючі статті дають багатий і різноманітний матеріал для реконструкції побуту російських офіцерів Старосамарського ретраншементу¹⁴¹. Але редуту взагалі не досліджувалися археологічно, зокрема внаслідок того, що місця їх знаходження або затоплені, або перебувають під сучасною забудовою (що є типовим для долі пам'яток козацької доби). Тому щодо редутів межиріччя Орелі та Самари говорити про комплекс навіть потенційних археологічних джерел наразі ще рано. Можна лише проводити певні паралелі із синхронними їм ретраншементами, які вже досліджуються археологічно (Старосамарський та

спадщина. Мюнхен, 1965. Т. 2. С. 22).

¹³⁸ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. С. 78.

¹³⁹ Дивіться, наприклад, розвідки архітекторів: Харлан О. В. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська. *ВІА*. 2009. № 2 (19). С. 51–59.

¹⁴⁰ Устное повествование жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтиевича Коржа. С. 30.

¹⁴¹ Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Дніпропетровськ, 2007; Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Вип. 2. Дніпропетровськ, 2013; Ковальова І. Ф. Про сучасний стан досліджень житлової забудови Новобогородицької фортеці. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Дніпропетровськ, 2011. Вип. 9. С. 199–208; Ковальова І. Дослідження Богородицької та Старокодацької фортець у 2011 р. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. Київ, 2012. Вип. 21, ч. 1. С. 3–4.

Хортицький).

Підйомний матеріал з Усть-Самарського ретраншементу, зібраний та опублікований Д. Філімоновим, підтверджує перебування тут значних регулярних та іррегулярних військових контингентів, зокрема у добу російсько-турецької війни 1735–1739 років¹⁴². Становить інтерес і колекція гудзиків, що походить з цього укріплення¹⁴³. Але комплексних досліджень Усть-Самарського ретраншементу проведено не було.

Про потенційні інформаційні можливості археологічних джерел красномовно свідчать матеріали розкопок, проведені археологами Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького в жовтні 2011 року в селі Бабайківка, яке до 1773 року належало до Протовчанської паланки. Досліджувана пам'ятка була занесена піском, вірогідно, в кінці XVIII століття, оскільки піщана дюна перекрила чорнозем – культурний шар козацької доби (XVII–XVIII століття). Під час розкопок було виявлено багато решток кераміки козацької доби різних типів, кресальні камені та частину двоскладових вудил. Знахідки мають аналогії у матеріалах Богородицької фортеці–Старосамарського ретраншементу. На жаль, більша частина пам'ятки зруйнована сучасним піщаним кар'єром¹⁴⁴.

Інший приклад занесення піском поселення XVII–XVIII століття походить вже з околиць м. Дніпра і ототожнюється з селом Кам'янка Самарської паланки. Досліджене у 2010 році поселення (в минулому, вірогідно, один з кутків села Кам'янки або хутір) розташовувалося на піщаному пагорбі (дюні) понад озером. Аналогічно до хутора в околицях Бабайківки, культурний шар козацької доби (представлений фрагментами кераміки, скла, порцеляни, деталями вогнепальної та холодної зброї, цвяхами, російською мідною монетою «деньга» 1738 року, гральними фішками) зосереджений у гумусованому шарі піску і перекритий

¹⁴² Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. *Історичне Присамар'я: збірник наук.-досл. праць*. Житомир, 2020. С. 34.

¹⁴³ Кас'яненко В. Гудзики XVII–XVIII ст. з Ігреньського півострова. *Історичні етюди* [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. Дніпропетровськ, 2009. Вип. 1. С. 50–52.

¹⁴⁴ Старік О. В., Ходас В. О. Село Бабайківка та його мешканці козацької доби (за писемними та археологічними джерелами). *Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва*. Дніпропетровськ, 2011. Вип. 6. С. 102–104.

шаром наносного (еолового) піску потужністю 0,35 м та чорнозему (0,05 м)¹⁴⁵.

Цінність описаних вище досліджень полягає не тільки у можливості реконструювати матеріальний світ хутора (зимівника) у досліджуваному регіоні, а й у тому, що вони доводять факти занесення піском поселень козацьких часів. Тобто цей природно-географічний чинник треба враховувати при проведенні локалізації російських редутів, зважаючи на незначний розмір укріплень цього типу.

Лінгвістичні джерела, залучені до даного дослідження, поділяються на антропонімічні й топонімічні. Наразі у нашому розпорядженні є лише один антропонім, що відклався у документальних джерелах – промовисте прізвище «Заредутний» (дивіться підрозділи 4.2 та 5.2). Топоніми зафіксовані у картографічних, документальних та наративних джерелах. З огляду на сталість топонімів перед дослідником відкривається можливість використання їх для локалізації історичних об'єктів на місцевості, зокрема, у сучасній топографії. Прикладами топонімічних джерел є, зокрема, гідроніми (лімноніми) Радута та Московське, які не лише зафіксовані на картах ХІХ – середини ХХ століть¹⁴⁶, але й існують до нашого часу та дозволяють уточнити локалізацію Кодацького редуту, а також історичні топоніми, які вказують на місце розташування слободи Данилівки (Бригадирівки) («*при урочищі романковской радуті*»¹⁴⁷) та ін.

Частина джерел стала об'єктом археографічних публікацій. На особливу увагу заслуговують збірники, видані О. Андрієвським¹⁴⁸, Д. Яворницьким¹⁴⁹, А. Макідоновим¹⁵⁰, В. Грибовським, В. Мільчевим та І. Синяком¹⁵¹, а надто

¹⁴⁵ Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Фонд експедицій. № 30825. Отчет о раскопках на территории Кировского поссовета Днепропетровского района Днепропетровской области на месте слободы Каменка (XVII–XVIII вв.) / Марина З. П. Днепропетровск, 2010. Арк. 7, 11–16, 18.

¹⁴⁶ Дивіться: Военно-топографическая карта Российской империи (Екатеринославская губерния). Лист 26, ряд 13 URL: // <http://www.etomesto.ru/shubert-map/26-13/> (дата звернення: 12.02.2018); топографічний планшет М-36-130-Б-г 1956 року, укладений за результатами зйомки 1954 року (Додаток 7).

¹⁴⁷ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 416.

¹⁴⁸ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. Записки Одесского общества истории и древностей. *ЗООИД*. Одесса, 1888. Вып. 14. С. 283–718; Его же. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. *ЗООИД*. Одесса, 1893. Вып. 16. С. 117–266.

¹⁴⁹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. Владимир, 1903. Т. 2; Его же. Сборник материалов для истории запорожских казаков. Санкт-Петербург, 1888; Яворницький Д. І. До історії Степової України. Дніпропетровське, 1929.

¹⁵⁰ Дніпровська лінія (1770 – 1790-і роки): документи та матеріали / Упорядник: А. Макідонов / Джерела з історії Південної України. Т. 11. Київ, 2016.

фундаментальне корпусне видання «Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 рр.»¹⁵². Низку документів з фондів ЦДІАК України та РДВІА включено як додатки до статей та монографій Т. Кузик¹⁵³, Г. Швидько¹⁵⁴, Ю. Мицика¹⁵⁵, Д. Вирського¹⁵⁶, С. Андрєєвої¹⁵⁷.

Загалом актуалізована джерельна база відзначається достатньою репрезентативністю для реалізації завдань дослідження.

1.3. Методологія дослідження

Основним підходом, реалізованим у дослідженні, є опція мікроісторії. Саме завдяки вивченню місця і ролі локальних спів товариств в історичних процесах можемо побачити варіант соціальної макроісторії¹⁵⁸. Завдяки зменшенню масштабу, дослідження базується на інтенсивному, «мікроскопічному» вивченні передусім документальних матеріалів. Реалізація мікроісторичного підходу вимагає включення у дослідження географічної складової, однак дослідник має прагнути вийти за рамки опису природних умов і ресурсів, взаємовідносин людини і ландшафту, символів і кодів, що проектуються культурою на освоєваний нею простір¹⁵⁹. Природне (географічне) середовище сьогодні вважається повноправною галуззю історичних досліджень. В історіографії спостерігається тенденція до «всмоктування» історією міркувань про природу, прийняття середовища як частини соціальної долі людини, а відтак актуальним стає перехід від історичної географії до історичної екології¹⁶⁰.

Практична реалізація опції мікроісторії потребує залучення

¹⁵¹ Петро Калнишевський та його доба Київ, 2009.

¹⁵² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. Київ, 1998–2006, 2019. Т. 1–4, 8.

¹⁵³ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 416–419.

¹⁵⁴ Швидько Г. К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх вольностей в 50-60 рр. XVIII ст. С. 26–34; Її ж. Останні спроби запорозьців відстояти свої вольності. С. 12–18.

¹⁵⁵ Мицик Ю. А. Після падіння Січі... С. 220–221.

¹⁵⁶ Вирський Д. С. «Україне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. С. 571.

¹⁵⁷ Андрєєва С. Джерела з історії Південної України середини XVIII століття у фонді секретної експедиції Військової колегії (Російський державний військово-історичний архів (Москва, РФ), фонд № 20). *Scriptorium nostrum*. 2017. № 1 (7). С. 261–290.

¹⁵⁸ Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції та інновації. Київ, 2012. С. 167.

¹⁵⁹ Там само. С. 208.

¹⁶⁰ Вжосек В. Історія-культура-метафора. Постановня некласичної історіографії; Про історичне мислення. Київ, 2012. С. 107, 109–110, 116, 120–121.

загальнонаукових, конкретно-історичних та спеціальних історичних методів. До першої групи належать методи аналізу та синтезу, моделювання, системно-структурний. З конкретно-історичних методів використано історико-хронологічний, історико-порівняльний, а також метод польових досліджень. Спеціальні історичні методи представлені картографічним, історико-географічним, імагологією. Крім того, залучено методи кількісного аналізу та геометрії.

Відправним пунктом дослідження є розв'язання за допомогою поєднання передовсім методу польових досліджень, картографічного, історико-географічного, історико-порівняльного та історико-хронологічного методів таких проблем, як локалізація російських редутів, а також еволюція складу військових команд. Емпіричні дослідження передбачають візуальне обстеження місцевості, проведення вимірювань відстаней, зняття географічних координат за допомогою GPS-навігатора. Для визначення історико-географічних особливостей досліджуваного регіону залучено також наукові результати, досягнуті під час вивчення геоморфології краю¹⁶¹. Під таким кутом, зокрема, вдалося по-новому «прочитати» факти, наведені у фундаментальній праці Феодосія (Макаревського)¹⁶² у контексті історії навколишнього середовища.

Використання картографічного, історико-географічного та геометричного методів покликане забезпечити цілісну локалізацію російських фортифікацій Орель-Самарського межиріччя й передбачає аналіз інформації картографічних джерел шляхом їх порівняння між собою та з сучасними мапами. При залученні картографічного методу необхідно враховувати принципи, умови та методи укладання карт у різні епохи, а також призначення карт. Неприпустимим є просте накладання картографічного зображення XVIII століття на сучасну карту або військово-топографічну мапу Російської імперії XIX століття, оскільки останні опрацьовувалися з урахуванням картографічних проєкцій, триангуляції,

¹⁶¹ Лепікаш Л. А. Геоморфологія і четвертинні поклади пониззя р. Самари і долини Дніпра від Дніпропетровська до Запоріжжя. Київ, 1934.

¹⁶² Феодосій (Макаревський). Матеріали для історико-статистического описания Екатеринославской епархии. Днепропетровск, 2000. Феодосій зазначив, що Покровську церкву села Бригадирівки у другій половині 1760-х років досить швидко заносило піском, відтак скоро вже неможливо було відчиняти двері, та згадав про підвищення рівня ґрунтових вод у селі (с. 420, 433).

визначення точних географічних координат населених пунктів та мензульної топографічної зйомки місцевості. Натомість рукописні (та гравійовані) карти XVIII століття укладалися передусім з прив'язкою до гідромережі тієї чи іншої території¹⁶³ та відповідно до того, які об'єкти найбільше цікавили укладача карти (фортеці, поселення тощо). Недостатня вивченість територій, обмежена кількість інструментальних (астролябічних) ходів (проти дія запорожців геодезичним роботам росіян на теренах Вольностей є загальновідомою¹⁶⁴) спричинилися до того, що масштаб на картах XVIII століття був достатньо умовним і відрізнявся на різних ділянках одного картографічного твору. Так само різною була деталізація і достовірність зображених об'єктів, оскільки інформація бралася укладачами як з інших карт, так і з результатів зйомок та усних опитувань. Локалізація об'єктів, зафіксованих на рукописних картах, потребує копіткої аналітичної роботи з урахуванням історичних реалій зображеної на них території у час створення карти, специфіки розташування зображених об'єктів зі стратегічних міркувань, максимально можливої реконструкції тогочасної гідромережі тощо¹⁶⁵.

Картографічний метод має узгоджуватися з історико-географічним, що передбачає аналіз наявної в джерелах історико-географічної інформації та зіставлення її з даними картографічних джерел.

Зрештою, методи, запозичені з геометрії, є ефективним інструментарієм у вирішенні тієї ж таки проблеми локалізації редутів, оскільки базова умова будівництва останніх полягала в тому, щоб вони проглядалися між собою. А відтак можна вирахувати максимальну площу огляду території з кожного редуту¹⁶⁶ і таким чином отримати відстань максимально можливої віддаленості

¹⁶³ Багров Л. История русской картографии. С. 521.

¹⁶⁴ Швидько Г. К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх вольностей в 50-60 рр. XVIII ст. С. 28; Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765) С. 40, 53.

¹⁶⁵ Галкович Б. Г. К вопросу о применении картографического метода в исторических исследованиях. *История СССР*. 1974. № 3. С. 137–140; Галкович Б. Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. *ВІЖ*. 1971. № 9. С. 145; Постников А. В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. Москва, 1985. С. 16–17, 19–21.

¹⁶⁶ Типові проекти російських форпостів містять точну висоту спостережного пункту (Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к 3-й части Материалов для истории инженерного искусства в России. Санкт-Петербург, 1866. Л. 4. *Зображення 1–6*).

одного редути від іншого. Для цього у дослідженні використано формулу, за якою вираховується відстань, що її можна бачити вдалину з окресленої висоти перебування спостерігача відносно земної поверхні. У такий спосіб є можливість визначити найбільш придатні для спостереження точки на місцевості (висоти), а враховуючи дані картографічних джерел та відстані між постами, вибрати з кількох гіпотетичних висот на сучасній великомасштабній супутниковій карті саме ті, які найкраще відповідають розрахункам, а отже, визначити місцевості, де розташовувалися редути.

Відстань до лінії горизонту (L), тобто наскільки далеко можна бачити вдалину з певної точки, вираховується за формулою (1.1):

$$L=113\sqrt{h} \quad (1.1)$$

де h – висота розташування ока спостерігача над рівнем землі, має бути виражена у кілометрах¹⁶⁷.

Описаний метод дозволяє вирахувати радіус кола (в ідеальному випадку), у центрі якого перебуває спостерігач (редут), а відтак визначити максимально допустиму відстань між двома окремо взятими редутами, на якій підтримується візуальна комунікація. Після цього необхідно взяти до уваги дані документальних джерел та виокремити висоти в імовірних місцях розташування форпостів. Наступним кроком є визначення з-поміж наявних на місцевості (карті) висот, найпридатніших для спостереження з точки зору далини огляду та контролю за найважливішими об'єктами (наприклад, перевіз). На даному етапі необхідно враховувати наявні між двома найзручнішими (найвищими) дрібніші висоти та природні об'єкти, що трапляються на лінії погляду¹⁶⁸. З другого боку, залучення описаного методу допомагає проаналізувати інформацію картографічних джерел різних епох.

Системно-структурний аналіз та історико-порівняльний й історико-хронологічний методи дозволяють визначити підпорядкування фортифікацій, відтворити персональний склад командирів тощо. Обидва питання дуже важливі

¹⁶⁷ Перельман Я. И. Занимательная геометрия. Москва, 1935. С. 172–174.

¹⁶⁸ Сухомлин О. Д. Міждисциплінарні підходи у дослідженні російської військової присутності на Запорозжжі доби Нової Січі. *Міжнародна наукова конференція «VII Міждисциплінарні наукові читання»* : тези доповідей (м. Київ, 21 листопада 2018 р.). Київ, 2018. С. 54.

з огляду на дослідження як масштабів та впливовості російської військової присутності на теренах Запорозжя, так і повсякдення стосунків російських залог з місцевим населенням.

Кількісні методи дослідження придатні для обчислення кількісних характеристик російських залог та реконструкції козацьких таборів. За допомогою розрахунків можна визначити приблизні розміри стаєнь та повіток у козацьких таборах на підставі розмірів деталей, потрібних для їхнього ремонту¹⁶⁹.

Поєднання методів імагології з системно-структурним аналізом, історико-порівняльним та історико-хронологічним методами дає змогу вибудувати ефективну стратегію дослідження повсякденних взаємин російських залог із запорожцями та посполитими. В історіографії взаємини населення Війська Запорозького Низового з російськими військовими традиційно поділяються на конфліктні і неконфліктні¹⁷⁰. Такий поділ (зокрема й спеціально не артикульований) впливає з перенесення у сучасні студії з історії повсякдення стереотипного образу «передсмертної боротьби Запорозжя», на що вже звернула увагу Т. Кузик¹⁷¹.

«Історіографічна інерція» цього образу диктує стратегію висвітлення повсякденного (або ж мікро-) рівня імперського наступу на Запорозжя доби Підпільненської Січі саме через конфлікти як найочевидніший вияв процесу.

Проте рельєфніше розкриття повсякденного виміру загальної імперської політики щодо Запорозжя потенційно можна забезпечити шляхом двоетапного

¹⁶⁹ Сухомлин О. Д. Аналіз інформативних можливостей обліково-статичних джерел Архіву Коша для реконструкції таборів лівобережного козацтва на території Війська Запорозького Низового. *Історичні етюди: зб. наук. пр.* / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. Дніпро, 2017. Вип. 5. С. 144–146.

¹⁷⁰ Дивіться, наприклад, дослідження О. Репана (Репан О. А. Конфліктна взаємодія залоги Лоцкам'янського ретраншементу з місцевим населенням у 1750–1760-х рр. С. 27–35; Його ж. Одиноківка-Одимківка у взаєминах населення та гарнізону Старосамарського ретраншементу. *Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва*. Дніпропетровськ, 2011. Вип. 6. С. 94–98; Його ж. Взаємини гарнізону Старосамарського ретраншементу з місцевим населенням: коні та навколо них. С. 157–163; Його ж. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750–1760 рр). С. 14–22. І. Синяк, досліджуючи атестати, серед іншого, характеризує окремі епізоди повсякденних запорозько-російських взаємин як конструктивні (коли йдеться про виконання перекладів або отримання деякими комендантами Новосіченського ретраншементу атестатів від Коша) (Синяк І. Л. Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового доби Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформативний потенціал. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2016. Вип. 19/20. С. 46).

¹⁷¹ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 403–404.

аналізу епізодів взаємодії. Перший етап полягає в поділі взаємодії на регламентовану й нерегламентовану (або ж формальну й неформальну), а вже другий – у виокремленні конфліктних та неконфліктних взаємин. Критерієм виділення регламентованої (формальної) взаємодії є наявність її врегулювання, регламентації певних дій кожної сторони з боку російського командування та Коша. Таким чином, до регламентованої взаємодії належать: щорічне відведення паланками сіножатеїв та лісу для російських гарнізонів, діяльність спільних комісій для розслідування злочинів та зловживань, виділення Війську Запорозькому Низовому спорядження з російських магазинів на нижньому Дніпрі тощо. Натомість друга площина взаємин – неформальні (нерегламентовані) – включає в себе різноманітні види спільного дозвілля (відпочинок у шинку, гостини), торговельні відносини, а також конфлікти, що виникали між російськими військовими та населенням Запорожжя. Саме такий порядок дослідження дає змогу відтінити неформальну повсякденну взаємодію, оскільки уможливорює чітке відокремлення регламентованих взаємин із запорозькою (паланковою та кошовою) адміністрацією, які, на перший погляд, теж можуть бути інтерпретовані як засадничо конфліктні.

Ще одним важливим вихідним пунктом дослідження повсякденних взаємин росіян із населенням Війська Запорозького Низового є виділення двох моделей відносин з різними стартовими умовами. Підстави для появи першої з них провокував той факт, що Новосіченський ретраншемент та підпорядкована йому Микитинська застава (а також Ненаситецький ретраншемент) були розташовані неподалік самої Підпільненської Січі. Відповідно російські залоги мали справу власне з Кошем. Тоді як росіяни з фортець Посамар'я, межиріччя Орелі та Самари, а також Кам'янського ретраншементу взаємодіяли з населенням слобід – посполитими, одруженими козаками й паланковою старшиною. А це вже створювало суттєво інше тло для механізму взаємодії.

Для реконструкції сприйняття російських військових населенням Вольностей доцільно звернутися до напрацювань імагології, а саме – до

використання потенціалу опції таких понять, як «інший» та «чужий»¹⁷². На думку Ю. Ємець-Доброносової, сприйняття когось як «іншого» передбачає можливість застосування «коду розуміння». У випадку з «чужим» такий код відсутній. Під «іншим» слід розуміти людину, об'єктивно відмінну від місцевого населення, але з якою можливе порозуміння та конструктивна взаємодія. «Чужий» є не лише відмінним – він є ворожим, неприйнятним, таким, що несе в собі загрозу самому способу життя та цінностям¹⁷³.

Такий підхід дає можливість досліджувати ставлення запорозького населення до російських військових як кількарівневе. З одного боку, російський вояк цілком міг стати «своїм», оскільки січова громада була відкрита для нових членів. Водночас офіцери (й меншою мірою солдати) фактично були виразниками та реалізаторами імперської політики Росії на локальному рівні, що тягнуло за спробою сприйняття їх у категоріях «інший» та «чужий».

Розглянуті дослідницькі процедури дозволять належним чином використати потенціал актуалізованої джерельної бази та якісно виконати дисертаційне дослідження.

Отже, історіографія проблематики російської військової присутності на території Запорожжя доби Підпільненської Січі формувалася у кілька етапів. До ХХ століття російські фортеці на території Війська Запорозького Низового, як правило, згадувалися лише побіжно у контексті висвітлення широких тем (російсько-турецька війна, історія російської фортифікації тощо). Вивчення власне функціонування російської військової присутності було зумовлене зміною тематичного фокусу на дослідження урядової політики Петербургу щодо Запорожжя у локальному вимірі. Вихід даної проблематики зі сфери суто російського (імперського) наративу відбувся у 1920-х – початку 1930-х роках, коли українська історіографія виробила власну оригінальну концепцію історії Запорожжя доби Підпільненської Січі. В українській радянській історіографії

¹⁷² Сухомлин О. Д. Питання використання методів імагології у дослідженні етностереотипів та взаємсприйняття запорожців та росіян у ХVIII ст. *Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету 2017": матеріали доповідей та виступів.* (м. Київ, 25-26 квітня 2017 р.). Київ, 2017. Ч. 5. С. 168–169.

¹⁷³ Ємець-Доброносова Ю. Дійсність Чужого. *Критика.* 2007. № 10. С. 22–25.

проблематика російської військової присутності на Запорожжі спеціально не вивчалася, проте радянський період не був абсолютно «втраченим часом» і відзначається появою спеціальних досліджень історії Нової Запорозької Січі та війська Гетьманщини.

Якісно новим етапом вивчення обраної проблематики є сучасний (1990-ті – 2020-ті роки), з притаманною йому концентрацією на дослідженнях запорозького козацтва, соціальній та військовій історії Південної України, спеціальних джерелознавчих студіях та на минулому окремих населених пунктів. Проведення археологічних досліджень (передусім Старосамарського й Хортицького ретраншементів) не лише суттєво збагатило джерельну базу, але й сприяло вивченню історії окремих осередків російської військової присутності на Запорожжі крізь призму мікроісторії і формування кола актуальних дослідницьких завдань – сьогодні у центрі уваги перебувають повсякденні взаємини запорожців та росіян, особливості функціонування військових об'єктів тощо. Все вищезазначене дає можливість цілісно представити Військо Запорозьке Низове як самодостатню спільноту, складову українського ранньомодерного соціуму, а не суто прикордонне середовище, та повноцінно дослідити російську військову присутність як інструмент імперської політики на теренах Південної України XVIII століття.

Актуалізована у даному дослідженні джерельна база складається з п'яти масивів, а саме: документальних, наративних, картографічних, археологічних та лінгвістичних джерел. Серцевиною джерельної бази є саме документальні джерела, виявлені в ході проведеної архівної евристики у фондах Архіву Коша Нової Запорозької Січі, Генеральної військової канцелярії, Київської губернської канцелярії, військово-похідних канцелярій російського генералітету, які зберігаються у ЦДІАК України. В поєднанні з документами, уже введеними до наукового вжитку, вони сформували репрезентативну сукупність.

Основним методологічним підходом дисертаційного дослідження обрано мікроісторію, що продиктоване особливостями джерельної бази. Реалізація мікроісторичного підходу вимагає залучення загальнонаукових (аналізу та

синтезу, моделювання, системно-структурний), конкретно-історичних (історико-хронологічний, історико-порівняльний, а також метод польових досліджень) та спеціальних історичних методів (картографічний, історико-географічний, методи імагології, кількісного аналізу та методи, запозичені з геометрії. Зокрема, картографічний, історико-географічний та методи геометрії використовуються для локалізації російських фортець; системно-структурний та кількісний аналіз, історико-порівняльний й історико-хронологічний методи дозволяють визначити підпорядкування фортифікацій, відтворити персональний склад командирів і чисельність залог тощо; методи імагології вжито у вивченні повсякденних взаємин.

Таким чином, залучений методологічний інструментарій є достатнім для комплексного опрацювання актуалізованої джерельної бази та історіографії й розв'язання визначених у вступі завдань дослідження.

РОЗДІЛ 2. ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО НА ТЛІ АНАЛОГІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ФРОНТИРУ

2.1. Військо Запорозьке Низове у фокусі фронтірних студій: вибрані аспекти інтерпретаційних підходів

В останні десятиліття концепція фронтиру та її елементи стали своєрідною історіографічною модою в дослідженнях з ранньомодерної української історії, внаслідок чого деякі дослідники вже навіть трактують її як міфологізовану з наголосом на необхідності залучити новіший концепт – історичної лімології¹⁷⁴. Такі закиди почасти виправдані. Надмірне акцентування уваги на окремих положеннях методологічних концепцій часами призводить до перекосів, які повністю знецінюють умотивовані спроби переосмислити усталені стереотипи та вписати українську ситуацію в європейський контекст. Однією з таких крайностей є розгляд Степового Кордону Європи лише як зони різноманітних контактів і взаємодії, що надміру притлумлює його конфронтаційну складову та деструктивний вплив на спроможність українського світу своєчасно відповідати на виклики доби¹⁷⁵.

Іншими вадами є, наприклад, акцентування уваги лише на деяких зовнішніх характеристиках фронтірних спільнот або надмірна універсалізація фронтиру в синтетичних працях, про що йтиметься нижче. Концепції й теорії мають працювати на актуалізованій джерельній базі, а не бути лише зручним теоретичним конструктом, який, однак, відразу «провисає» при спробах ретельно перевірити його на історичному матеріалі. Утім, у нашому випадку позитивний досвід низки науковців яскраво свідчить, що для пояснення історії України теорія фронтиру залишається продуктивною¹⁷⁶. А загалом

¹⁷⁴ Верменич Я. Историческая лимология: проблемы концептуализации. Saarbrücken, 2013.

¹⁷⁵ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. Київ, 2014. С. 19.

¹⁷⁶ Зокрема, одним з найновіших здобутків у цій галузі є колективна монографія співробітників Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України: Брехуненко В., Грибовський В., Мищик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / За ред. В. Брехуненка. Київ, 2018. 344 с.

методологічні дискусії про доцільність використання даної концепції не вщухають¹⁷⁷.

В українській історіографії саме поняття «фронтір» та його наповнення від появи базової статті Я. Дашкевича¹⁷⁸ до сьогодні пережило еволюцію. Нині більшість тих, хто працює з цією концепцією, розуміють під ним, за містким визначенням С. Каюк, «зону взаємодії, в якій держава є довго відсутньою»¹⁷⁹. У найновіших напрацюваннях американських істориків щодо Європейського фронтіру XVIII століття так само поняттям «фронтір» окреслюються прикордонні зони державних центрів (імперій), а точніше, політико-адміністративні утворення різного ступеня автономії, розташовані обіч лінійних державних кордонів. Так, Б. Дейвіс у монографії з історії російсько-турецької війни 1768–1774 років фронтіром Османської імперії називає Молдавію та Валахію, Буджак, Очаків, османські провінції на Балканах, а Російської – Військо Запорозьке Низове, Військо Донське, Гетьманщину¹⁸⁰. Розгляд запорозького козацтва як складової Дунайсько-Понтійського фронтіру має давню традицію і вперше був представлений у класичній праці В. Макніла. У ній-таки автор зробив і першу концептуальну спробу представити цілісну панораму закриття Дунайсько-Понтійського фронтіру¹⁸¹. Сьогодні ж акцент продуктивно змістився на порівняльні дослідження спільнот Степового фронтіру Європи – українського, донського, волзького, яїцького, терського, гребінського козацтва¹⁸². А в монографії І. Чорновола «Компаративні фронтіри» оглядово представлено «паралельні місця» в історії Степового фронтіру Європи та об’ємно проаналізовано світову фронтірну історіографію¹⁸³. З’явилася також перспектива використання опції фронтіру в рамках спроби син тезу

¹⁷⁷ Дивіться, наприклад: Sen’ D. V. Frontier research in present-day Russia: shaky boundaries of the academic dialogue. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2020. № 1 (27). С. 66–80.

¹⁷⁸ Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. ССXXXII: Праці історико-філософської секції*. 1991. С. 28–44.

¹⁷⁹ Каюк С. М. Роздуми над фронтірними студіями: український вимір. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпро, 2017. Вип. 15. С. 149.

¹⁸⁰ Davies B. *The Russo-Turkish War, 1768–1774. Catherine II and the Ottoman Empire*. London, 2016.

¹⁸¹ McNeill W. H. *Europe’s steppe Frontier. 1500–1800*. Chicago; London, 1964. P. 191–211.

¹⁸² Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2011; Плохій С. Козакознавство без кордонів: нотатки про користь порівняльного аналізу. *Український гуманітарний огляд*. Київ, 2004. Вип. 10. С. 63–84.

¹⁸³ Чорновол І. *Компаративні фронтіри: світовий і вітчизняний вимір*. Київ, 2015. С. 197–209.

цивілізаційної історії Південної України¹⁸⁴.

Важливими є й спостереження щодо порівняння українського козацтва з балканськими аналогами, зокрема з гайдуками¹⁸⁵. Однак у спробах такої компаравістики важливо уникнути надмірного акцентування уваги лише на військовому боці діяльності запорожців. Натомість Військо Запорозьке Низове у період останньої, Підпільненської Січі слід розглядати саме як самостійне адміністративно-територіальне утворення та органічну складову українського світу як у просторовому, так і в ідейному аспектах. А діяльність гайдуків на всій території австрійського Військового кордону у XVIII столітті¹⁸⁶ має спільні риси з гайдамацтвом доби тієї ж таки Підпільненської Січі, коли Кіш вживав заходів до боротьби з ним.

Досліджуючи просторові межі українського світу, Військо Запорозьке Низове як питому його частину і, зокрема, аналізуючи російську військову присутність на Запорожжі, доречно вдатися до ширшого погляду крізь призму загальних закономірностей процесів, що відбувалися на Європейському фронті у добу його поступового, але неухильного закриття у XVIII столітті. Попри досить значні відмінності балканської та чорноморської його ділянок, порівняння стратегій і заходів, що їх вживали імперії задля уніфікації новоприєднаних в результаті воєн проти Османської імперії територій, питомо фронтірних, свідчать, що «набори інструментів» для втілення абсолютистської політики перегукуються.

Як відомо, централізовані держави прагнули у XVIII столітті бути «добре впорядкованими», ліквідувавши регіональні відмінності та уніфікувавши якомога більше сфер життя. Однією з норм ставало налагодження ефективного контролю над своїми підданими, що було особливо актуально на будь-якому пограниччі, надто у фронтірних зонах. Показово, що на теренах ліквідованого

¹⁸⁴ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ, 2015. С. 211–229.

¹⁸⁵ Каюк С. М., Посулько А. С. Запорозьке козацтво і гайдуки як військові прикордонні спільноти Фронтиру у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр.* Дніпропетровськ, 2011. Вип. 9. С. 37–44; Varga B. Role of Hajduks and Cossacks in the 16th and 17th century Hungarian and Ukrainian Society. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2018. Вип. 4 (139). С. 14–19

¹⁸⁶ Дивіться, наприклад: Дабић В. Банска крајина (1688–1751): Прилог историји српског и хрватског народа и крајишког уређења у Банији. Београд–Загреб, 1984. С. 130–134.

Запорожжя Г. Потьомкін своїм ордером від 10 серпня 1775 року вимагав від губернатора Новоросійської губернії М. Муромцева зводити населення з зимівників у більші населені пункти, вздовж доріг, з метою забезпечення надійного конт ролю за ними¹⁸⁷. Аналогічну стратегію щодо граничарів пропонував у 1782 році використати полковник Женейн (Geneune), інспектуючи Військовий кордон Австрійської імперії при опрацюванні проєкту його зарегулювання. На думку полковника, розкидані далеко один від одного граничарські будинки слід звести у поселення, щоб граничари «не залишалися без уваги» і ставали кращими господарями. Але у зв'язку з тим, що це вимагало б перекроювання граничарських земельних наділів, чого не можна зробити без попередньої інвентаризації їх, питання було відкладене до проведення такого перепису¹⁸⁸.

Уряди обох імперій послідовно вдавалися до заселення новоприєднаних в результаті воєн проти Османської імперії територій іноземцями – цілеспрямованої колонізації. Формування анклавів чужорідного населення мало на меті дезінтеграцію автохтонної спільноти. До того ж, оселені державною рукою іноземні колоністи цілком природно мали стати кращою опорою імперського центру в регіоні, ніж місцеве населення, опозиційно налаштоване до змін «старовини».

Отже, запорозьке козацтво перебувало у типовому контексті інтеграційного тиску державних центрів XVIII століття на фронтірні спільноти, подібно до ситуації XV–XVI століть, коли практично синхронну появу й інституціоналізацію усюків, гайдуків, граничарів, а на степовому фланзі українського та інших козацтв каталізувала інтенсифікація у Центрально-Східній Європі активності османів¹⁸⁹. Проте відповіді запорозького козацтва на

¹⁸⁷ Бойко П. А. Козацькі зимівники та слободи у формуванні мережі міст та сіл Південної України. *Нариси з історії освоєння Південної України XVI–XVIII ст.* Київ, 2020. С. 261.

¹⁸⁸ Buczynski A. Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije Vojne Krajine 1787. godine. Zagreb, 2011. S. 131–132.

¹⁸⁹ Брехуненко В. Уявлення опонентів про Степ та ідеологічні обґрунтування територіальних претензій / Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. *Між конфронтацією та взаємодією* С. 18.

виклики часу, які принесли на його землю «бюрократичні імперії»¹⁹⁰, розкривають оригінальність, самодостатність та державотворчі потенції Війська Запорозького Низового. При цьому не слід забувати, що запорозьке козацтво завжди мислило себе як органічна складова українського світу¹⁹¹.

Водночас, врахування самодостатності Війська Запорозького Низового є необхідною умовою для повноцінного порівняльного дослідження фронтірних спільнот. Приміром, ігнорування В. Макнілом комплексу внутрішньої політики Війська Запорозького Низового призвело до деформації висновків щодо особливостей закриття Дунайсько-Понтійського фронтиру: нібито вирішальна роль у сільськогосподарському освоєнні Росією причорноморських степів належить російській армії¹⁹².

Особливість української ділянки Європейського фронтиру полягала у тому, що, на відміну від балканської, вона не була об'єктом саме експансіоністської уваги Туреччини. Як аргументовано показав В. Остапчук¹⁹³, у Причорномор'ї остання взяла на озброєння концепцію «ідеальної ситуації», коли турки контролювали опорні фортеці на узбережжі, а сателіти, кримські татари та ногайці, мали не пускати опонентів з півночі до Чорного моря, яке розглядали як турецьке «внутрішнє озеро». Тож головними опонентами козаків на Степовому фронтірі були не османи, як для балканських аналогів, а татари й ногайці, що потягнуло за собою формування відмінностей у конфронтації та взаємодії.

Істотна різниця між найбільшими фронтірними спільнотами Дунайсько-Чорноморської ділянки Європейського фронтиру у XVIII столітті – граничарами та запорозькими козаками – полягала в засадах їхніх відносин з одержавленими чинниками, локалізованими по свій бік фронтиру. Військо Запорозьке Низове

¹⁹⁰ Цим терміном В. Макніл окреслює Австрійську та Османську імперії й модернізовану Московію наприкінці XVII – в першій половині XVIII століть.

¹⁹¹ Брехуненко В. Східна брама Європи. С. 209–214, 408–410.

¹⁹² McNeill W. H. Europe's steppe Frontier. P. 186. Важливо, що це твердження побутує в узагальнюючих працях європейських вчених і в наші дні, навіть попри залучення їх авторами здобутків української історіографії останніх десятиліть (дивіться, наприклад: Skrukwa G. O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej. Poznań, 2016. S. 249–251).

¹⁹³ Ostapchuk V. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids. *Oriente Moderno. – The Ottomans and the Sea*. 2001. № XX. P. 31–34. Дивіться також: Kołodziejczyk D. Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Enjeux Politiques, Économiques et Militaires en Mer Noire (XIV–XXI siècles)*. *Études à la mémoire de Mihail Guboglu*. Brăila, 2007. S. 130–137.

хоча інституційно (але не ментально!) відокремилося від українського козацтва у третій чверті XVII століття, але було органічним і самодостатнім витвором українського світу, верхівку піраміди якого від середини XVII століття уособлювала Гетьманщина. А Степовий фронтір виник та існував незалежно ні від запорозького козацтва, ні від Гетьманщини. Натомість балканський Військовий кордон з самого початку був державним проєктом.

Військо Запорозьке Низове доби Підпільненської Січі було автономним політичним утворенням, ще донедавна – суб'єктом міжнародних взаємин, який фігурував у легітимних васальних відносинах (підданство кримському хану). Лише перехід від кримської протекції під російську зверхність у 1733 році, який не супроводжувався чіткою, скріпленою на письмі угодою про статус Запорожжя, за фактом понизив градус автономії та суттєво полегшив для Петербурга розмивання внутрішньої самодостатності. Під час російсько-турецької війни Військо Запорозьке Низове фактично трактували у військовому сенсі як операційну частину російської армії, що, безумовно, розчищало дорогу до реалізації поглинальних планів імперії. Підпорядкування у перші повоєнні роки Державній військовій колегії було прямим відгомонам цієї ситуації. Однак з наскоку розмити автономію Запорожжя не вдалося. Свідченням розуміння Петербургом усієї вибухонебезпечності стрімкого закручування гайок стало перепідпорядкування Вольностей Державній колегії іноземних справ, що піднімало їхній статус.

Проте простір для подальших маніпуляцій залишався для Росії широким. По війні 1735–1739 років територія Запорожжя, більша частина якої після Белградського миру й розмежування 1741–1742 років опинилася у складі Київської губернії, не була зафіксована як власне запорозька у міжнародних договорах. Від кримського хана землі відійшли до Російської імперії, що закріпив Белградський договір. Таким чином, за логікою російського уряду, запорожці не мали права на територію. У маніфесті про ліквідацію Січі від 4 серпня 1775 року Катерина II маніпулятивно стверджуватиме, ніби Військо Запорозьке Низове на своїх землях «оставлено вместо прежде бывшей

стражи»¹⁹⁴.

Натомість балканська частина фронтиру впродовж усього часу свого існування перебувала під державним контролем, що проявилось в усіх сферах, від організації тут специфічної оборонної системи і аж до заходів з остаточного скасування її залишків у 1881 році земля Військового кордону завжди належала австрійському монарху, хоча управління нею було зосереджено виключно у руках військових (пряме підпорядкування Придворній військовій раді), а граничари отримували земельні наділи на умовах військової служби.

Попри значні організаційні відмінності, загальний сенс історичного часу (який не завжди збігався з хронологічним) і для автохтонного населення Військового кордону Австрійської імперії, і для запорозького козацтва полягав в одному й тому ж – впорядкуванні бюрократичними імперіями своїх околиць та уніфікації їх відповідно до загальнодержавного устрою. XVIII століття дещо синхронізувало ці процеси, насамперед завдяки сприйняттю Московією практики лінійних кордонів та запровадженню їх у Причорномор'ї. Тому приєднання Австрією Банату, ліквідація старих військових кордонів на річках Тисі та Муреші, запровадження нових у Банаті, багаторазові реформування окремих генералатів майже збігаються в часі зі спробами Росії позбавити автономії Військо Запорозьке Низове, ліквідацією його оригінального устрою та створенням нових козацьких військ у Причорномор'ї, основою для яких стало запорозьке козацтво.

2.2. Проблема врегулювання державних кордонів та уніфікації фронтірних спільнот у XVIII столітті

XVIII століття було періодом поступового закриття Дунайсько-Чорноморської ділянки Європейського фронтиру. У степовій зоні ослаблені Річ Посполита та Османська імперія поступово втрачають ініціативу на користь Московії. На переломі XVII і XVIII століть степовий простір став об'єктом спроб

¹⁹⁴ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Т. 20. Санкт-Петербург, 1830. С. 191.

чіткого розмежування між сусідніми державними центрами. Якщо на балканській ділянці фронтиру практики проведення лінійних кордонів сягають ще XVI століття (договори між Османською імперією та Венеціанською республікою)¹⁹⁵, то в українському степу аж до початку XVIII століття ситуація була аморфною¹⁹⁶, а запорожці прагнули закріпити фронтірні терени за собою.

Рухливість кордонів, територіальних надбань і втрат Австрійської монархії та Московії на південному напрямку упродовж XVIII століття нагадує коливання маятника. Включення нових територій, стрімке просування Австрії на південь внаслідок успішних воєн з Османською імперією 1683–1699 та 1716–1718 років змінилося територіальними втратами 1739 року. Московія, яка почала закріплюватися на теренах Запорожжя наприкінці XVII століття, втратила Вольності у 1711 році. Вийти на попередні кордони вдалося лише 1739 року. Наступне територіальне розширення стало можливим для Австрії (востаннє за рахунок війни) у 1791 році, а для Росії – у 1774-му. Періодичні успіхи Стамбула у військовому протистоянні з імперіями освіченого абсолютизму були зумовлені спробами реформування османського війська, подеколи результативними. Однак у глобальному плані Османська імперія втрачала позиції.

Просування кордонів Австрійської імперії та Московії на південь актуалізувало проблему уніфікації надбань до притаманних добі уявлень про «добре впорядковану державу». Йшлося про позбавлення таких земель особливих статусів і переведення їх у категорію територій, які повинні поповнювати державну скарбницю, зокрема через оподаткування населення та через залучення земель до сільськогосподарського обігу. Але по рівняння уніфікаційних підходів Австрії та Росії рельєфно демонструє різні політичні традиції.

Карловицький мир 1699 року був вододілом, який змінив сутність відносин на цивілізаційному перехресті Дунайсько-Чорноморського фронтиру. Імперії

¹⁹⁵ Грибовський В. В. Від кордону-простору до кордону-лінії: Карловицький мир 1699 р. та його наслідки / Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. *Між конфронтацією та взаємодією*. С. 29–30.

¹⁹⁶ Грибовський В. В. Стабілізація польсько-кримського кордону як умова розгортання української колонізації степового порубіжжя XVIII ст. *Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.* Дніпропетровськ, 2009. Вип. 7. С. 203.

відчули можливість переінакшити основи співіснування в цій еластичній зоні. Підписана серія договорів задекларувала верховенство міжнародного права і договірного характеру відносин. Передбачалися повернення полонених і обмін ними, правовий імунітет підданих однієї держави на території іншої, гарантії релігійних прав. Задля реалізації цього мало бути проведено чітке розмежування кордонів та створено систему підтримання їхньої непорушності. Тоді вперше постало питання про делімітацію та демаркацію державних володінь на степовому просторі Східної Європи¹⁹⁷.

Таким чином, закладалися основи перетворення міждержавного кордону-простору на кордон-лінію, внаслідок чого при гранична смуга земель набувала рис поселенського кордону. Державний центр намагався поширити свій суверенітет на ті терени, де зробити це раніше не вдавалося. Цей процес впирався в уніфікацію фронтального суспільства та ламання його традиційного способу життя.

Годі казати, що автохтонні фронтальні спільноти сприйняли демаркацію кордонів негативно. Поширені на той час у Західній та Центральній Європі практики фіксованого кордону (що передбачали наявність прикордонних межових знаків, функціонування застав і використання паспортів), за влучним визначенням В. І. Мільчева, сприймалися місцевим населенням запорозько-татарського Степу, як «неприродні, збоченні та навіть богохульні»¹⁹⁸. Проте нові реалії спонукали фронтальні спільноти до пошуку нових компромісів у співіснуванні. У випадку Запорожжя йшлося про можливість економічного розвитку та поглиблення опанування фронтиру. В нових умовах по обидва боки кордону простежується тенденція до формування поселенського поясу. На основі попередніх практик та завдяки стабілізації польсько-османського кордону виникає підпорядкована Бахчисараю Ханська Україна¹⁹⁹.

На балканському фланзі після австрійсько-турецьких воєн 1683–1699 та

¹⁹⁷ Грибовський В. В. Від кордону-простору до кордону-лінії: Карловицький мир 1699 р. та його наслідки. С. 30.

¹⁹⁸ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упорядник В. Мільчев. Запоріжжя, 2004. С. 7–8.

¹⁹⁹ Грибовський В. В. Стабілізація польсько-кримського кордону як умова розгортання української колонізації степового порубіжжя XVIII ст. С. 209–212.

1716–1718 років Військовий кордон тепер частково втрачав свій основний і першопочатковий статус – оборонний. Відповідно, хорватська еліта зажадала реінтеграції цих земель під юрисдикцію Хорватського сабора і бана. Проте Відень вирішив інакше, поширивши на всі відвойовані землі устрій Військового кордону. Єдина поступка полягала у переведенні території майбутньої Банської крайни у військове відомство бана, а цивільне – Хорватського королівства. Якщо взяти до уваги підпорядкування Військового кордону безпосередньо Придворній військовій раді, склалася ситуація, за якої ці терени у майбутньому ставали полігоном для абсолютистських експериментів Відня. Одним із надзавдань Габсбургів на шляху розбудови імперії було те, щоб зробити Військовий кордон здатним до самозабезпечення, вивільнивши кошти, які доти йшли на його утримання. Складний комплекс цих заходів глибоко впливав на соціальну, етнічну, адміністративну структуру великої багатонаціональної та багатоконфесійної прикордонної смуги (наприкінці XVIII століття населення Військового кордону сягало півмільйона)²⁰⁰.

Предметно беручись до поглинення Запорожжя, Московія мала понад півторастолітній досвід наступу на самодостатність козацьких анклавів Дону, Волги, Яіку й Тереку. Тамтешні козацтва від свого зародження культивували суверенітет своїх Військ й довго уникали формального підданства будь-кому, скріпленого цілуванням хреста правителю. Проте Московія вважала перелічені козацтва цілком «своїми» і після політичного поглинення намагалася лише нівелювати особливий устрій²⁰¹, а не розчинити козаків в інших станах, як це станеться згодом із Запорожжям. Ситуація на австрійському Військовому кордоні полягала у поступовій реорганізації фронтірної спільноти як ефективної військової потуги, її уніфікації та позбавленні фронтірних рис (під прапором «врегулювання»), але не у знищенні. Нав'язати свою зверхність донським, терським, гребінським та яйцьким козакам московському царю вдалося протягом останньої третини XVII століття, а на початку XVIII століття розпочався процес

²⁰⁰ Buczynski A. Gradovi Vojne krajine. Zagreb, 1997. Knj. 1. S. 15–16.

²⁰¹ Брехуненко В. А. Козаки на Степовому кордоні Європи. С. 28–29.

включення їх до політичного тіла Московії. Козаків перевели з відання Посольського приказу до Сенату (1716), а потім до Військової колегії (1721). До кінця 1730-х було скасовано виборність старшин і отамана у Війську Донському, які призначалися російським монархом довічно. Військова канцелярія набула адміністративних функцій у бюрократичній вертикалі імперії, а 1775 року Г. Потьомкін розділив військову та цивільну владу у Війську Донському. На Яїку і Терекі виборність старшин була ліквідована у середині XVIII століття²⁰².

Уніфікація прийнятого під російську зверхність Війська Запорозького Низового мала піти за такими ж шаблонами. Військо так само переводилося з відання однієї вищої установи до іншої, але у військовому відношенні, навіть попри зверхність гетьмана (1750–1764), завжди залишалося в підпорядкуванні місцевого київського генерал-губернатора та командирів російських військ в Україні. Запорозькі землі трактувалися у Київській губернській канцелярії як частина губернії (детальніше про це йтиметься у розділі 4).

Петербург підходив до поглинення Війська Запорозького Низового з різних сторін – діловодно-бюрократичної, економічних обмежень, запровадження паспортної системи тощо. Найважливішими були облаштування лінійного кордону та спроби встановити жорстке дотримання прикордонного режиму. Базою для російських втручань упродовж міжвоєнного періоду були осередки російської військової присутності – залишки системи фортець, зведених у роки російсько-турецької війни 1735–1739 років (про це йтиметься у розділах 3 і 4). Проте Кіш користувався будь-якою нагодою опиратися нововведенням. Уніфікаційний тиск сприяв і змінам у внутрішній політиці Січі.

Перед Віднем у XVIII столітті стояли чотири головні «граничарські проблеми»: 1) нерегулярність граничарів як військової сили; 2) неуніфікованість території Військового кордону; 3) скасування автономії; 4) хто є граничар у першу чергу – воїн чи селянин? Остання була найголовнішою. Як уже йшлося вище, реформування австрійського Військового кордону було спрямоване на перетворення його на самоокупний механізм оборони кордону. Новоприєдані

²⁰² Брехуненко В. А. Східна брама Європи. С. 425–427.

території вже у 1702 році були передані до відання Придворної військової ради. Цьому передувала чотирирічна робота спеціальних комісій найвищого рангу, які працювали над оцінкою земель, поділом населення на категорії. У першу чергу автохтонне населення прикордонного поясу було поділене на селян та вояків з метою кращого виконання ними функцій охорони кордону та власне ведення сільського господарства (раніше ці функції поєднувалися). Відповідно, були розділені і землі Військового кордону²⁰³. Граничарів наділяли землею за умови несення військової служби.

Граничари як типові люди фронтиру спеціалізувалися, як і козаки, на тактиці «малої війни». Залучення граничарських формувань до походів у Європу показало ефективність цієї тактики, зокрема у війні за австрійську спадщину. Пруський король Фрідріх II, хоча й не приховував презирства до «бандитів і дикунів», які люблять «зазирати у чарку», але, побачивши успішність їхніх дій проти своїх регулярних полків, наказав сформувані малочисельні «чоти» і в прусській армії. Утім, австрійський уряд прагнув перетворити нерегулярні граничарські формування на регулярні полки, здатні воювати лінійним фронтом²⁰⁴. Влада упродовж десятиліть невтомно намагалася дедалі сильніше дисциплінувати граничарів. Спонукою до цього було їхнє величезне воєнне значення для імперії, адже граничаром був кожен четвертий піхотинець австрійської армії²⁰⁵. Відтак традиційний поділ Військового кордону на капетанії (капетанія – кампанія – чота) у 1745–1750 роках замінено на регулярний: генералкоманда – полк – сотня.

Граничарське самоуправління було скасоване у 1754 році на пропозицію генерала від артилерії Гілдбурггаузена, який мотивував це службою граничарів поза своєю державою під час закордонних походів. У 1760-ті роки це нововведення було поширено на увесь кордон²⁰⁶. Однак основним каталізатором

²⁰³ Гаврилович С. Нове војне границе у Срему, Потисју и Поморишју као примарне области миграција у Руско царство у 18 веку. *Сеоба Срба у Руско царство средином 18. веку*. Нови Сад, 2005. С. 19–20; Buczynski A. Povratak u Voјnu Kraјinu. *Varaždin*, 2019. S. 19–20.

²⁰⁴ Buczynski A. Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije Voјne Kraјine 1787. godine. S. 11–12.

²⁰⁵ Ibid. S. 189.

²⁰⁶ Ibid. S. 12.

скасування самоуправління були граничарські бунти²⁰⁷.

Військовий кордон неодноразово зазнавав змін конфігурації. Демілітаризація старих ділянок Військового кордону, які після приєднання нових земель опинилися віддаленими від демаркаційної лінії, й включення земель до угорських жупаній ставали неминучими, адже потрібно було наповнювати скарбницю податками, а також виконати обіцянку Марії-Терезії угорській еліті на коронаційному Саборі 1741 році²⁰⁸.

Вищі військові кола імперії постійно працювали над поліпшенням обороноспроможності Військового кордону. Наприклад, рішенням Придворної військової ради на Військовому кордоні було скорочено кількість шинків, але водночас задля фінансування колонізаційних проєктів (Німецько-Банатський поселенський полк) у 1765 році впроваджено додатковий податок на кав'ярні у Відні. А кількість останніх за правління Йосифа II виросла удвічі, і саме тоді кав'ярні стають осередками боснійського життя столиці. Водночас багаторазово реформувалися штатні розписи гусарських та піхотних полків, артилерійських команд²⁰⁹. Камералістська політика Марії-Терезії, спрямована, серед іншого, і на розвиток Військового кордону з погляду поліпшення його самоокупності, знайшла вияв у створенні військових кому нітетів. Здобуваючи статус комунітету, місто отримувало торговельні переваги, ширші права магістрату, а його населення могло замість несення військової служби щорічно вносити визначену платню до скарбниці Військового кордону. Першим вільним королівським містом став у 1748 році Петроварадин²¹⁰. Однак не всі міста-комунітети функціонували належним чином.

Вирішення четвертої проблеми найгостріше постало за часів Йосифа II. Імператор, відомий своєю надзвичайною турботою про Військовий кордон²¹¹, вважав, що граничар спочатку має бути наділений достатньою кількістю землі, і саме ця умова зробить його кориснішим для держави. Імператор п'ять разів

²⁰⁷ Buczynski A. Povratak u vojnu Krajinu. S. 20.

²⁰⁸ Илић Ј. Населѡавање потиских и поморишких граничара у Банат (1751–1753). *Зборник Матице Српске за историју*. 2014. Бр. 89. С. 35–36.

²⁰⁹ Buczynski A. Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije Vojne Krajine 1787. godine. S. 40–41.

²¹⁰ Buczynski A. Gradovi Vojne krajine. S. 46–47, 49–50.

²¹¹ Ibid. S. 65.

особисто об'їжджав Військовий кордон, говорив з офіцерами, ретельно вивчав проекти генералітету. Освічений володар небезпідставно вважав, що задруга, традиційна сербська багатопоколіннева родина, є кориснішою для граничарів, ніж нуклеарна, оскільки таким чином знімається ризик, що господарство залишиться без чоловічих рук. А зведення розкиданих на місцевості граничарських хат у регулярні поселення вважав неможливим без попереднього проведення перепису і перерозподілу земельних наділів²¹². Такі елементи габсбурзької політики, попри загальні уніфікаційні тенденції, свідчать про все ж таки врахування традиційних основ побуту населення.

Вінцем турбот стала йосифінська реформа Військового кордону, яка передбачала поділ всієї його території на кантони відповідно до уніфікаційної реформи адміністративно-територіального устрою всієї імперії. Запроваджений поділ проіснував з 1787 по 1800 рік. Фактично під час реформувань XVIII століття граничари перетворилися з парамілітарної військової спільноти на регулярні полки австрійської армії.

На початку XVIII століття до порядку денного розбудови абсолютистських держав увійшла проблема створення санітарних кордонів з Османською імперією для запобігання занесенню чуми. В Австрії перша державна постанова щодо санітарного кордону у Карловацькому генералаті й Банській крайні датується 1710 роком²¹³. На східному фланзі Військового кордону, у Сремських Карловцях, перша згадка про карантин фіксується наприкінці 1700 року²¹⁴. Однак облаштування санітарного кордону по всьому пограниччю від Адріатики до Трансільванії стало можливим лише після укладення Белградського миру 1739 року. Оскільки Карловицький договір визначав р. Саву, по якій пройшов кордон, вільною для спільного користування обох сторін, а за результатами Пожаревацького миру 1718 року Австрія отримала смугу землі вздовж правого берега Сави; надійний контроль довгого суходільного кордону у регіоні з

²¹² Buczynski A. Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije Vojne Krajine 1787. godine. S. 38, 52, 192, 132.

²¹³ Roksandić D. Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine. *Ekonomska i Ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*. 2007. Vol. 3, No. 1. S. 75, 73, 67.

²¹⁴ Гаврилович С. Срем од краја XVII до средине XVIII века. Нови Сад, 1979. С. 239.

малорозвиненою інфраструктурою забезпечити на той час було неможливо. Внаслідок цього у 1718–1739 роках правий берег Сави, попри номінальну належність Австрії, був фактичною буферною зоною. А вже Белградський мир передбачав «твердий» кордон по р. Саві, без австрійсько-османського «кондомініуму» над річкою²¹⁵. За відсутності карантинних домів протиепідемічні заходи реалізовувалися військовими командами, які перекривали шляхи або оточували заражений населений пункт²¹⁶.

Масштабне будівництво карантинних домів у Сремі розпочалося вже у роки війни 1737–1739 років. Основну увагу приділяли купцям, зайнятим постачанням війська. Залучення лікарів та чумних фельдшерів, запровадження широкої мережі карантинів та застосування доступних на той час методів боротьби з епідемією дали змогу подолати чуму вже на початку 1741 року²¹⁷. Організацію ж прикордонного режиму по р. Саві шляхом спорудження укріплених спостережних постів (граді, кúли і чардаки) було втілено вже в 1702 році²¹⁸. Граничари несли патрульну службу й візуально контролювали кордон з чардаків, пильнуючи, щоб ніхто не пройшов поза карантинними заставами. Кордон по Дунаю патрулювали шайкаші²¹⁹.

Натомість організація санітарного кордону на пограниччі Російської та Османської імперій відбулася значно пізніше. Облаштування російсько-турецького кордону, делімітованого і демаркованого на початку 1740-х років, розпочалося лише на початку 1750-х, коли до патрулювання безпосередньої лінії розмежування залучили лівобережних козаків. Однак узимку пости знімалися. Проєкт організації цих караулів зі спеціально відрядженої команди, укомплектованої ландміліціонерами, не був реалізований до кінця. Український ландміліцький корпус не зміг виділити військових для караулів, підпорядкованих відрядженому на Січ з Київського гарнізону секунд-майору В. Федцову, «коменданту в Запорожской Сечи» (про це йтиметься у розділі 4).

²¹⁵ Roksandić D. Posavska krajina... S. 67.

²¹⁶ Гаврилович С. Срем од краја XVII до средине XVIII века. С. 240.

²¹⁷ Ibid. С. 242–261.

²¹⁸ Matanović D. Između reformi i tradicije. Brodska pukovnija od sredine 18. do sredine 19. stoljeća. Slavonski Brod, 2013. S. 8.

²¹⁹ Roksandić D. Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine. S. 70, 77.

Фактично упродовж всього періоду існування Підпільненської Січі, а також і пізніше, кордон був прозорим. Ніякі заходи не могли запобігти продиктованим фронтірними реаліями повсякденним контактам запорожців з південними сусідами. Проконтролювати виконання наказу їхати усім через Микитинську заставу²²⁰ не було реальної можливості. У міжвоєнний період спроби російських гарнізонів нижньодніпровської команди виставляти застави на шляхах, перевозах мало що змінили²²¹. Люди їздили там, де можна було оминати зайві бюрократичні та корупційні перепони²²². Хабарі на перевозах завдяки зусиллям російських офіцерів стали повсякденною реальністю (про це йтиметься у розділі 5).

У роки війни епідеміологічна ситуація на теренах Запорожжя була вкрай невтішна. Від чуми взимку 1738–1739 років вимерли гарнізони нижньодніпровських постів²²³. У міжвоєнний період на російсько-турецькому кордоні функціонував лише один карантинний будинок у Микитинській заставі, запроваджений у 1740 році²²⁴. Вочевидь, згадана у 1742 році установа не діяла постійно, оскільки в рапортах В. Федцова до Київської губернської канцелярії наголошується на необхідності встановлення карантину для торговельних кораблів з Криму та біля Микитинської застави²²⁵. На думку С. Андреевої, регулярним Микитинський карантин став з 1760 року²²⁶. Проте його інфраструктура потребувала розбудови, і у 1767 році, відповідно до ордеру головного командира Новоросійської губернії Я. фон Бранта, планувалося спорудити три-чотири «избы» для подорожніх й два-три сараї для возів та коней²²⁷.

Розгалужену систему карантинних установ у Причорномор'ї Російська

²²⁰ Каюк С. М. Карантинні установи як інституції, або Фронтірне населення в нових державних умовах кінця XVIII – початку XIX ст. *Чорноморська минувшина*. Одеса, 2016. Вип. 11. С. 27.

²²¹ Про це свідчать, наприклад, зафіксовані В. Федцовим факти проїзду людей з Криму на Запорожжя поза Микитинською заставою (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2619. Арк. 10 зв. – 12).

²²² Андреева С. С. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі. С. 150.

²²³ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. Київ, 2015. С. 76.

²²⁴ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Владимир, 1903. Т. 2. С. 1326.

²²⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2619. Арк. 44–44 зв., 47–47 зв.

²²⁶ Андреева С. С. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі. С. 147.

²²⁷ ЦДІАК України. Ф. КМФ-9. Оп. 2. Спр. 163. Арк. 1–1 зв. Щоправда, невідомо, чи були реалізовані ці плани.

імперія спромоглася організувати лише в кінці XVIII століття²²⁸. Важливо, що Кіш усвідомлював необхідність дотримання карантину і постійно наголошував на цьому²²⁹.

Карантин як установа, попри свою локальність, був осередком державної присутності у регіонах, які все ще залишалися фронтірними. Для Запорозжя впровадження карантинних установ означало ще й посилення контролю з боку імперії. Але недостатність зусиль для створення санітарного кордону вплинула на уніфікаційні стратегії Росії.

Фронтірні території завжди характеризуються наявністю власної системи взаємин із сусідами по інший бік еластичної межі. Проведений державами лінійний кордон розділив приграничні суспільства не лише юридично. Тепер імперії намагалися відрегламентувати взаємини своїх підданих між собою, виступаючи необхідним посередником. Фронтірні ж спільноти усіяло противилися накинутим згори правилам. Наприклад, далеко не всі непорозуміння між запорожцями і татарами виносилися на розгляд передбачених міжнародними договорами комісій за фактичного головування російського уповноваженого, попри настирливі спроби імперського центру розірвати всі контакти між двома степовими спільнотами (кореспонденція Січі з Кримом мала проходити через Київську губернську канцелярію, однак на практиці це реалізувати в повній мірі не вдалося).

На Балканах сліди такого типу відносин між опонентами з двох боків кордону можна побачити і в пізніший час. Попри кілька реформ граничарського устрою, що відбулися у 1740-х – 1750-х роках та активну підготовку до адміністративно-територіального переформатування Військового кордону (кантонське врегулювання), у 1786 році граничари Карловацького генералату просили у командування дозволу відрядити загін з гарматою для зведення рахунків з розбійниками з-за кордону. Останні під час набігів, здійснених з теренів Боснії, відігнали у граничарів багато худоби. Та командування не

²²⁸ Каюк С. М. Карантинні установи як інституції, або Фронтірне населення в нових державних умовах кінця XVIII – початку XIX ст. С. 28.

²²⁹ Андреева С. С. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі. С. 146, 148.

дозволило такий рейд, побоюючись спровокувати міждержавний військовий конфлікт, і зробило висновок про необхідність кращої охорони кордону²³⁰. Але на цій ділянці, де кордон проходив гористим суходолом, а не по річках, це було важко реалізувати.

Неодмінним явищем прикордоння була контрабанда, особливо важко було запобігти їй на суходільному кордоні, наприк лад, між австрійською та османською частиною Срему (існував у 1699–1716 роках). Про розмах контрабанди до встановлення за Белградським миром «жорсткого» кордону свідчить такий факт: у відповідь на встановлені Державною скарбницею високі ціни на сіль, яку завозили з Угорщини, сремські граничари у перші місяці 1714 року не купили жодного граму солі з державних складів! Натомість вони завозили дешеву сіль з Османської імперії. Такі обсяги контрабанди змусили уряд заборонити продаж турецької солі та виставити застави на всіх шляхах, якими її могли завезти. Однак і це не допомогло повністю викоринити контрабанду²³¹.

Різниця у митних тарифах на користь підосманських купців, встановлена Карловицьким договором, підштовхувала граничарів до перевезення контрабанди поромами, утримуваними граничарськими офіцерами. Останні за умови сплати податків їм, а не в державну скарбницю, дозволяли своїм підлеглим безперешкодно торгувати. Крім того, купці з підосманської території оминали австрійські митниці й продавали свій товар з човнів на Дунаї²³². Практика продажу товарів прямо з човнів побутувала і на Січі, оскільки купці не бажали марнувати час у російському карантині при Микитинській заставі.

Ідеї популяціонізму та фізіократії, поширені у «столітті Просвітництва», присутньо відбилися на особливостях сприйняття автохтонних фронтірних спільнот абсолютистськими державними центрами. Цісарсько-королівський придворний радник Ф. В. фон Таубе у своєму описі Славонсько-Сремської частини Військового кордону Австрійської імперії, відзначаючи ефективні

²³⁰ Buczynski A. Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije Vojne Krajine 1787. godine. S. 54–55.

²³¹ Гаврилович С. Срем од краја XVII до средине XVIII века. С. 52–53.

²³² Ibid. С. 40–41.

бойові навички граничарів, їхню стійкість і витривалість, сміливість, взаємодопомогу, гостинність²³³, водночас неодноразово наголошує на їхніх вадах. Пияцтво, схильність до грабунку, презирство до наук і знань, поширеність знахарства (і це неповний перелік) увінчується головним, на його думку, ганджем – всеохопними лінощами місцевого населення (це стосувалося й селян)²³⁴. Радник не утримався і від порівняння місцевого населення, «дикого», з американськими індіанцями. Проте «іллрійці» (саме так Таубе іменує місцеве фронтірне населення) з османських володінь є ще дикішими, бо перейняли норів своїх правителів, а лінивішими за славонців є далматинці²³⁵.

Не може не впасти у вічі подібність таких оцінок з рядками маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі, де запорожцям закинуто розбійництво, невігластво, пияцтво, «празность», твердження про політичну потворність устрою Війська²³⁶. Цісарсько-королівському радникові видаються дивацькими, якщо не відверто дикими, цілком звичайні як для фронтірного населення практики, за яких вся хатня робота й сільське господарство покладені на плечі жінок, бо чоловіки ж зайняті війною, патрулюванням кордону, вправами зі зброєю, а у вільний від цього час сплять та палять²³⁷. Подібна ситуація простежується і в терських козаків, де все господарство (навіть таке почесне заняття, як купання коней) провадили жінки. Цікаво, що терці зневажали українських козаків, які в XIX столітті емігрували на Терек, за те, що ті працювали в полі разом зі своїми дружинами²³⁸. Такі особливості фронтірного суспільства були зумовлені обставинами його існування. Будь-якої хвилини козак/граничар мав бути готовий відбити напад ворога, що вимагало постійних тренувань. Так само і з описом традиційного граничарського й селянського

²³³ Таубе Ф. В. фон. *Исторически и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема, како с обзиром на њихове природне особине тако и на њихово садашње устројство и ново уређење у црквеним, грађанским и војним стварима*. Нови Сад, 1998. С. 139–140, 207.

²³⁴ Ibid. С. 54, 207, 50. Вказівка на лінощі як основний недолік перегукується з оцінками козаків, щоправда, Лівобережної України, у проєктах київського губернатора Й. фон Вейсбаха з поліпшення економічного стану Гетьманщини: «...и кажется, нигде такой ленивой нации не сыщется» (Цитується за: Лазарев Я. А. *Проект экономических преобразований на Гетманской Украине генерала И. Б. Вейсбаха 1733 г. Славянский альманах*. 2016. Вып. 3–4. С. 64).

²³⁵ Таубе Ф. В. фон. *Op. cit.* С. 207–208, 55, 50.

²³⁶ ПСЗРИ. Т. 20. Санкт-Петербург, 1830. С. 191, 193.

²³⁷ Таубе Ф. В. фон. *Op. cit.* С. 209.

²³⁸ Чорновол І. *Компаративні фронтири*. С. 233–234.

житла: у примітивному будинку в одній житловій кімнаті тісниться велика родина, а в іншій тримають худобу; з посуду є лише великий казан і дерев'яні тарілки, виделок немає²³⁹. Незвичний для високопоставленого чиновника триб життя, знову ж таки, зумовлений фронтірними реаліями, коли будь-якої хвилини можна було чекати ворожого нападу. Згадаймо описи дрібних запорозьких зимівників і бурдюгів, зведених з лози і глини, а інколи і простих землянок²⁴⁰, викопаних десь у схилі яру. На прикордонні війна й небезпека набігів у мирний час продовжували жити у без конечних чутках²⁴¹, тому заведення розкішної господи було неможливим.

Оцінки представниками освіченого абсолютизму²⁴² «дикунських» звичаїв фронтірних спільнот були покликані легітимізувати процес уніфікації та господарського освоєння земель на новій основі²⁴³. Цікаво, що пропозиції Штофельна 1765 року та радикальний крок Катерини II 1775 року явно суперечать доволі традиціоналістським рекомендаціям Ф. В. фон Таубе. Останній наголошував на необхідності заселення Срему і Славонії, але за рахунок автохтонного фронтірного населення з підосманських територій, яке призвичаєне, на відміну від німців-колоністів, до місцевого клімату, і рекомендував осушити болота з хмарами комарів за допомогою спеціально збудованих каналів²⁴⁴.

Таубе описує спробу «перевиховання» місцевого населення, схильного до розбою і грабінництва, австрійською владою у 1736 році. До міста Пожег у Славонії прибули комісари, які оголосили, що всі розбійники, які розкаються, складуть зброю і повернуться з лісів до своїх домівок, щоб обробляти землю, не будуть страчені, а незабаром сюди прийдуть урядові війська, що виловлять усіх злочинців. Частина непевного елемента з'явилася у Пожег, розкалася перед судом, отримала від комісарів певні суми грошей на повернення додому. Але як

²³⁹ Таубе Ф. В. фон. *Op. cit.* С. 46.

²⁴⁰ Дивіться, наприклад: Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя, 1995. С. 5.

²⁴¹ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 413–414.

²⁴² Що цікаво, німцями: Ф. В. фон Таубе – граничарів, Г. Ф. Міллером, який готував маніфест про ліквідацію Січі, й генерал-майором К. фон Штофельном – запорожців.

²⁴³ Таубе Ф. В. фон. *Op. cit.* С. 50; Roksandić D. *Op. cit.* S. 64.

²⁴⁴ Таубе Ф. В. фон. *Op. cit.* С. 50, 18.

тільки комісія поїхала, вони покидали свої плуги й подалися назад у ліси²⁴⁵. На думку чиновника, коріння «зла» полягало у великій кількості хат місцевого населення, розкиданих поодиноці в лісах та на гористій місцевості, через що воно залишається безконтрольним. Якщо ж перенести ці хати в одне місце, щоб «сусід мав сусіда на очах» і дивився, що той робить, та призначити в кожному такому селі адміністраторів – зарадити справі стане можливим²⁴⁶.

Як бачимо, і наведені рекомендації, і розглянуті вище адміністративні перетворення, запроваджені австрійською владою щодо граничарів, не передбачали таких заходів, як стирання «самого їхнього імені», втіленого щодо запорожців Російською імперією. Відтак навіть з цього окремо взятого епізоду видно, що у випадку з Військом Запорозьким Низовим на перший план висувалися зовсім не економічні, а інші чинники.

2.3. Мобільність фронтірних груп та формування поселенського кордону

Розглядаючи Військо Запорозьке Низове на тлі інших прикордонних зон тогочасних європейських християнських держав, важливо утриматися перед спокусою накидання загальника «фронтиру» на всі суспільства прикордонного поясу, що безпосередньо межували з Османською імперією. Поняття «Європейський фронтір» як сучасний інтелектуальний конструкт та пояснювальна схема не повинно нівелювати унікальні риси локальних, автохтонних спільнот цієї зони, зумовлені особливостями походження останніх, інституціалізації, відносин з державними центрами, політичною та іншими самоідентифікаціями. У цьому контексті просторова мобільність людності, попри всю її іманентність саме для фронтиру, не може бути свідченням його абсолютної універсальності для всіх прикордонних спільнот.

Мобільність фронтірних груп між дунайською та чорноморською

²⁴⁵ Ibid. С. 120.

²⁴⁶ Ibid. С. 121.

ділянками Європейського фронтиру подається дослідниками як ілюстрація підвищеної рухливості «людей пограниччя», що натякає на реальність цього фронтиру як універсальної категорії в уявленнях сучасників. Я. Верменич у цьому сенсі наводить лише два найяскравіші епізоди, хрестоматійно відомі в історіографії: міграція балканського населення до Нової Сербії та Слов'яносербії в 1750-х роках та міграція й служба запорозьких козаків на Військовому кордоні Австрійської імперії у 1785–1790 роках²⁴⁷. Таке переміщення автохтонного фронтального населення (не заглиблюючись у його обставини) з балканської ділянки до причорноморської і навпаки гіпотетично, звісно, *може* бути інтерпретоване як свідчення подібного трибу життя на австрійському та російському прикордоннях з Османською імперією. Однак мобільність є тим маркером, при аналізі якого не слід уникати таких питань, що підважують універсалістські схеми: а) унікальність місцевих спільнот і умов, різних в різних зонах фронтиру; б) специфіка перетворення політичного Кордону на поселенський у XVIII столітті.

Для уявлень про запорозьке козацтво пізнього Запорожжя відповіді на ці питання якраз незручні для універсалізму. Насправді мігранти на Балкани та з Балкан на терени Запорожжя не приживалися на новій для себе ділянці фронтиру, на що посутньо вплинули фронтальні стратегії Російської та Австрійської імперій, зокрема й заходи Петербурга з трансформації Степового фронтиру.

Як відомо, залучення Віднем після ліквідації Росією Запорожжя козаків на австрійську службу у 1780-х роках (як і граничарів, свого часу, на російську) було політичним питанням. Австрія прагнула гідно відповісти Росії²⁴⁸. Саме тому ця подія висвітлювалася у тогочасній австрійській пресі, а нових підданих відвідав імператор Йосиф II під час своєї подорожі Військовим кордоном у 1786 році²⁴⁹.

²⁴⁷ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. С. 227.

²⁴⁸ Мільчев В. І. Запорожці на Військовому кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали). Запорожжя, 2007. С. 33.

²⁴⁹ Мільчев В. І. Запорожці на Військовому кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали). С. 110.

В. Мільчев оцінює кількість запорожців, що перейшли на австрійський Військовий кордон, у межах 1000 осіб. При цьому в османських володіннях після скасування Січі зосередилося від 2-х до 8-ми тисяч²⁵⁰. Попри фантастичні числа переселенців з Балкан у Південну Україну в середині XVIII століття, які були поширені в історіографії (наприклад, македонський дослідник А. Матковський зазначав, що у 1752 році до Відня прибули делегати від 2228-ми родин, що бажали переселитися²⁵¹, про тисячі осіб згадує Г. Ротенберг²⁵²), фактична кількість мігрантів була дуже малою. Як аргументовано показала сербська дослідниця Є. Іліч-Мандіч, у 1751–1752 роках дозволи на виїзд з Австрії до Росії було видано лише 51-й особі, а всього виїхало не більше сотні офіцерів із сім'ями. Частина ж офіцерів з демілітаризованих Потиської та Помориської границь, отримавши дворянський диплом, записалися у цивільну службу на старому місці проживання²⁵³.

Важливо, що і запорожці, які після червня 1775 року покинули терени окупованих російською армією Вольностей, і балканські мігранти 1750-х років, які виїжджали до Російської імперії, пішли на цей крок задля збереження свого статусу «людей війни». Однак кількість цієї активної маси була дуже малою. І на цьому тлі непоодинокі випадки повернення як козаків, так і балканських переселенців добре увиразнюють загальну тенденцію в аспекті мобільності на фронтірі.

Випадки повернення запорожців з австрійської території до властиво запорозьких середовищ були радше правилом, аніж винятком. Запорожці, які не загинули у бойових діях австро-турецької війни 1788–1790 років, за В. Мільчевим, дезертирували з граничарських полків і Шайкашського батальйону вже наприкінці 1780-х років, не витримуючи умов чужого культурного середовища, німецької муштри, залучень до різноманітних допоміжних робіт, врешті, лихоліть війни. Дезертирство мало повсюдний

²⁵⁰ Там само. С. 19–20.

²⁵¹ Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. Запоріжжя, 1998. С. 15.

²⁵² Rothenberg G. The Austrian Military Border in Croatia, 1740–1881; a Study of an Imperial Institution. Chicago and London, 1966. P. 32.

²⁵³ Илић Ј. Населѡавање потиских и поморишких граничара у Банат (1751–1753). С. 48–49.

характер²⁵⁴. Для прикладу, тільки наприкінці травня 1789 року з Шайкашського батальйону дезертирували четверо запорожців різних вікових груп: Іван Фігура (45 років), Роман Верлан (42 роки), Яків Кравець (35 років) та Юрій Дробина (38 років)²⁵⁵.

Гіпотеза В. Мільчева щодо одруження й осідання якоїсь частини запорожців на південних теренах Баната й Бачки та по дальшого розчинення їх серед сербського й угорського населення наразі не знаходить підтвердження (принаймні на підставі запропонованої дослідником методики виявлення таких запорожців шляхом фронтального перегляду метричних книг)²⁵⁶. Обстеження збережених православних метричних книг міст Тител²⁵⁷ та Панчево²⁵⁸ за 1780-ті – 1790-ті роки показало, що виявити запорожців, імовірно осілих на теренах Сербії, неможливо внаслідок кількох чинників.

При пошуку серед усіх записів персоналій запорожців єдиним потенційним орієнтиром є лише антропонім (прізвище). Інформаційні можливості антропонімів для встановлення етнічного походження представників слов'янських народів продуктивно використовуються дослідниками²⁵⁹. Проте в нашому випадку вони не можуть бути надійною прикметою колишнього запорожця. Зокрема, досліджені В. Мільчевим облікові матеріали м. Панчево містять антропоніми, що можуть бути широко інтерпретовані як загальноукраїнські, а також російські прізвища²⁶⁰. До того ж, радикальна зміна середовища не сприяла збереженню прізвища (прізвиська). У сербській антропонімії (як було і в запорозькому середовищі) поширеним є використання патронімів (тобто іменування від імені батька). Спорідненість слов'янських мов

²⁵⁴ Мільчев В. І. Запорожці на Військовому кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. С. 79–80, 81–82.

²⁵⁵ Історички архив града Новог Сада (ИАГНС). Ф. 1. Магістрат слободног краљевског града Новог Сада. Фасц. 31. К. II. № 955. С. 1–4.

²⁵⁶ Мільчев В. І. Запорожці на Військовому кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. С. 85.

²⁵⁷ ИАГНС. Матичне подручје Тител. Матичне књиге рођених, венчаних и умрлих (цркви Светог Николаја) 1773–1832 год. (Бр. архивске књиге 4500).

²⁵⁸ Історички архив у Панчеву (ИАП). Матичне књиге православне цркве. Протокол умрлих храма Св. и Сл. Преображенија Господњег у Панчеву 1789–1830 год.; Протокол рођених храма Св. и Сл. Преображенија Господњег у Панчеву 1782–1794 год.; Матична књига венчаних 1796–1822 год. Српска православна црква – Успенска.

²⁵⁹ Мільчев В. І. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII століття. Запоріжжя, 1999. С. 165, 166, 168, 171–173, 175, 183, 184, 188, 190, 191.

²⁶⁰ Мільчев В. І. Запорожці на Військовому кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. С. 67.

та спільність православного іменослова не дозволяють виокремити з обстеженого масиву суто етнічні антропоніми. Було б антинауковим стверджувати, ніби, наприклад, тітелські мешканці Григоріє Тораняц, Федор Тегулски, які вінчалися у місцевій Святомиколаївській церкві 12 листопада та 5 лютого 1789 року²⁶¹, через подібність їхніх прізвищ до «Горяник» та «Тилігульський», є запорожцями.

Метричні записи є малоінформативними через специфіку формуляра. Однею зі вказівок на персону колишнього запорожця, що вирішив одружитися, міг би бути його вік, значно більший у порівнянні із середнім віком пересічних місцевих чоловіків (згадаймо, наприклад, вік дезертирів з Шайкашського батальйону). Однак формуляр запису про шлюб (вінчання) не передбачав фіксації віку молодих. Вік вказувався лише у записах про смерть. Не зазначався й рід занять персони. Усі записані лише за місцем проживання, на кшталт «житель тітелський», «житель здешний», «житель вароша Панчева»²⁶². Таким чином, встановити наявність чи відсутність запорожців, осілих на Військовому кордоні Австрійської імперії, шляхом перегляду самих лише метричних книг міст Панчева, Тітела і Ковиля неможливо. Для остаточного розв'язання цієї проблеми необхідне глибоке дослідження інших документів. Проте є очевидним, що випадків оселення та адаптації запорожців у Банаті не могло бути багато.

Л. Челап зазначав, що дев'ять запорожців, які служили у Шайкашському батальйоні, були, на їхнє прохання, відправлені у відставку в липні 1791 року. Щоб козаки не стали тягарем для місцевого населення, Славонсько-Банатська генералкоманда вирішила перевести їх у м. Тітел і використовувати для обслуговування перевозу (через р. Тису), де вони могли отримувати за свою роботу якісь гроші²⁶³.

Гіпотеза про можливу асиміляцію колишніх запорожців у за́другах (багатопоколінневих сербських селянських та граничарських родинах), де козаки

²⁶¹ ИАГНС. Матичне подручје Тител. Матичне књиге рођених, венчаних и умрлих (цркви Светог Николаја) 1773–1832 год. (Бр. архивске књиге 4500).

²⁶² ИАП. Матичне књиге православне цркве. Матична књига венчаних 1796–1822 год. Српска православна црква – Успенска. № 38, 74, 83.

²⁶³ Челап Л. Колонизација запорошких козака у данашњој Војводини у XVIII. столећу. *Зборник за друштвене науке*. 1959. № 24. С. 130.

перебирали б на себе чиясь родинне прізвище, не може бути переконливою, оскільки йдеться про людей війни, тобто ту активну частину Війська Запорозького Низового, яка прагнула зберегти свій статус вояка з усіма соціальними наслідками, що звідти впливали. Найбільш імовірним є дезертирування запорожців з Військового кордону Австрійської імперії та міграція до запорозьких осередків, зокрема до Задунайської Січі²⁶⁴. Іншими словами, козаки не прижилися на західній ділянці того ж таки Дунайсько-Чорноморського фронтиру й повернулися назад.

Стосовно сербів, які переселялися до Новосербії та Слов'яносербії у 1751–1752 роках, так само існують непоодинокі приклади повернення переселенців вже через рік перебування на теренах Запорожжя під щільною опікою Петербурга. Зокрема, 8 осіб з групи І. Хорвата (перша група мігрантів з демілітаризованих Потиської та Помориської границь), яким австрійський уряд видав паспорти на проїзд до Росії, під кінець 1753 року фіксуються у Банаті. А гусарський поручик М. Милутинович з шанця С'уботиці, що на Помориській гралиці, отримавши паспорт на виїзд з групою І. Шевича 18 січня 1752 року, вже наприкінці 1753 року згаданий як капітан-поручик у Великій Кикинді у Банаті²⁶⁵. Значиться він на цій посаді й у 1754²⁶⁶ та 1757 роках, аж поки був звільнений у зв'язку зі старістю²⁶⁷. Інші випадки повернення емігрантів назад у документації магістрату м. Нові Сад фіксуються вже станом на середину 1750-х років²⁶⁸.

Створення Російською імперією Нової Сербії та Слов'яносербії мало, в першу чергу, політичний підтекст²⁶⁹, з реальною метою, яка полягала у формуванні лояльного до імперського уряду поселенського кордону та дезінтеграції Запорожжя через перекриття важливих шляхів до Правобережної

²⁶⁴ Мільчев В. І. Запорожці на Військовому кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. С. 79–82.

²⁶⁵ Илић Ј. Населявање потиских и поморишких граничара у Банат (1751–1753). С. 49.

²⁶⁶ Landais V. Gouverner le Banat habsbourgeois au milieu du XVIII e siècle. Édition critique de la correspondance de François Perlas, président du Banat, avec Charles- Ferdinand Königsegg-Erps, président de la Chambre aulique (1754–1756). Vršila, 2020. P. 36, 297–298.

²⁶⁷ Илић Ј. Банатска војна крајина у другој половини 18. века: Докторска дисертација. Београд, 2014. С. 301.

²⁶⁸ Рајчевић С. Документа мајстрата града Новог Сада о сеоби Срба у Русију у другој половини 18. века. *Сеоба Срба у Руско царство средином 18. века*. Нови Сад, 2005. С. 438.

²⁶⁹ Посуњко О. М. Историја Нове Сербіје та Слов'яносербіје. С. 13.

України²⁷⁰. На позір декларовані завдання щодо охорони державних кордонів імперії Нова Сербія не виконувала, оскільки задля її ж охорони доводилося відряджати значні військові команди з ландміліцьких та регулярних полків російської армії, а також лівобережних козаків²⁷¹. Оселенню балканських переселенців передувало примусове позбавлення української людності із «задніпрських місць» Миргородського й Полтавського полків своїх обжитих домівок²⁷². У цих оселях, власне, спочатку й розміщували нових російських підданців²⁷³, паралельно забезпечуючи їх земельними ділянками та платнею²⁷⁴. А отже, маємо всі ознаки формування лояльного поселенського кордону за рахунок іноземних колоністів.

Типологічно подібних заходів вживав і уряд Австрійської імперії на щойно сформованому військовому кордоні в Банаті. На створений у 1764 році Німецько-Банатський граничарський полк покладали надії щодо розвитку сільського господарства та заселення малолюдних банатських теренів, задля чого спеціально обмежували військові обов'язки полку. Колоністів-німців запрошували спочатку з ветеранських домів, а згодом – з усієї імперії. Відень вкладав кошти в організацію переїздів, створення інфраструктури, надавав реманент, посівний матеріал, худобу; колоністів заселяли у поселення, звідки перед цим виводили сербів. Німецька колонізація мала систематичну матеріальну та ідейну підтримку імперської влади. Натомість сербським і румунським граничарам зі Східної та Південної Сербії, Західної Валахії (Олтенії) та демілітаризованих Потиської й Помориської границь держава просто «вказувала» на запустілі місцевості Банату (це були болотисті землі Бечкерекського²⁷⁵ й Чанадського округів, де поселені німці-колоністи вимерли від малярії). Туди граничари переселялися й обзаводилися господарством за власний кошт, що цілком відповідало загальнодержавній стратегії щодо

²⁷⁰ Рябінін-Склярєвський О. О. Запорозькі заколоти і керуюча верства Коша XVIII ст. С. 109.

²⁷¹ Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. С. 27, 37.

²⁷² Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття. С. 34

²⁷³ Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. С. 23.

²⁷⁴ Там само. С. 14.

²⁷⁵ Упродовж певного часу в першій половині XVIII століття Бечкерек називався Новою Барселоною, оскільки Австрійська імперія робила спроби оселення там іспанців, які згодом вимерли внаслідок малярії та епідемії. Нині м. Зренянин, Автономна область Воєводина, Сербія.

«войнограничних» теренів²⁷⁶.

Показово, що кінцеві результати реалізації російського та австрійського колонізаційних проєктів дуже відрізнялися у схожому напрямку від очікуваних. Новосербські полки, як відомо, відзначалися кричущою некомплектністю²⁷⁷, що змусило владу записувати туди не лише всіх тих, кого можна було заохотити з-за кордону (більшість «новосербів» становили молдавани – 75%), а й українців (що рахувалися як серби). При цьому залучення у новосербське поселення українців було законодавчо заборонено²⁷⁸. Аналогічно й кількість німців у Німецько-Банатському полку станом на 1781 рік, тобто після 17-ти років його існування, становила всього лише 15,8% від загальної кількості населення²⁷⁹. Прикметно, що задля залюднення цієї частини Військового кордону саме сюди, у Банат, відповідно до наказу Придворної військової ради Славонській генералкоманді від січня 1769 року, мали скеровуватися переселенці й дезертири з Росії, колишні піддані Австрійської монархії та інші. Сюди ж у 1785 році було скеровано й запорожців²⁸⁰.

Стратифікація заселеності «адресними» колоністами обох організованих імперіями нових адміністративних одиниць була подібна: німці-ветерани у Німецько-Банатському полку проживали лише у 12-ти з 43-х його поселень, з яких і починалося заселення полку. Решту населення складали серби й румуни²⁸¹. Подібною була ситуація й у полках І. Хорвата, де сербський компонент через низку причин зосередився у західній частині Новосербії, поближче до ставки командувача. У прагненні залюднити фронтірні зони лояльним населенням держави вдавалися й до запрошення навіть не придатних до військової служби осіб, яким у Новосербії виділяли земельну ділянку та

²⁷⁶ Илић Мандић Ј. Планско насељавање у Војној Крајини: колонисти – ветерани у Немачко-Банатској регименти (1764–1788). *Држава и политике управљања (18–20. век). Зборник радова*. Београд, 2017. С. 38–39, 43, 47.

²⁷⁷ Дивіться, наприклад: Мільчев В. І. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII століття. С. 164.

²⁷⁸ Посуњко О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. С. 20–23, 38.

²⁷⁹ Илић Мандић Ј. Планско насељавање Планско насељавање у Војној Крајини: колонисти – ветерани у Немачко-Банатској регименти (1764–1788). С. 49.

²⁸⁰ Ђелап Л. Колонизација запорошких козака у данашњој Војводини у XVIII. столећу. С. 123–124.

²⁸¹ Илић Мандић Ј. Планско насељавање у Војној Крајини: колонисти – ветерани у Немачко-Банатској регименти (1764–1788). С. 40.

підйомні гроші²⁸². Про генофонд колоністів (а саме у таких категоріях популяціонізму і фізіократії, властивих епосі Просвітництва, розглядав колонізацію Відень) Німецько-Банатського полку красномовно свідчить факт укладання у 1782 році двох списків на виселення старих і хворих, які мали повертатися у свої полки (будинки ветеранів). Важливою умовою відбору німецьких колоністів був їхній репродуктивний вік, наявність дружини та, по можливості, дітей²⁸³.

При цьому варто зауважити, що на стихійному рівні (без впливу державних чинників) маємо суто індивідуальні практики успішної адаптації вихідців з Балкан у середовищі запорозького козацтва, починаючи вже із XVI століття – «Марко з Сербської землі» згаданий ще у козацькому реєстрі 1581 року²⁸⁴, а в часи Підпільненської Січі маємо вже десятки свідчень про вихідців з Балкан, які стали запорожцями або прийняли військове підданство як посполиті²⁸⁵. Маємо й приклади стосовно українських козаків на Балканах. Зокрема, є згадка про наявність козаків (не вказано, яких саме) серед населення шанцю Фелдвар²⁸⁶ Потиської границі у 1720 році. Очевидно, це була група емігрантів-мазепинців²⁸⁷.

Загалом розглянуті приклади засвідчують, що на мобільність у межах прикордонного поясу та адаптацію в інших його частинах у XVIII столітті була здатна лише невелика частка фронтірної спільноти, а ще менша була спроможна адаптуватися на новому місці. Таким чином, говорити про мобільність фронтірного населення по периметру християнського прикордоння як універсальну рису Європейського фронтіру у XVIII столітті не доводиться. Натомість слід визнати визначальність впливу природно-географічних умов, а також стратегій влад з трансформації фронтіру з політичного у поселенський.

²⁸² Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. С. 21.

²⁸³ Илић Мандић Ј. Планско насељавање у Војној Крајини: колонисти – ветерани у Немачко-Банатској регименти (1764–1788). С. 44, 42.

²⁸⁴ Tsyganenko L. Serbs in the Danube Region (XVIII – early XX centuries). *Journal of Danubian Studies and Research*. 2015. Vol. 5, No. 1. P. 305.

²⁸⁵ Шевченко Ф. П. Вихідці з Балканських країн на Запоріжжі в XVIII ст. *Історія та історіографія України: зб. наук. праць*. Київ, 1985. С. 68–71.

²⁸⁶ Нині село Бачко-Градиште у Південнобачському окрузі АО Воеводини, Сербія.

²⁸⁷ Мільчев В. І. Запорожці на Військовому кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. С. 42.

При цьому на українській ділянці саме у XVIII столітті почали конкурувати дві моделі такої трансформації – автохтонна запорозька та імперська. Перша з них відбивала здатність Війська Запорозького Низового відповідати на виклики часу. Як фронтрна спільнота запорозьке козацтво мусило пристосовуватися до нових умов існування, рамки якого визначили, з одного боку, обмеження Белградського миру, а з другого – остаточне перетворення Російської імперії на ключового гравця на українській ділянці Степового фронтиру. Саме кризь призму потреби адаптуватися до цих крутих перемін слід подивитися і на досі трактований з негативним відтінком занепад бойового духу запорозького козацтва²⁸⁸, яке, подібно до козаків Гетьманщини²⁸⁹, зазнало зміни ціннісних орієнтирів.

Саме в часи Підпільненської Січі територія Війська стала повноцінним поселенським кордоном, що було наслідком цілеспрямованої політики Коша.

З переходом під російську протекцію, як слушно відзначала Т. Кузик, у свідомості запорозької верхівки формується уявлення про ієрархічну модель: Військо Запорозьке Низове як таке перебуває в підданстві російського престолу, але має право на власних підданих – посполитих та одружених козаків²⁹⁰. Ідеї про військове підданство оприявнилися у практиках переведення запорожцями поселень під юрисдикцію Коша. Про початки цього процесу можна говорити щонайпізніше з середини 1740-х, що впливає з факту підпорядкування містечка Вільного на р. Самарі Війську Запорозькому Низовому станом на березень 1747 року. Тоді паланкова команда стала на захист мешканців Вільного – колишніх старосамарців, яких російське командування планувало перевести назад (детальніше про це йтиметься у наступних розділах)²⁹¹. У 1743 році Вільне ще перебувало у віданні Усть-Самарської гарнізонної канцелярії, яка фактично виконувала функції військово-цивільної адміністрації київського генерал-

²⁸⁸ Плещкий С. Ф. Організація охорони кордонів Нової Січі. Запоріжжя, 2011. С. 84–85.

²⁸⁹ Репан О. А. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Київ, 2009. С. 137–138.

²⁹⁰ Кузик Т. Л. Перехід слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 412.

²⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 48–48 зв.

губернатора на теренах Запорозжя²⁹². У березні 1747 року самарський полковник В. Максимов писав комендантові Усть-Самарського ретраншементу, що мешканці Вільного – наші, і всі «обивателі» – це теж козаки, *тепер* вони відбувають службу на користь Війська, хоча й одружені²⁹³. Проте Військо й у часи кримської протекції мало посполитих підданих, які осідали у слободах біля Січі, а також населяли надпорозькі терени²⁹⁴.

Переведення поселень у підданство Війська січова верхівка розглядала як дієвий засіб протистояти «відкушуванню» запорозьких земель Росією. У 1756 році, коли запорозька депутація перебувала у Петербурзі й клопоталася про жалувану грамоту на землі Вольностей, депутати – П. Калнишевський, І. Чугуєвець та Д. Гладкий – писали в Кіш до кошового Г. Лантуха, що в Петербурзі дорікають, ніби у Війська багато пустої землі, тому слід заохочувати заселення теренів Вольностей. У 1761 році І. Чугуєвець, зі свого боку, пропонував заселяти запорозькі землі зимівниками²⁹⁵. З середини 1750-х запорозьці намагалися залучити до оселення на теренах Війська вихідців з Речі Посполитої та Молдавії, попри урядові заборони²⁹⁶. Зі створенням Новоросійської губернії у 1764 році. Кіш переходить до радикальних дій, силоміць переводячи у підданство Війська залінійні слободи поорельських сотень²⁹⁷. Фіксуються й випадки переманювання людності з Новослобідського полку, Новоросійської губернії. Доходило й до конфліктів з офіцерами²⁹⁸.

Внаслідок цілеспрямованої діяльності стрімко розвиваються запорозькі містечка, найбільшими з яких були Самарчик та Новий Кодак. Про несільський характер і значення цих населених пунктів говорить, зокрема, наявність у Новому Кодакі посади «городничого», яким у 1769 році був Дмитро Телюк²⁹⁹.

²⁹² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 87.

²⁹³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 48–48 зв.

²⁹⁴ Мільчев В. І. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз. Запоріжжя, 2008. С. 286–287.

²⁹⁵ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 414.

²⁹⁶ Мільчев В. І. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз. С. 287.

²⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 176, 181.

²⁹⁸ Мільчев В. І. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз. С. 289–290.

²⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 734. Арк. 68 зв.

Про успіхи запорозької внутрішньої політики красномовно свідчить факт прагнення групи молдаван-купців з Новоросійської губернії у 1773 році офіційно перейти під юрисдикцію Січі, про що вони подали відповідне прохання³⁰⁰.

Таким чином, вписування історії запорозького козацтва доби Підпільненської Січі у проблематику уніфікаційної політики Австрійської та Російської імперій на Європейському фронтірі має значний потенціал для висвітлення еволюції Війська Запорозького Низового та засвідчує його самодостатність.

Зусилля обох імперій щодо закриття фронтіру на свою користь, впровадження державних колонізаційних проєктів не принесли очікуваних результатів.

Власне, трансформація запорозької спільноти, поява та конкурентоспроможність запорозького проєкту освоєння території Вольностей стали поруч із загальним процесом перетворення Європейського фронтіру в лінійний кордон визначальними чинниками для Петербурга. Стратегії поглинення Війська Запорозького Низового та механізму їхнього втілення опрацьовувалися і впроваджувалися з огляду на ці фундаментальні особливості, які з'явилися у XVIII столітті. Російська військова присутність на території Запорожжя як елемент поширення російських впливів та реалізації задумів під тиском еволюції обставин модифікувалася, набуваючи додаткових функцій і рис, а її фактична роль суттєво відхилилася від задуманої.

³⁰⁰ Мільчев В. І. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII століття. С. 81–82.

РОЗДІЛ 3. МАСШТАБИ ТА СТРУКТУРА РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ

3.1. Формування мережі фортифікацій (1735–1739 роки)

Формування на території Запорозжя у часи Підпільненської Січі мережі російських фортифікацій, підпорядкованих командиру Українського ландміліцького корпусу та київському губернаторові, суттєво розширювало для Петербурга можливості результативно втручатися у внутрішні справи Запорозжя. Необхідність докладно з'ясувати реальний вплив цього чинника в механізмі розмивання самодостатності Війська Запорозького Низового вимагає ретельного аналізу організаційної структури та функцій російської військової присутності.

З військової точки зору спорудження ретраншементів та редутів по берегах Дніпра у 1735–1739 років було зумовлене в першу чергу потребою забезпечення майбутньої Дніпровської флотилії облаштованими складами та ремонтними базами. Мета Росії, як добре відомо, полягала тоді у здобутті виходу до Чорного моря. За амбітними планами генерал-фельдмаршала Б. Х. фон Мініха, вже за два-три роки війни Російська імперія мала завоювати Крим і закріпитися на узбережжі Чорного моря³⁰¹. Величезне значення у цій військовій кампанії надавалося флоту. Відповідно, його належне забезпечення було одним із пріоритетних завдань російського генералітету й особисто фельдмаршала. На тлі цих проєктів та грандіозної підготовки до їхнього втілення (організація адміралтейств, будівництво флоту тощо) запорозькі землі були для Росії лише транзитною територією, на якій мала розташуватися частина військових баз. План будівництва системи фортець, як зазначив О. Рябінін-Скляревський, був суто операційним³⁰².

Статус Війська Запорозького Низового у Російській імперії упродовж російсько-турецької війни 1735–1739 років залишався не до кінця визначеним.

³⁰¹ Рябінін-Скляревський О. О. Запорозькі заклоти та керуюча верства Коша XVIII ст. С. 106–107.

³⁰² Там само. С. 107.

Напередодні війни запорожці повернулися до російського підданства. Запорозьке військо було необхідне для ведення успішних бойових дій в умовах степу і морського узбережжя, а стратегії щодо розчинення Запорожжя в імперському тілі ще перебували на етапі вироблення. Навіть контроль над запорожцями обмежувався збиранням інформації штабофіцерами Новосіченського ретраншементу, зведеного у 1736 році (це було лише однією з його функцій)³⁰³. При спорудженні на запорозьких землях мережі фортець питання про їхнє використання для справи поглинення Війська Запорозького Низового ще не було таким актуальним, яким стало пізніше.

Фортифікаційна активність росіян на території Війська Запорозького Низового розпочалася одночасно з появою тут російської армії, що пересувалася на південь, тобто восени 1735 року. У цей час проводилися роботи з відновлення Новобогородицької фортеці, яка тепер називалася Старосамарським ретраншементом. Дослідники припускають, що саме восени 1735 року окремих корпус генерал-лейтенанта М. Леонтєєва, який рухався до Криму лівим берегом р. Дніпра, звів безпосередньо у гирлі р. Самари Миколаївський редут³⁰⁴. Перші свідчення про функціонування Усть-Самарської пристані, пізніше посиленої ретраншементом, належать до квітня 1736 року³⁰⁵. Усть-Самара була однією з ключових баз для російської армії та флоту, звідси сплавляли провіант вниз по Дніпру. Для спорудження ретраншементу при пристані було використано залишки фортеці часів кримських походів 1688–1689 років³⁰⁶.

Загалом зведені упродовж російсько-турецької війни фортифікації відповідно до функціонального призначення можуть бути поділені на три категорії:

1) *польові редуты й ретраншементи*. Будували їх по шляху просування армії (як і степові дороги загалом, шлях найчастіше пролягав по вододілах степових річок); вони мали забезпечувати зв'язок і підтримку сполучення армії з

³⁰³ Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Запоріжжя, 2002. С. 9.

³⁰⁴ Малов О. В., Векленко В. О., Векленко А. В. Картографічні джерела до історії Богородицької фортеці–Старосамарського ретраншементу. С. 120.

³⁰⁵ Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Санкт-Петербург, 1906. Т. 1. С. 234.

³⁰⁶ Там же. С. 192, 235.

тилом (конвоювання кур'єрів, обозів, складські функції);

2) *спостережні редути*. Основне завдання їх полягало у спостереженні за місцями можливих переправ татар через мілини й коси на Дніпрі й патрулюванні. Зводили їх, відповідно, на підвищених місцинах, звідки добре проглядалися зручні для переправ ділянки ріки³⁰⁷.

3) *укріплені пристані* для захисту й забезпечення Дніпровської флотилії. Зводили їх безпосередньо на узбережжі Дніпра або його приток. Головною ознакою цих фортифікацій була наявність провіантських магазинів, спеціалізованих армійських та флотських складів. Часто між такими ретраншементами влаштовувалися переправи через Дніпро, прикладом чого є перевіз між Усть-Самарським і Кам'янським ретраншементами. До цього ж типу відносимо й укріплення, які прикривали місця перевозів (Кодацький, Миколаївський, Микитинський редути).

У системі оборонних споруд «узбережних» ретраншементів так само присутні спостережні (сторожові) редути. Їх добре видно, зокрема, на плані Усть-Самарського ретраншементу. Вони були розташовані на надзаплавній терасі (дивіться Додатки 2, 3, 4. Ці невеликі укріплення успішно локалізовані на місцевості Д. Г. Філімоновим³⁰⁸).

Старосамарський ретраншемент, який постав на основі Новобогородицької фортеці, також можна віднести до третьої з названих категорій, незважаючи на відсутність пристані, оскільки його основним завданням був захист великого провіантського магазину (крім того, тут існували цейхгаузи, де ще у середині

³⁰⁷ Виокремлення цього типу укріплень (до якого віднесено редути, розташовані по лівому березі р. Дніпра у межиріччі Орелі і Самари) на основі їх протиставлення *польовим редутам* є до певної міри штучним, оскільки Біркутський ретраншемент, Романівський, Сокільський та Протовчанський редути, а також низка форпостів, були споруджені по прибережному шляху з Царичанки до Усть-Самарського ретраншементу (дивіться схему у Додатку 6, зображення 19). Цей шлях, який пролягав добре заселеною територією (тут були хутори й села) й лісами, розглядався фельдмаршалом Мініхом як цілком реальна альтернатива традиційному маршруту російської армії до Криму (нім армія рухалася, зокрема, у 1736 році). Проте цей тракт так і не було використано для перекидання армії у походах на південь (Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. *Історичне Присамар'я: збірник наук.-досл. праць*. Житомир, 2020. С. 20). Отже, основною фактичною функцією цих фортифікацій була саме спостережна, яка і впливає з їх стратегічного місцерозташування.

³⁰⁸ Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. С. 28.

1760-х років зберігалося устаткування колишньої Дніпровської флотилії)³⁰⁹. До цієї ж групи може бути віднесений Новосіченський ретраншемент на початку свого існування, який, відповідно до планів Мініха, мав стати флотською базою нижче порогів³¹⁰. Однак ця фортифікація дуже скоро набула інших функцій – контролюючих, про що мова піде далі.

У наведену вище класифікацію не вписується так званий Монастирський ретраншемент, споруджений суто для захисту Самарського монастиря³¹¹.

Польові придорожні редути й ретраншементи зводилися найоперативніше. По шляху просування Дніпровської армії межиріччям Орелі та Самари вони постали вже у квітні–травні 1736 року³¹². Одночасно з цим, по лівому берегу Дніпра, на першій і другій надзаплавних терасах (тобто у безпосередній близькості до берега), було споруджено низку спостережних форпостів, аналогічних форпостам на лівому березі Дніпра на території Гетьманщини. На основі частини з таких форпостів у межиріччі Орелі та Самари згодом постали самодостатні російські укріплення – редути Кодацький, Протовчанський, Сокільський, Романівський та Біркутський ретраншемент.

Про точний час спорудження редутів на цих умовно прибережних³¹³ форпостах джерела мовчать. Будівельні роботи розпочалися 1736 року і тривали, очевидно, до кінця війни³¹⁴. Процес спорудження земляного укріплення у досліджуваному регіоні в умовах залучення великої кількості робітників не був тривалим. За наказами фельдмаршала Мініха, робітники на будівництві

³⁰⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 160–161.

³¹⁰ Шпитальов Г. Г. Дніпровська військова флотилія (1737–1739). *Чорноморська минувшина*. Одеса, 2011. Вип. 6. С. 21.

³¹¹ Думки сучасних дослідників щодо розташування даного укріплення розходяться. Д. Філімонов розглядає Монастирський ретраншемент як реально існуючу фортифікацію, споруджену в період російсько-турецької війни навколо сучасного Пустинно-Самарського Свято-Миколаївського монастиря і втрачену на сьогодні (Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років на території Присамар'я. С. 23, 31, 39). Натомість В. Векленко стверджує, що монастир в період війни знаходився у колишній Новосергіївській фортеці, а отже, Монастирський ретраншемент фактично був відновленою Новосергіївською фортецею, яка припинила своє існування в результаті Прутського миру 1711 року (Векленко В. О. Нарис історії Самарського монастиря. *Історичне Присамар'я*. [збірник науково-дослідницьких праць з історії та краєзнавства конкурсу ім. Джусова]. Дніпро, 2017. С. 53).

³¹² Філімонов Д. Г. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутів періоду російсько-турецької війни 1735-1739 рр. С. 130–131.

³¹³ Відстань до узбережжя р. Дніпра від них не перевищувала 1–2 км.

³¹⁴ Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. С. 39.

польових («придорожніх») редутів працювали у дві зміни³¹⁵.

Влітку–восени 1736 року фортифікаційна діяльність активно розгорнулася і на південних теренах Запорозжя. У серпні тривало будівництво Микитинського редуту, який мав контролювати переправу з Микитино до Кам'яного Затону. Пізніше цей редут офіційно називався Микитинською заставою. Також було споруджено Білозерський та Чортомлицький ретраншементи (на основі останнього незабаром діятиме верф³¹⁶), низку польових редутів та ретраншемент при Підпільненській (Новій) Січі.

Ґрунти не лише прибережної зони лівого берега р. Дніпра, а й понад р. Ореллю є малопридатні для будівництва земляних укріплень, тому як новозбудовані російськими військами ретраншементи, так і Українська лінія швидко доходили до напівзруйнованого стану внаслідок осипання валу у рів. Ремонтуння їх переклали на гарнізони фортець, однак залоги не могли виконувати фортифікаційних робіт належним чином³¹⁷. Тому не виключено, що новозведені укріплення доводилося упродовж всієї війни підправляти, а отже, фортифікаційні роботи у ретраншементах і редутах тривали. Є підстави датувати завершення будівництва прибережних редутів межиріччя Орелі та Самари осінню 1738 року, оскільки саме тоді в актуалізованих джерелах фіксуються чіткі означення «редут» (стосовно Кодацького)³¹⁸ та «ретраншемент» (про Біркутський)³¹⁹, тоді як у 1736 році майже всі укріплення називалися «форпостами»³²⁰, а для їх іменування використовувалася прив'язка до найближчого населеного пункту або річки, наприклад, «форпост ... при деревне Беркутах»³²¹.

Однак не завжди на базі форпостів, влаштованих, щоб задовольняти оперативні військові потреби, поставали стаціонарні укріплення. У зв'язку зі

³¹⁵ Філімонов Д. Г. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя межиріччя двох польових редутів періоду російсько-турецької війни 1735-1739 рр. С. 130.

³¹⁶ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. С. 138.

³¹⁷ Ласковський Ф. Ф. Матеріали для истории инженерного искусства в России. С. 76–77; Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.). С. 16.

³¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 6800. Арк. 2.

³¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 6852. Арк. 48 зв.

³²⁰ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5703.

³²¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5662. Арк. 23.

зміною планів подальших бойових дій форпости й споруджені на їхній основі земляні укріплення могли руйнувати, як це, наприклад, сталося з прибережними фортецями по лівому берегу Дніпра. Редути й ретраншементи біля гирл річок Татарки, Воронкової, Осокорівки, Вільнянки, Московки, Кінських Вод, Бурчика, Смалика, Білозірки (колишній Кам'яний Затон), Рогачика, Каїрки, Малої Каїрки, Дручки було зруйновано у серпні 1736 року у зв'язку з відходом російської армії на зимові квартири. Наступного року, через брак робочих рук, споруди так і не відновили. Відбудовано було лише Кам'яний Затон (у 1738 році)³²².

Упродовж літа 1737 року для облаштування стоянок (пристаней) Дніпровської флотилії³²³ навпроти Усть-Самарського було зведено Кам'янський ретраншемент, а також Кодацький, Ненаситецький, Хортицький ретраншементи і Новий шанець (на місці Кизикермена). Досвід кампанії 1737 року показав, що краще будувати флот нижче порогів, бо при його сплаві з Усть-Самарського ретраншементу, який був основним пунктом збору флотилії, зазнало аварії 150 суден, які довелося залишити у придніпровських ретраншементах. А великі кораблі, зокрема, галери, не могли пройти пороги через низький рівень води³²⁴. Тому до початку зими 1737–1738 років під керівництвом інженер-генерал-майора А. де Бриньї було зведено додаткові бази з пристанями: Малишевський, Андріївський, Білозерський, Миколаївський, Таванський і Тягинський ретраншементи³²⁵. Проте головною базою для новоприбулих із Брянська суден залишалася Усть-Самара, де до червня 1738 року зібралася чимала флотилія – загалом 146 суден³²⁶.

Масштабні будівельні роботи, переправлення провіанту й припасів вимагали величезної кількості робочих рук. До нескінченного будівництва й ремонтування фортець, облаштування землянок, сплаву суден Дніпровської флотилії, супроводу обозів, заготівлі сіна на зиму тощо російський генералітет активно залучав лівобережне козацтво. Як і на караульно-форпостній службі,

³²² Шпитальов Г. Г. Дніпровська військова флотилія (1737–1739) С. 21.

³²³ Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. С. 35.

³²⁴ Шпитальов Г. Г. Дніпровська військова флотилія (1737–1739). С. 21.

³²⁵ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. С. 65, 67.

³²⁶ Там само. С. 74.

російські командири самостійно, відповідно до оперативних потреб, відправляли новоприбулих людей з однієї фортеці до іншої. Не витримуючи важких умов, козаки масово втікали, причому, як повідомляв комендант Переволочанської фортеці бригадир Апачинін (Опачинін), не лише з команд, відправлених пішки, а й із суден, якими по Дніпру сплавлилися припаси і провіант. Зокрема, з прибулих до Мишуриноного Рогу 4 травня 1739 року 87-ми «работных людей», які мали наводити наплавний міст через Дніпро, втекло 40, а до Усть-Самари відправили 30. 11 червня 1739 року до Усть-Самари для сплаву суден прибуло 487 робітників з Гадяцького полку (з них втекли 139), 14 червня – 500 з Прилуцького, а 19 червня – 520 з Ніжинського (втекли 192)³²⁷. Існували спеціальні команди лівобережних козаків для розшуку та захоплення дезертирів³²⁸.

Редути й ретраншементи будували силами лівобережних козаків та російської армії по лівому берегу Дніпра вздовж усього кордону з Річчю Посполитою (до Переволочної) та від Орлика до гирла Самари. З огляду на функції вказаних укріплень – прикривати з боку суходолу стоянки суден Дніпровської флотилії, Г. Шпитальов називає їх Дніпровською (Придніпровською) лінією укріплень³²⁹.

Ще одне стратегічне завдання всіх прибережних форпостів (нижче Орелі) полягало в охороні кордону по Дніпру, зокрема в запобіганні переправам татар. Усі спостережні редути, виходячи з цього завдання, будувалися з максимальним урахуванням особливостей рельєфу – на панівних висотах, безпосередньо на березі Дніпра, щоб добре проглядалися річкові мілини й коси як найімовірніші місця переправ ворожих військ³³⁰.

Залоги лівобережних козаків часто використовували для доукомплектування російських гарнізонів у новозбудованих фортецях. Подекуди кількість козаків перевищувала російські залоги, сформовані в основному з

³²⁷ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 7540. Арк. 2, 3, 11 зв.

³²⁸ Значковий товариш Полтавського полку Андрій Циганенко зазначав у своїй «сказке» про службу, що у 1739 р. «славливал бежавших с Ненасытецкого ретранжамента» (ЦДІАК України. Ф. 94. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 22).

³²⁹ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. С. 98–99.

³³⁰ Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Т. 1. С. 304.

ландміліції. Восени 1736 року саме лівобережне козацтво становило більшість людського ресурсу на форпостах, розташованих берегом Дніпра від Орлика до Самари, а також у самарських ретраншементів. Козацьку команду, яка стояла по форпостах від Орлика до Самари, очолював охтирський полковник Лесевицький, який резидував у Біркуті. Ще до висилки козаків за вищезгаданою вимогою А. де Бриньї на ці форпости було відправлено 651-го козака (153 з Полтавського, 142 з Миргородського, 356 з Лубенського полку), що поверталися з Криму³³¹ (дивіться Додаток 10).

Російські воєначальники у разі потреби самі могли відправляти певну кількість козаків з підконтрольної їм ділянки кордону на суміжні. Так, наприклад, з форпосту Паньківка (роз міщувався понад Дніпром вище Біркута і належав до ділянки А. де Бриньї) було відправлено 5 козаків для караульної служби на правому фланзі Української лінії, ділянці генерал-майора О. Тараканова (від гирла Орелі до гирла Ворскли³³²). А двоє з гетьманців, відправлених до Тараканова з форпосту при гирлі Орелі, втекли³³³ (дивіться Додаток 11).

Козацькі команди стояли на прибережних форпостах між Орликом і Самарою упродовж всього воєнного часу, проте встановити їхню полкову належність, порядок відправлення та змін наразі важко. Окрім розглянутої відомості про команду полковника Лесевицького, вдалося виявити подібні дані лише за 1738 рік Вони стосуються спорядження козаків Лубенського полку у Біркутський ретраншемент (серпень 1738 року)³³⁴. Відправлена команда була набрана з 4-х сотень Лубенського полку (дивіться Додаток 12).

Стосовно інших форпостів таких даних в обстежених джерелах не виявлено. Проте є свідчення про відправлення в липні 1738 року царичанського сотника В. Балясного із сотенним осавулом та хорунжим до Усть-Самари. Це дає можливість припустити, що на форпости від Орлика до Самари теж відправлялися козаки Полтавського полку, зважаючи на підконтрольність даних

³³¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5703. Арк. 2, 9.

³³² Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. С. 98.

³³³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5703. Арк. 4.

³³⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 6852. Арк. 48 зв.

форпостів Усть-Самарському ретраншементу та близьке розташування Полтавського полку і, відповідно, менші витрати козаків для утримання себе під час дороги на місце служби. Тому не можна виключати, що відправлення на форпости ховаються під означеннями перебування певної кількості козаків «на прежних постах», як, наприклад, команда орлицького сотника Полтавського полку Й. Яковлева того ж 1738 року При орлицькому сотникові так само були сотенний хорунжий та осавул³³⁵.

Повернімося до російських фортець, що постали на теренах Запорожжя. Як видно із назв форпостів, наведених у Додатку 3, саме на основі цих фортифікацій було збудовано прибережні редути на лівому березі Дніпра від Орелі до Самари у 1737 році. Особливістю системи російських фортець, які забезпечували підтримку флотилії, була досить складна система підпорядкування. У ретраншементах Придніпровської лінії перебували команди Дніпровської флотилії, підпорядковані Адміралтейств-колегії, та залоги сухопутних військ, підпорядковані Ф. фон Штофельну³³⁶.

До патрулювання території поблизу баз Дніпровської флотилії, посилені ретраншементами, російське командування намагалося залучити запорожців. Зокрема, 20 листопада 1738 року генерал-майор фон Брадке, перебуваючи на Хортиці, наказував Кошеві прислати 50 козаків для роз'їздів при Хортицькому ретраншементі, але Кіш відмовив, посилаючись на брак людей³³⁷.

Інакшими порівняно з розглянутими вище флотськими базами були мотиви російського командування щодо спорудження Новосіченського ретраншементу. У січні 1736 року Б. Мініх відрядив на Січ 400 солдатів під командуванням підполковника Пейча, а 4 лютого з Переволочанської фортеці на Січ попрямувало ще 400 солдатів на чолі з підполковником Пушечниковим. Штабофіцери цього загону отримали від фельдмаршала інструкції стосовно збору інформації про запорозьке військо. За ордером командування від 28 березня, підполковник Пейч мав зміцнити Січ всіма можливими засобами. Після

³³⁵ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 6852. Арк. 34 зв.

³³⁶ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. С. 77.

³³⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1. С. 101.

відправлення російської армії у похід до Криму, до якої доєдналося 600 вояків, у Січі було залишено 200 солдатів на чолі з капітаном³³⁸. За даними В. Грибовського, запорожці, обурені появою російської фортеці й тим, що їх примусили до виконання земляних робіт, зрівняли з землею укріплення Пейча, щойно він його залишив³³⁹. Наприкінці серпня 1736 року, як доповідав імператриці фельдмаршал Б. Мініх, кошовий І. Малашевич звернувся до нього з проханням надіслати до Коша загін регулярних військ для відсічі у випадку татарського нападу. До Січі було відправлено 400 солдатів з інженерною командою, очолюваних підполковником Фредеріцієм. Їхнє завдання полягало в тому, щоб привести січові укріплення до належного оборонного стану. Відповідно до інструкцій, Фредеріцій мав доповідати командуванню про події на Січі. Споруджений тоді Новосіченський ретраншемент, як видно з плану 1737 року, створював із Січчю єдиний оборонний комплекс³⁴⁰ і став важливим армійським магазином, з якого запорожці отримували провіант і боєприпаси³⁴¹. За задумом Мініха, Нова Січ повинна була стати основною флотською базою нижче порогів, однак саме місце визнавалося незручним³⁴².

3.2. Локалізація об'єктів

За умовами Белградського миру 1739 року Російська імперія позбавлялася права мати фортеці на території Запорожжя, тому всі укріплення, розташовані південніше Підпільненської Січі, а також деякі фортифікації у Надпоріжжі було ліквідовано. Однак частина об'єктів уціліла і продовжувала функціонувати упродовж наступного міжвоєнного періоду (1739–1768 роки). Крім того, для Росії докорінно змінилася шкала пріоритетів у ставленні до ролі своєї військової присутності в регіоні. Якщо під час війни запорозький чинник поступався суто

³³⁸ Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. С. 8–9.

³³⁹ Грибовський В. В. Конфронтація запорожців з тюркськими сусідами в умовах міграції кубанських ногайців та російсько-турецької війни 1735–1739 рр. / Брехуненко В., Грибовський В., Мищик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. *Між конфронтацією та взаємодією*. С. 185.

³⁴⁰ Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. С. 66.

³⁴¹ Там само. С. 10.

³⁴² Шпитальов Г. Г. Дніпровська військова флотилія (1737–1739). С. 21.

військовому, то тепер фортеці та інші військові об'єкти опинилися в інакших стратегічних умовах, і їхнє подальше функціонування у першу чергу залежало від запорозької політики Петербурга, а також взаємодії гарнізонів з Військом Запорозьким Низовим.

З'ясування місць розташування фортець у Вольностях є необхідним кроком для аналізу організаційної структури та функцій російської військової присутності, механізмів реалізації політики імперського центру тощо. Зосередимося на локалізації тих фортифікацій, які продовжували діяти у міжвоєнний період.

Головний російський пост, де протягом російсько-турецької війни перебували командири Дніпровської лінії, *Усть-Самарський ретраншемент*, знаходився у гирлі р. Самари, на лівому березі (дивіться Додаток 2). Місце для зведення Усть-Самарського ретраншементу було обране з огляду на низку стратегічно важливих чинників. Серед них: наявність панівного підвищення на виступі берега (гарно проглядаються береги Дніпра), близькість гирла р. Самари, що давало змогу ефективно організувати переправу на її правий берег (там вихід перевозу прикривав редут св. Миколая) та на правий берег Дніпра (де згодом було споруджено Кам'янський ретраншемент), достатня глибина річища, чорноземно-супіщаний склад верхнього шару ґрунту (уможливлював будівництво земляних оборонних споруд, на відміну від навколишніх еолових пісків сучасного Ігреньського півострова) та ін. Невеликі ділянки з шаром такого ґрунту не були затоплені після спорудження Дніпрогесу та збереглися до сьогодні на березі Дніпра якраз навпроти сучасного о. Мийка (інша назва – Старуха). Саме через наявність родючого чорноземно-супіщаного шару ґрунту місцевість, на якій розміщувалися оборонні споруди Усть-Самарського ретраншементу, пізніше використовували мешканці Старої Огрині для ведення сільського господарства й розорювали її³⁴³. Фактично це єдине зручне місце для великої провіантської та флотської бази й перевозу безпосередньо перед

³⁴³ Маріна З. П., Філімонов Д. Г. До питання про місцезнаходження слободи й перевозів при Усть-Самарському ретраншементі (за писемними та археологічними даними). *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2009. Вип. 9. С. 67.

дніпровськими порогами, біля якого Дніпро мав незначну ширину річища та ще відносно повільну течію (яка пришвидчувалася по мірі наближення до Кодацького порогу). Однак через рельєф місцевості під час весняних повеней підвищення, на якому розташовувався Усть-Самарський ретраншемент, ставало півостровом або навіть островом. Тому слобода біля ретраншементу була приречена на періодичні підтоплення. Про це свідчить вивчення абсолютних позначок висот даної ділянки на великомасштабній карті, складеній при спорудженні Дніпрогесу (дивіться ізолінії на фрагменті карти «План города Днепропетровска и его ближайших окрестностей с расположением пунктов гидрогеологических наблюдений. 1929–1932. Масштаб 1:10000», фрагмент якої наведено у Додатку 8). Незважаючи на це, вона існувала з перервами упродовж досить тривалого часу.

Фактично, розташування на пагорбі захищало від затоплення лише внутрішній земляний ретраншемент (що можна бачити при зіставленні з планом у Додатку 2). Частина останнього збереглася на сучасному о. Мийка. А зовнішній земляний вал (не кажучи вже про розташований у низині рогатковий ретраншемент) щороку підтоплювався весняним паводком, про що інформують, зокрема, свідчення краєзнавців 1920-х років³⁴⁴. Від часу запуску Дніпрогесу (1932), коли піднявся рівень води у Дніпрі, й до 1990-х років, ця ділянка колишнього ретраншементу перетворилася на заболочену місцевість. У 1990-х роках за допомогою земснаряду її було розчищено, внаслідок чого утворилася протока, і підвищення, де знаходяться залишки внутрішнього ретраншементу (урочище Городок), стало о. Мийка³⁴⁵.

Однак не слід плутати цей острів з островом на Дніпрі напроти ретраншементу (нині затоплений), на якому так само були складені певні об'єми будівельних матеріалів. Саме його у 1754 році у кошових документах названо «Усть-Самарським островом»³⁴⁶. Таким чином, у протоці між півостровом і високим дніпровським берегом утворювалося зручне місце для стоянки суден

³⁴⁴ Там само.

³⁴⁵ Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. *Історичне Присамар'я: збірник наук.-досл. праць*. Житомир, 2020. С. 22.

³⁴⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 2. С. 70.

безпосередньо перед першим порогом – Кодацьким.

Кам'янський ретраншемент локалізується у межах сучасного м. Дніпра, на правому березі р. Дніпра, трохи вище Південного мосту. Узбережжя зазнало суттєвих змін у зв'язку з підвищенням рівня води після спорудження Дніпрогесу та будівництвом Південного мосту, через що місце розташування фортеці затоплене і частково забудоване. Укріплення спорудили як пристань і базу для флоту, і розташовувалося воно як на узбережжі, так і на півострові, утвореному гирлом невеликої р. Кам'янки (сьогодні майже зникла), який було відділено від материка окопом з одним реданом³⁴⁷. У зв'язку з цим в документах початку 1740-х років ретраншемент іменується «Каменским островом»³⁴⁸.

Ненаситецький ретраншемент було споруджено на правому березі Дніпра безпосередньо над порогом Ненаситець, укріплення прикривало переволоку навколо порога. Земляні укріплення було добре видно ще станом на початок ХХ століття³⁴⁹. Пізніше місцевість затопили води Дніпровського водосховища.

Малишевський ретраншемент збудовано на правому березі р. Дніпра над останнім дніпровським порогом – Вільним. Існував ще **Кайдацький (Кодацький) ретраншемент**, який прикривав переволоку навколо першого порога, Кодацького, подібно до Ненаситецького й Малишевського ретраншементів. У зв'язку з підвищенням рівня води у Дніпрі ці місцевості сьогодні затоплені.

Хортицький ретраншемент був розташований на правому березі Дніпра трохи вище о. Мала Хортиця. Його завдання полягало у прикритті перевозу на о. Велика Хортиця, де функціонувала Нижньопорозька, або ж Хортицька, верф. База для флотилії, локалізована напроти вказаної верфі, у північно-західній частині о. Велика Хортиця, у документах іменується «Хортицьким островом». Укріплення цієї бази містили окоп і лінію піхотних рогаток. Важливо, що елінги розміщувалися на Малій Хортиці, а будівельна деревина підвозилася з Великої

³⁴⁷ Байов А. К. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Т. 1: Первые три года войны. Санкт-Петербург, 1906. План № 7.

³⁴⁸ Дивіться, наприклад: ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1012.

³⁴⁹ Степовий В. (Біднов В.) Ненаситець (відомості для мандрівників). Катеринослав, 1918. С. 12.

Хортиці³⁵⁰. Аналогічно в Усть-Самарі деревина зберігалася на острові напроти ретраншементу³⁵¹.

Проведені Д. Кобалією³⁵² дослідження укріплень Хортицького ретраншементу, спорудженого на достатньо придатних для будівництва фортифікаційних споруд ґрунтах, свідчать, що на сьогодні місцями висота валу зменшилася втричі. Найбільшої руйнації профілю укріплення зазнали у першій половині ХХ століття внаслідок створення системи лісонасаджень. Разом зі зменшенням висоти валу відбулося збільшення у рази його основи, що значно ускладнює «прочитання» укріпленої споруди з початково незначним профілем. Д. Кобалія вказує на перспективність залучення аерофотозйомки для локалізації укріплень.

Микитинська застава (редут), за В. Грибовським, локалізується у межах старого селища Сулицько-Лиманське (тепер у складі м. Нікополь, його західна частина), де протікали річки Лапинка і Бистрик. Сама назва фортифікації – застава – вказувала на розташування у відлюдному місці. Завдання застави полягало в контролі водного шляху з Кам'яного Затону³⁵³.

Локалізація на місцевості дрібних російських фортифікацій межиріччя Орелі та Самари ускладнена багатьма чинниками. Ключовим з них є втрата земляних оборонних споруд більшості редутів ще у ХVIII столітті (зокрема, в «Усній оповіді... Коржа» не згадується наявність валів у Кодацькому редуті, а відсутність земляного укріплення у Біркутському редуті зафіксована у документі 1776 року, про що детальніше йтиметься у підрозділі 3.8). Це було зумовлено непридатністю ґрунтів для будівництва земляних укріплень, початково невисокою якістю виконання будівельних робіт та спорудженням профілю укріплень значно меншим від проектного. За планами Кодацького, Протовчанського, Сокільського та Романівського редутів середня висота валу не

³⁵⁰ Шпитальов Г. Г. Інженерні та оборонні споруди на Дніпрі періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. *Чорноморська минувшина*. Одеса, 2016. Вип. 11. С. 8.

³⁵¹ Значні запаси деревини, складовані на острові напроти ретраншементу, неодноразово згадуються в документах 1740-х років (Лашенко Х. Г. Проблема лісокористування на Запорозжі у світлі документів Архіву Коша. С. 105).

³⁵² Кобалія Д. Р. Хортицький ретраншемент 1736–1739 рр. ... С. 90–91.

³⁵³ Грибовський В. В. Межі розселення запорожців у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї / Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. *Між конфронтацією та взаємодією*. С. 218.

перевищувала 2 м, а глибина рову – 2,2 м³⁵⁴. Йдеться про проєктні, а не реальні розміри. Останні були значно меншими. Ф. Ласковський зазначає, що, попри доволі складні креслення, фактично ці укріплення зводилися до всього-на-всього зімкнутих польових окопів³⁵⁵.

До переліченого додалася й відсутність кваліфікованих фахівців для поточного ремонту фортифікацій (детальніше про це йтиметься нижче). Не можна виключати й природних факторів зміни ландшафту й рельєфу, наприклад, занесення піском залишків оборонних споруд. Однак вирішальним чинником, який унеможливив збереження редутів, був антропогенний вплив, а саме: затоплення водами Кам'янського водосховища, забудова й господарське використання місцевостей, де розташовувалися досліджувані фортифікації.

Сьогодні у розпорядженні дослідника є супутникові знімки місцевості (Google maps), а також можливість залучення аерофотозйомки часів Другої світової війни. За допомогою матеріалів останньої Д. Філімонов локалізував на місцевості поблизу сучасного села Степове Дніпровського району Дніпропетровської області польовий редут, споруджений у 1736 році російською армією. Укріплення, що добре проглядалося на німецькій аерофотозйомці 1941 року, сьогодні збереглося лише у центральній частині, яка знаходиться у лісосмузі між орними полями. Його висота становить 0,5 м. Кутові елементи редуту, які виходять за межі лісосмуги, знівельовано ріллею, однак на супутниковій карті вони проглядаються як великі плями невизначеної форми. Другий локалізований дослідником редут розміщувався на відстані 6,5 км на північ від північної околиці сучасного райцентру Петриківка і тепер розорюється. Максимальна висота становить 0,3 м³⁵⁶. Очевидно, саме редут понад р. Кільченню (біля сучасного села Степове) згадувався у липні 1760 року як орієнтир (як «пустая редута») у розписці значкового товариша М. Салогуба

³⁵⁴ Ласковський Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к 3-й части Материалов для истории инженерного искусства в России. Санкт-Петербург, 1866. Л. 4 (зображення 24–29, 30–31).

³⁵⁵ Ласковський Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. С. 39.

³⁵⁶ Філімонов Д. Г. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутів періоду російсько-турецької війни 1735-1739 рр. С. 137–138.

про отримання сінокісних лук³⁵⁷.

Російські редути потрапляли на тогочасні карти³⁵⁸, однак через дрібний розмір укріплень локалізувати їх на місцевості за даними самих лише картографічних джерел XVIII століття неможливо. Необхідним є залучення матеріалів, де містяться вказівки на розташування фортифікацій відносно інших об'єктів (наприклад, поселень або водоймищ) та зазначено відстані, а також великомасштабних карт наступних періодів. У такий спосіб є можливість локалізувати (окреслити) місцевість (урочище, куток села тощо), де були розташовані ці укріплення. Задля вирішення питань локалізації місцевостей, де знаходилися редути, необхідно враховувати низку обставин та умов: функції укріплень, місцеві елементи системи сполучень (шляхи, переправи тощо), особливості рельєфу та ландшафту, особливості ґрунтів тощо.

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 років стратегічні завдання польових редутів, що розташовувалися на шляху пересування російської армії до Криму, полягали в охороні важливих ділянок шляхів (переправи, перехрестя тощо) та в контролі за навколишньою місцевістю через спостереження. Крім того, редути використовувалися як тимчасові польові склади. Іншими словами, основна функція цих укріплень зводилася до забезпечення комунікації між Українською лінією та безпосереднім театром бойових дій на півдні. Це підтверджує й відстань між двома локалізованими Д. Філімоновим польовими редутами (на берегах річок Чаплинки й Кільчені) – 25 км. Відповідно до приписів генералітету, війська на марші мали долати від 15 до 25 верст за день³⁵⁹, що зіставно з віддаленістю польових редутів один від одного.

³⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 16–16 зв.

³⁵⁸ Дивіться наприклад: Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на разстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах. URL: // http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg (дата звернення: 12.02.2018); Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Устья Самары до Луганской станицы. Сочиненная въ 1750 году в мае месяце. URL: // http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg (дата звернення: 12.02.2018); Генеральная ланкарта от Киева по реке Днепру до Ачакова степи до Азова с показанем Турецкой области и польского владения с Российской империею границ, сочинена из разных карт в 1754-м году. URL: // http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754_fragment2.jpg (дата звернення: 12.02.2018); Карта Малороссийских и Слободских полков також Новороссийской губернии с смежными их землями. Масштап 35 росийских верст в дюйме. URL: // http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/slobodskiye_polki_1764_b.jpg (дата звернення: 12.02.2018) тощо.

³⁵⁹ Філімонов Д. Г. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутів періоду

Натомість головну військову функцію Романівського, Сокільського, Терлимського та Протовчанського редутів, розташованих по берегу Дніпра, можна визначити передусім як спостережну. В цій місцевості немає зручних для проходження армії шляхів (армія рухалася до Криму), а середній розмір цих укріплень не перевищував 30х30 м (внутрішня площа), що унеможливило розташування там більш-менш містких складів. Але в акваторії Дніпра від Орелі до Самари було досить багато мілин, по яких у випадку сильної посухи могли з правого на лівий берег переправитися татарські загони та вчинити диверсію в Орельсько-Самарському межиріччі³⁶⁰. З огляду на потребу спостереження за якнайбільшою територією, оптимальними пунктами для розташування цих редутів мали б бути панівні над навколишньою місцевістю висоти, з яких видно протилежний берег Дніпра.

Кодацький та Миколаївський редуті, навпаки, були розташовані на самому березі, оскільки їхнім завданням була охорона відповідно Новокодацького та Усть-Самарського перевозів. Як видно з планів названих редутів, вони мали захищати місце висадки на березі. Тобто фактично перевози проходили через них. Для вирішення цього завдання вали Кодацького редуту було протягнуто від одного з фронтів безпосередньо до берегової лінії³⁶¹ (дивіться Додаток 5, зображення 28), а Миколаївський мав спуск-пандус до р. Самари, захищений з обох боків валами (дивіться Додаток 2)³⁶².

Функції Біркутського ретраншементу можна визначити і як спостережні, і як складські, з огляду на його велику внутрішню площу. Розташування ретраншементу над озером Біркут, яке на картах 1740-х років з'єднується

російсько-турецької війни 1735-1739 рр. С. 130–131.

³⁶⁰ Зокрема, влітку 1739 р. Мініх наказав розташувати в районах бродів і мілин від гирла Ворскли до гирла Самари понад 40 суден (Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736-1739 рр. С. 76).

³⁶¹ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. Л. 4.

³⁶² Библиотека Российской академии наук. Отдел рукописей. Собрание карт и планов. Д. 162. Карта реки Днепра от Киева до впадения ее в Черное море и при ней на примерном мачтапе для всякого усмотрения положения мест крепостей акуратно сверенные и вычерченые планы означены: Усть-Самарского, Каменского, Ненасытецкого, Хортицкого и Мальшевского ретраншементов, Олександр-шанца, крепостей Очаков, Кинбурн и редута Святого Николая. Сочинена в экспедиции крепостей. Масштаб 12 верст в дюйме. 113x107 см. 1740 г.

протоками з річками Дніпром та Протовчею³⁶³, дозволяє висунути припущення про плани російського генералітету використати це укріплення для потреб флотилії, однак реальна суднохідність протоки, що поєднувала Біркут з Дніпром, викликає сумніви (так само як і реальність сполучення з р. Протовчею).

Враховуючи стратегічні завдання, які покладалися на укріплення, особливості місцевості (та динаміку її змін), спробуємо локалізувати російські редути відповідно до сучасної топографії. Питання локалізації *Миколаївського редуту* вперше розглядалося в історіографії у контексті локалізації Богородицької й Усть-Самарської фортець. У 1998 році Г. Швидько, аналізуючи картографічні джерела з фондів РДВІА, прив'язала Миколаївський редут до земляного укріплення на околиці с. Шевченко³⁶⁴. Однак подальші дослідження археологів та істориків довели, що ці залишки оборонних споруд є Богородицькою фортецею—Старосамарським ретраншементом. Враховуючи, що Ф. Ласковський у переліку укріплень на лівому березі Дніпра від Української лінії до Усть-Самарського ретраншементу розташував Миколаївський редут між Кодацьким та вказаним ретраншементом і окремо виділив фортифікації на р. Самарі³⁶⁵, Миколаївський редут слід локалізувати саме на березі Дніпра. На загальних картах театру російсько-турецької війни укріплення, що може бути інтерпретоване як Миколаївський редут, позначено на правому березі р. Самари, у місці впадіння її у Дніпро, напроти Усть-Самарського ретраншементу: на карті К. Мортьє 1742 року це укріплення розміщене напроти ретраншементу й підписане як «Fort», а на гравійованій карті, яка відображає військові дії російської армії під час кампанії 1736 року, воно не підписане, але так само зображене якраз напроти Усть-Самарського ретраншементу³⁶⁶.

³⁶³ Дивіться, наприклад: Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на разстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах. URL: // http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg. (дата звернення: 12.02.2018). Цікаво, що на плані Біркутського ретраншементу, опублікованому Ф. Ласковським, в озері Біркут показано напрям течії: зображено, що вода з озера тече до р. Дніпро (Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. Л. 4 (зображення 20)).

³⁶⁴ Швидько Г. К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України. С. 92–97.

³⁶⁵ Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. С. 38. Однак на створеній дослідником історичній карті Миколаївський редут не показаний (Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. Л. 3 (зображення 1)).

³⁶⁶ Фрагменти вказаних карт опубліковані у статті: Малов О. В., Векленко В. О., Векленко А. В. Картографічні

Д. Філімонов локалізував Миколаївський редут у межах сучасного м. Дніпра, у колишньому гирлі р. Самари, за сучасною топографією – у районі вулиці Маршала Малиновського та в'їзду на Усть-Самарський міст³⁶⁷. Детальніше локалізувати даний редут допомагає залучення карти Дніпра 1740 року з планами фортець. На одній врізці з Усть-Самарським ретраншементом зображено редут св. Миколая³⁶⁸. На плані Усть-Самарського ретраншементу позначено лінію перевозу через р. Самару, дорога до якого з ретраншементу захищена з обох сторін валами. При цьому вали протягнуто й далі по лінії перевозу через острови у гирлі Самари. Редут св. Миколая має два входи, один з яких продовжується валом, протягнутим по схилу височини, на якій стоїть редут, до берегової лінії (дивіться Додаток 2). Тобто редут фактично був частиною перевозу і мав захищати вихід перевозу через р. Самару на її правому березі.

Відповідно до сучасної топографії, розташування Миколаївського редуту вписується у південний край острова Олексіївського на Дніпрі (який, по суті, є залишком правого берега р. Самари до підняття рівня води у Дніпрі після спорудження греблі Дніпрогесу). Це видно з порівняння деталей рельєфу на планах Усть-Самарського ретраншементу 1740-х років та на великомасштабному «Плане г. Днепропетровска и его ближайших окрестностей... 1929–1932» (дивіться Додатки 8 та 2). Однак план Миколаївського редуту, який наводить Ф. Ласковський, не збігається з планом редуту св. Миколая з карти 1740 року³⁶⁹. Не позначено редут і на історичній карті Ф. Ласковського³⁷⁰. Незбіг планів редутів не спростовує викладеної версії локалізації Миколаївського редуту на сучасному острові Олексіївському, а скоріше є свідченням плутанини. Показово, що наведений Ф. Ласковським план редуту збігається з одним з бастіонів

джерела до історії Богородицької фортеці-Старосамарського ретраншементу. С. 131, 128.

³⁶⁷ Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. С. 21, 23, 38.

³⁶⁸ Библиотека Российской Академии наук. Отдел рукописей. Основное собрание рукописных карт. Д 162. Карта реки Днепра от Киева до впадения ее в Черное море...

³⁶⁹ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. Л. 4 (зображення 32).

³⁷⁰ Там само. Л. 3.

Старосамарського ретраншементу на карті 1747 року³⁷¹.

Кодацький редут, враховуючи його прив'язку до Новокодацького перевозу, а також у зв'язку з інформацією карт XVIII століття³⁷² та результатами аналізу змін рельєфу і ландшафту, локалізується на підвищенні на самому березі Дніпра³⁷³ напроти Нового Кодака, на південний схід від озера Радута³⁷⁴ (за сучасною топографією – на березі Дніпра у південно-східному напрямку від вулиці Кубанської, що в м. Дніпро). Окреслена місцевість зазнала змін, пов'язаних не лише з підняттям рівня води у р. Дніпрі (внаслідок чого у даній місцевості «історична» заплава Дніпра опинилася під водою), а й з будівництвом насосної станції Ломівського водозабору (прориттям каналу від території станції до р. Дніпра). При цьому чітка локалізація Кодацького редуту ускладнена не лише змінами рельєфу та ландшафту, а й щільною сучасною забудовою прибережної смуги.

На користь локалізації Кодацького редуту саме на вказаній місцевості свідчить близькість цієї ділянки узбережжя Дніпра до другої надзаплавної тераси, через що саме тут було розташовано лівобережний вихід Новокодацького перевозу³⁷⁵. Безпосереднє місце завантаження/розвантаження не було сталим, оскільки берегова лінія з часом зазнавала змін від весняних повеней. Тому про перевіз можна вести мову не як про конкретну точку на карті, а як про зручну ділянку на березі, що знаходилася у безпосередній близькості до другої надзаплавної тераси, де проходили сталі шляхи. Зрештою, ще одним

³⁷¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 26.

³⁷² Дивіться, наприклад, карти Бібікова 1749 і 1750 рр. (Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на расстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах. URL: // http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg. (дата звернення: 12.02.2018); Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная в 1750 году в мае месяце. URL: // http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg. (дата звернення: 12.02.2018)), а також план Катерининської провінції 1765 року (План Екатеринославской провинции от реки Днепра до реки Донца с показанием всех местечек, слобод и хуторов от Украинской линии внутрь на 40 верст. Сочинен ноября дня 1765 года. URL: // http://dl2.ukrainianline.info/maps/detailed/1765-Plan_Ekaterininskoi_provincii.jpg. (дата звернення: 12.02.2018)).

³⁷³ План города Днепропетровска и его ближайших окрестностей с расположением пунктов гидрогеологических наблюдений. 1929–1932 гг. М 1:10 000. Дивіться Додаток 8.

³⁷⁴ Під такою назвою невелике озеро позначене на топографічному планшеті М-36-130-Б-г масштабу 1:25 000 1956 р., укладеного за результатами зйомки 1954 р. (дивіться Додаток 7). Важливо, що озеро зберегло свою назву серед старожилів (однак на сучасних топографічних картах така назва вже не фіксується), сьогодні на його північно-східному березі розміщено станцію човнів. Нині від річища Дніпра озеро відділяється неширокою косою, порослою очеретом.

³⁷⁵ Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. С. 91.

доказом розташування тут російської залоги може бути гідронім «озеро Московське»³⁷⁶.

Інша назва Кодацького редуту, що вживалася у документах Архіву Коша – Кам'янський редут³⁷⁷, за назвою найближчого поселення, Кам'янки (Лівобережної або Старожитньої³⁷⁸). Слід не плутати цей редут із Кам'янським (Лоцмансько-Кам'янським) ретраншементом, котрий у 1770-х роках у діловодстві Коша інколи так само називали Кам'янським редутом³⁷⁹.

Протовчанський редут, враховуючи його локалізацію на картах XVIII ст. на березі р. Дніпра нижче місця впадіння р. Протовчі³⁸⁰, а також панівні над цією місцевістю висоти, прив'язується до району Сугаківка на березі р. Дніпра. Нині на ймовірному місці його розташування міститься сучасна дачна забудова.

Терлимський (Терлинський, Теремський) редут, відповідно до даних карти Бібікова 1750 року³⁸¹ та розташування панівних висот у цій місцевості, локалізується в урочищі Беречине на території природного заповідника «Дніпровсько-Орільський». З урочища добре проглядається правий берег р. Дніпра. Ландшафт визначається піщаними дюнами, частково порослими чагарником та поодинокими деревами. Точніша локалізація ускладнена. Назва цього укріплення походить від топоніма «Тарамський», оскільки форпост, встановлений в цій місцевості у 1736 році³⁸² й на основі якого було зведено редут, знаходився якраз напроти населеного пункту Таромське³⁸³.

Сокільський редут чітко прив'язується за документами до слободи Самарської паланки – Сокільської³⁸⁴ (інші назви слободи – Сокільський редут,

³⁷⁶ Военно-топографическая карта Российской империи. Екатеринославская губерния. Л. 26, ряд 13 URL: // <http://www.etomesto.ru/shu-bert-map/26-13/> (дата звернення: 12.02.2018) (назва існує і сьогодні).

³⁷⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 141.

³⁷⁸ Старостін В. С. Столиця степового краю. Дніпропетровськ, 2004. С. 42.

³⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 237.

³⁸⁰ Дивіться, наприклад: Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная в 1750 году в мае месяце. URL: // http://paracom.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg (дата звернення: 12.02.2018).

³⁸¹ Там само.

³⁸² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5703. Арк. 3. У російських документах написання «Тарамский» перетворилося на «Теремской», що пізніше, ймовірно, трансформувалося у «Терлимський».

³⁸³ Викладене дозволяє не погодитися з припущенням Д. Філімонова щодо локалізації «Теремного» редуту по р. Самарі, у 8 верстах вище Усть-Самарського ретраншементу (Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. С. 23).

³⁸⁴ Хата мешканця цієї слободи, козака Степана Муштапи стояла на відстані близько 60 м від Сокільського

Сомівка³⁸⁵). Відповідно до сучасної топографії це південно-східна околиця с. Миколаївки Петриківського (за адміністративно-територіальним поділом від 17.07.2020 року – Дніпровського) району Дніпропетровської області³⁸⁶. Місцевість є підвищеним північно-східним узбережжям колишньої річки Сомівки (Сокілки) (тепер озеро). Звідси добре проглядається навколишня територія і протилежний берег Дніпра. Тут р. Сомівка робить помітний вигин (петлю), найбільший по всій її течії, в якому Сокільський редут зображувався на картах середини XVIII століття³⁸⁷.

Однак вивчення супутникових карт та обстеження території природного заповідника «Дніпровсько-Орільський» дозволяє висунути гіпотезу, що Сокільський редут не завжди знаходився на околиці сучасного с. Миколаївка. У 2012 році на супутниковій карті було виявлено прямокутний периметр, розташований у петлеподібному вигині р. Гнила Сокілка, розміри якого збігаються з розмірами Сокільського редуту з плану, наведеного Ф. Ласковським³⁸⁸. Безпосередні обстеження місцевості, проведені у 2012–2013 роках, не виявили помітних неозброєним оком слідів оборонних споруд (що може бути зумовлене вкрай малою висотою їх), однак було виявлено штучну греблю через р. Гнила Сокілка завширшки близько 4,5 м та ймовірні сліди давньої дороги через неї, що веде у напрямку згаданого периметру. Місцевість лежить на першій надзаплавній терасі Дніпра, однак не є панівною височиною (хоча звідти частково проглядається правий берег Дніпра). А отже, можна зробити припущення, що редут знаходився у вигині Гнилої Сокілки у перші роки свого існування, але невдовзі був перенесений на берег р. Сомівки (Сокілки) у зв'язку з підтопленням, або ж маємо справу з іншою, наразі не ідентифікованою,

редуту (ЦДІАК У України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 2). Цей документ опубліковано у статті: Сухомлин О. Д. Конфлікти як елемент повсякденної взаємодії населення слободи Сокільської та російських військових (1750–1760-ті рр.). *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник*. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 10. С. 36–38).

³⁸⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 287.

³⁸⁶ Военно-топографическая карта Российской империи. Екатеринославская губерния. Л. 26, ряд 13 URL: // <http://www.etomesto.ru/shu-bert-map/26-13/> (дата звернення: 12.02.2018).

³⁸⁷ Дивіться, наприклад: Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная в 1750 году в мае месяце. URL: // http://paracoma.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg. (дата звернення: 12.02.2018).

³⁸⁸ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. Л. 4 (зображення 26, 27).

фортифікаційною спорудою.

Романівський редут на підставі сучасної топографії локалізується поблизу західної околиці вже згаданого с. Миколаївка (куток «хутір Високий»). За свідченнями документа 1742 року, редут розташовувався на відстані близько двох верст від с. Бригадирівки³⁸⁹, яке, у свою чергу, добре локалізується на місцевості завдяки військово-топографічній карті Катеринославської губернії середини XIX століття³⁹⁰ (відповідно до сучасної топографії це місцевість поблизу смт Курилівка, південніше кутка Чорний хутір). Редут отримав назву від форпосту «при Романковом»³⁹¹ (тобто напроти с. Романкового, яке нині є частиною м. Кам'янського). Питання локалізації на місцевості Романівського редуту залишається відкритим. **Біркутський ретраншемент (редут)** розміщувався на північно-східному березі озера Біркут, яке нині затоплене водами Кам'янського водосховища. Укріплення чітко локалізується за картографічними матеріалами середини XVIII століття та пізнішого часу (різного масштабу) саме завдяки озеру³⁹². Місцевість значною мірою була піщаною. На відміну від інших фортифікацій регіону Орельсько-Самарського межиріччя, укріплення будувалися тут з піску, про що свідчить обшивка крутизни валів дерев'яним зрубом³⁹³. У деяких документах укріплення згадується як «Ревунівська редута», за назвою найближчого сільського поселення – слободи Ревунівки Самарської паланки³⁹⁴. За спогадами мешканців

³⁸⁹ Слобода була заснована бригадиром Апачиніним при урочищі Чорні Лози (Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1708).

³⁹⁰ Дивіться: Военно-топографическая карта Российской империи. Екатеринославская губерния. Л. 26, ряд 13 // URL: // <http://www.eto-mesto.ru/shubert-map/26-13/> (дата звернення: 12.02.2018).

³⁹¹ Форпост згадано восени 1736 р., причому відстань до сусіднього форпосту «при Саколке» становила 4 версти (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5703. Арк. 3 зв.).

³⁹² Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. Л. 4 (зображення 20); Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная в 1750 году в мае месяце. URL: // http://parasona.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg. (дата звернення: 12.02.2018); Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на расстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах (Старостин В. С. Столица східного Запорожжя. *Фронтіри міста: історико-культурологічний альманах*. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 3. С. 40); Военно-топографическая карта Российской империи (Екатеринославская губерния). Лист 26, ряд 13 // URL: // <http://www.etomesto.ru/shubert-map/26-13/> (дата звернення: 12.02.2018)).

³⁹³ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. Л. 4 (зображення 21–23).

³⁹⁴ Дивіться, наприклад, ордер Коша самарському полковнику Г. Петренку (?) від 2 липня 1765 року (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 81). А в повідомленні Коша гарнізонній канцелярії Старосамарського ретраншементу з цього ж питання укріплення названо вже Біркутським редутом (Там само. Арк. 82 зв.)

сmt Курилівки, хутір Ревунівка (наголос на третьому складі) ще існував у 1950-ті роки, й на цій місцевості були фруктові сади, а землю обробляли мешканці Паньківки³⁹⁵.

Неподалік ретраншементу розташовувався так званий *Біркутський табір*, де перебували залоги лівобережних козаків (детальніше про козацькі табори при російських фортецях йтиметься нижче).

На правому березі р. Самари розміщувалися ще два редуту – *Пришибний* та *«Новопостроенной»*. Обидва зафіксовані на картах 1749–1750 років³⁹⁶ і згадуються в одному з проєктів Військової колегії щодо зменшення кількості укріплень після російсько-турецької війни 1735–1739 років³⁹⁷. На місці Пришибного редуту, за даними В. Старостіна, наприкінці XVIII століття існувала «деревня Удалая»³⁹⁸. Місце розташування обох укріплень, за сучасною топографією, знаходиться у межах м. Новомосковськ.

Ф. Ласковський, цитуючи згаданий вище проєкт Військової колегії, називає ще декілька укріплень, розташованих, очевидно, на правому березі Самари – редуту *Піщаний* та *Монастирський*. Піщаний можна ототожнювати з фортецею Піщана Самара, позначеною на російських картах кінця 1740-х – середини 1750-х років³⁹⁹, та зі згадкою урочища «Пещаная радута» в запорозьких документах (1761)⁴⁰⁰. Ретраншемент Піщана Самара, розташований при Піщаному броді через р. Самару, у місці переправи армії Мініха у 1736 році, відповідно до сучасної топографії локалізований Д. Філімоновим на відстані близько 1 км від південно-східної межі м. Підгороднє. Нині місцевість затоплена

³⁹⁵ Інтерв'ю автора з мешканцем сmt Курилівка О. Повіренім (травень 2012 року).

³⁹⁶ Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная в 1750 году в мае месяце. URL: http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/dostover-naya_landkarta_1750_b.jpg; Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на расстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах; Старостін В. С. Столиця східного Запорозжя. С. 40.

³⁹⁷ Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. 3. С. 39.

³⁹⁸ Старостін В. С. Столиця східного Запорозжя. С. 57.

³⁹⁹ Достоверная ландкарта ... Сочиненная в 1750 году...; Достоверная ландкарта ... сочиненная 1749 года...; Генеральная ланкарта от Киева по реке Днепру до Ачакова і по степи до Азова с показанем турецкой области и польского владения с Российскою имперією границ сочинена из разных карт в 1754-м году. URL: http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754_fragment2.jpg. (дата звернення: 12.02.2018).

⁴⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 36.

розливом р. Самари, що утворився після введення в експлуатацію Дніпрогесу⁴⁰¹. Даних про власне функціонування Піщаного та Монастирського редутив у міжвоєнний період в обстежених джерелах не виявлено.

Проведена у рамках дисертаційного дослідження локалізація російських фортифікацій на території Війська Запорозького Низового угазальнена у Додатку 9.

3.3. Комплектування та підпорядкування в 1739–1768 роках

У суто військовому сенсі після закінчення російсько-турецької війни 1735–1739 років всі російські фортифікації від Переволочної до Січі (у перші повоєнні роки вони інколи іменувалися «днепрськими постами»⁴⁰²) й надалі залишалися однією з тактичних одиниць численних російських угруповань, розміщених в Україні. Верховне командування належало київському генерал-губернаторові М. Леонтєву. Групу військ, до якої, разом з низкою полків російської армії (Московський, Новотроїцький, Ревельський, Нарвський, Рильський драгунські, Ярославський, Санкт-Петербурзький, Тобольський, Воронежський, Шліссельбурзький, Троїцький, Владимирський, Сибірський та Углицький піхотні), входили нижньодніпровські пости, у 1741 році очолював генерал-аншеф Д. Кейт. Самі ж нижньодніпровські пости як тактична одиниця російської армії перебували у віданні бригадира Д. Апачиніна⁴⁰³ (водночас комендант Переволочанської фортеці).

Зміни в організації управління російських військ, що залишалися на території України після війни, та поступове згортання чисельності підрозділів і матеріальних ресурсів південніше Української лінії зумовили й зміни статусу мережі фортець на нижньому Дніпрі. Якщо у воєнний час командиром Дніпровської лінії був представник генералітету (наприклад, наприкінці

⁴⁰¹ Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. С. 19.

⁴⁰² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 23, 35.

⁴⁰³ Там само. Арк. 23.

1738 року – генерал-лейтенант Г.-К. Кайзерлінг)⁴⁰⁴, то пізніше, у 1741–1745 роках, «днепрские посты» як складова російської військової присутності в Україні підлягали тому ж таки бригадиру Д. Апачиніну⁴⁰⁵, який, у свою чергу, підпорядковувався безпосередньо київському генерал-губернаторові М. Леонтєву. На останнього Петербург покладав обов'язки прикордонного начальника на південному напрямку⁴⁰⁶.

У перші повоєнні роки команда залог нижньодніпровських постів формувалася з російських полків, підпорядкованих київському генерал-губернатору, та полків української ландміліції (як це було і в роки війни), частина з яких була розквартирована на Українській лінії. У зв'язку з цим у питаннях комплектування залог та постачання російські фортеці на теренах Запорожжя принаймні з 1743 року (а можливо, й дещо раніше) підпорядковувалися начальникові Українського ландміліцького корпусу (одночасно командир Української лінії)⁴⁰⁷. Начальник корпусу був для нижньодніпровської команди найближчим за місцем дислокації представником генералітету, відповідаючи за оборону південного кордону⁴⁰⁸. Безпосереднім начальником нижньодніпровської команди був штабофіцер, водночас комендант Усть-Самарського ретраншементу, найбільшої військової бази часів війни.

Ротація нижньодніпровської команди відбувалася за ордером командира Українського ландміліцького корпусу і перебувала у його цілковитій компетенції⁴⁰⁹. Служба у нижньодніпровських залагах трактувалася як

⁴⁰⁴ Шпитальов Г. Г. Дніпровська військова флотилія (1737–1739). С. 30.

⁴⁰⁵ Про підпорядкування йому ж нижньодніпровських постів у 1742 році свідчить ордер щодо виконання вимог Адміралтейств-колегії: ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 6; про підпорядкування матеріальної бази нижньодніпровських фортець Апачиніну у 1745 році (який тоді обіймав ще й посаду коменданта Полтави) свідчить рапорт прем'єр-майора фон Грінвалта (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 27).

⁴⁰⁶ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. С. 101.

⁴⁰⁷ Про це свідчить, зокрема, факт рапортування А. де Бриньї М. Леонтєву щодо стану поточних справ у нижньодніпровських постах, кількості байдаків, прийому-передачі припасів від 30 липня 1743 року (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 135–135 зв.).

⁴⁰⁸ Як впливає з промеморії Канцелярії головної артилерії та фортифікації М. Леонтєву, думка саме начальства Української лінії була вирішальною у питанні вивезення всієї артилерії з нижньодніпровських постів (окрім Усть-Самарського ретраншементу). Це питання порушувалося артилерії генерал-майором Беренсом у 1746 році (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1391. Арк. 1–1 зв.).

⁴⁰⁹ Дивіться, наприклад: ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 27. У жовтні 1749 року ордер М. Леонтєва наздогнав майора Щетиніна (якого тоді було замінено на посаді командира нижньодніпровської команди на підполковника Томпсона) вже вдома, у селі Маслово Пристань Білгородського повіту. Щетинін відправив ордер назад до Усть-Самарського ретраншементу, повідомивши про це київського генерал-губернатора (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 3 зв.).

форпостна⁴¹⁰.

Після 1745 року немає свідчень про посередництво Д. Апачиніна у структурі командування нижньодніпровськими фортифікаціями. Зокрема, у 1747 році прем'єр-майор А. Позняков рапортував безпосередньо командирі Українського ландміліцького корпусу, генерал-лейтенанту М. Філософову⁴¹¹. М. Леонт'єв у питаннях, що стосувалися прикордонного режиму, ордерував безпосередньо командирі нижньодніпровської команди. Відповідно останній рапортував генерал-губернаторові. Прикладом є рапорт коменданта Усть-Самарського ретраншементу прем'єр-майора Розенталя до М. Леонт'єва від 20 березня 1745 року про затримання у Старій Самарі безпашпортного мешканця Гетьманщини. Як верховному прикордонному командирі, київському генерал-губернатору надсилалися й місячні відомості про стан нижньодніпровської команди⁴¹².

Упродовж 1741–1742 років на посаді коменданта Усть-Самарського ретраншементу перебував підполковник Афанасій Чичагов (дивіться Додаток 13). Чичагов прийняв нижньодніпровські пости (а точніше, власне їхню матеріальну базу) від «каманды разграничения»⁴¹³, тобто від військ, які перебували на нижньому Дніпрі під час проведення комісій з розмежування кордону між Російською та Османською імперіями у 1740–1742 роках. Наприкінці грудня 1742 року його, після приблизно півторарічної служби на нижньому Дніпрі, змінив на посаді підполковник Василій Кожин. Як видно з документів, нижньодніпровська команда зазнала повної ротації, оскільки прибув новий провіантмейстер⁴¹⁴. Термін служби В. Кожина розтягнувся на майже два роки, аж поки його не змінив прем'єр-майор Карл фон Розенталь, який до того обіймав пост коменданта Новосіченського ретраншементу⁴¹⁵. У подальшому командир нижньодніпровської команди та коменданти підпорядкованих йому

⁴¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 27.

⁴¹¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 49–49 зв. (опубліковано у: Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорозжя як виклик для запорозького світу (1734–1775). Львів; Київ, 2021. С. 262–263).

⁴¹² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 122.

⁴¹³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 52.

⁴¹⁴ Там само.

⁴¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 22.

фортець і залоги змінювалися щороку («в годовой команде»⁴¹⁶): близько року перебували на посаді прем'єр-майори Грінвалт, Позняков, Шатохін та майор Щетинін.

Під час ротації вся наявна матеріальна база передавалася новоприбулим комендантам фортець під розписку, «за общими руками». Прийом фортець міг тривати більше одного місяця. Так, фон Грінвалт прибув до Усть-Самари 5 вересня 1745 року⁴¹⁷, однак ще 8 жовтня фон Розенталь рапортував М. Леонтєву від свого імені як комендант Усть-Самарського ретраншементу⁴¹⁸. Лише станом на 24 жовтня бригадир Д. Апачинін у рапорті до київського генерал-губернатора згадує зміну офіцерів як доконаний факт⁴¹⁹. Капітан Є. Кисленський передав залогу й матеріальну базу Новосіченського ретраншементу новоприбулому секунд-майору Київського гарнізону В. Федцову через місяць після прибуття останнього (детальніше про це йтиметься нижче).

Комплектування залог нижньодніпровських постів здійснювалося з військовиків драгунських та піхотних полків російської армії та Українського ландміліцького корпусу. До усталення під 1743 рік порядку ротації нижньодніпровської команди відбувалися часткові ротації. У 1740 році для служби при Усть-Самарському магазині туди були відряджені солдати Новгородського полку (на той час полк стояв у Полтаві) на чолі з капітаном фон Ізіном. А в березні 1741 року до того ж таки Усть-Самарського магазину було відряджено 4-х військових Великолуцького піхотного полку, які доти служили у Полтавському провіантському магазині⁴²⁰. З іншого боку, як і в часи війни, коли на гарнізонну службу у фортецях Дніпровської лінії заступали військові, які поверталися з походів⁴²¹, тепер фортеці доукомплектовувалися військовими, відрядженими зі своїх полків для виконання інших завдань. Наприклад, у квітні 1741 року 12 вояків Сибірського піхотного полку, командированих у команду

⁴¹⁶ Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. С. 11.

⁴¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 27.

⁴¹⁸ Там само. Арк. 25.

⁴¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 26.

⁴²⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 18.

⁴²¹ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. С. 89–101; Його ж. Дніпровська військова флотилія (1737–1739). С. 30.

розмежування, було залишено при казенному провіанті в Усть-Самарі⁴²². Проте відбувалися й масштабніші ротації: до того ж таки Усть-Самарського ретраншементу у березні 1741 року відправлено 536 військових⁴²³.

Станом на весну 1741 року на нижньому Дніпрі перебували кілька угруповань російських військ (команд), на чолі яких стояли представники генералітету та бригадири. За цим поділом на дистанції «днепрские за линиею посты», до яких (на весну 1741 року) зарахували Новосіченський, Хортицький, Малишевський, Кодацький, Усть-Самарський, Старосамарський та Біркутський ретраншементи, були підпорядковані бригадиру Д. Апачиніну⁴²⁴. Разом з іншими фортецями Дніпровської лінії гарнізони вказаних «днепрских постов» комплектувалися з команди генерал-майора фон Брадке, до якої належали Ризький, Нарвський, Ладозький, Новгородський, Київський та Углицький полки⁴²⁵.

Залоги фортець комплектувалися змішано з різних полків (дивіться Додаток 14), причому цей принцип був характерний і для воєнного часу⁴²⁶.

Загальна кількість військових у підлеглих бригадиру Д. Апачиніну ретраншементах становила 1440 осіб, з яких 56 охороняли провіант, що залишився після Дніпровської флотилії.

Наступного року чисельність залоги російських фортець на теренах Запорожжя значно зменшилася. На 1742 рік, як свідчить приписка на карті Дніпра із позначенням редутів від Переволочної до Києва Д. де Боскета, в «ретраншементах и редутах от Украинской линии до Сечи и в Сечи» (а не лише у кількох ретраншементах з таблиці, наведеної у Додатку 14) перебувало 2 штабофіцери, 23 оберофіцери, 42 унтерофіцери, 48 капралів, 8 писарів, 31 військовий музикант, 808 рядових, всього 1052 особи⁴²⁷. Це приблизно

⁴²² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 81 зв.

⁴²³ Там само. Арк. 56.

⁴²⁴ Там само. Арк. 35.

⁴²⁵ Там само. Арк. 49–57.

⁴²⁶ Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. С. 34.

⁴²⁷ Карта реки Днепру от Киева до Хортицкого острова с показанием редутов и форпостов и на оных число людей також и лежащих по оной реке местечек и городков 1742 году. URL: http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_dnepr_1742_b.jpg. (дата звернення: 12.02.2018).

дорівнювало кількості 1 ландміліцького полку⁴²⁸.

Розглянемо згортання Дніпровської флотилії та його вплив на структуру мережі російських фортець на теренах Запорожжя. Після закінчення російсько-турецької війни Дніпровську експедицію довелося згортати, хоча ще влітку 1739 року до Усть-Самарського ретраншементу по Дніпру на байдаках сплавливали ліс, провіант, припаси, будівельні матеріали та артилерію. Усе це вивантажувалося у ретраншементі й покривалося парусом, узятим, очевидно, з морських припасів, призначених для Дніпровської флотилії⁴²⁹. Нова запорозька верф на Хортиці готувалася до літньої кампанії наступного року. Тут будували понад 50 нових суден з деталей, надісланих із Брянська⁴³⁰. Загалом на момент закінчення війни на берегах Дніпра налічувалося декілька ретраншементів, більшість з яких потребувала ремонту, стояли десятки бойових суден і сотні човнів (станом на 1738 рік – 486 плавзасобів (з них придатних – 250)⁴³¹), перебували тисячі солдатів, лівобережних козаків та робітників⁴³².

Судячи з наказу Військової колегії від 22 жовтня 1741 року про укладання докладних реєстрів щодо плавзасобів Дніпровської флотилії⁴³³, у 1739–1741 роках ніяких суттєвих робіт зі згортання Дніпровської експедиції не проводилося. Тобто упродовж ще двох років по закінченні війни російська військова присутність на теренах Запорожжя продовжувала функціонувати у тому ж обсязі, що й у воєнний час – чисельність військових команд (як флотських, так і сухопутних), озброєння, припасів не зменшувалася. Проте на цей час, як відомо, ще не було завершено розмежування російсько-турецького кордону. Остання комісія з розмежування земель на лівобережжі Дніпра між верхів'ям р. Кінські Води та р. Міус завершила роботу 12 жовтня 1742 року⁴³⁴.

Відповідно до приписів щодо консервації Дніпровської флотилії (які

⁴²⁸ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. С. 139–140, 143–144.

⁴²⁹ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736-1739 рр. С. 76.

⁴³⁰ Шпитальов Г. Г. Дніпровська військова флотилія (1737–1739). С. 31.

⁴³¹ Там само. С. 30.

⁴³² Уявити собі обсяги людських ресурсів на нижньому Дніпрі дозволяють, зокрема, вимоги російського командування щодо відрядження майстрів для ремонту плавзасобів, що стояли у Переволочній. Для ремонту лише 57-ми байдаків вимагалось вислати з Гетьманщини 667 робітників (Шпитальов Г. Г. Дніпровська військова флотилія (1737–1739). С. 31).

⁴³³ ЦДАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 1.

⁴³⁴ ПСЗРИ. Т. 11. С. 671–672. № 8628.

стосуються Брянської верфі) придатні судна слід було перевести у захищені місця, де зберігати під охороною. За розпорядженням президента Адміралтейств-колегії адмірала М. Головіна, усі великі судна, що знаходилися вище порогів, мали бути збуті на дрова, а дрібні (шлюпки, ялботи, тузики) – продані охочим приватним особам⁴³⁵. Проте реалії нижнього Дніпра були дещо іншими.

Незважаючи на офіційне завершення етапу консервації суден (контр-адмірал Я. Барш виїхав до столиці навесні 1740 року)⁴³⁶, роботи на нижньому Дніпрі тривали. Ще у 1741 році російські залоги збирали по берегах Дніпра загублені байдаки та зосереджували їх при ретраншементах⁴³⁷, що нагадувало ситуацію попереднього року, коли найкращі судна збирали біля Чортомлицької та Нижньопорозької верфей⁴³⁸. Проведені навесні 1741 року пошуки виявили в районі Дніпровської лінії 180 байдаків, які потребували ремонту або взагалі були непридатними для використання. Більшість цих суден стояли на воді, 23 – витягнуто на берег в Усть-Самарському й Ненаситецькому ретраншементах, 49 – вмерзли в кригу біля Старосіченського ретраншементу, а 2 – висіли на камінні Ненаситецького порогу, і їх неможливо було зняти⁴³⁹.

Уся матеріальна база Дніпровської флотилії у зв'язку з її розформуванням як операційної одиниці російської армії передавалася в підпорядкування гарнізонів нижньодніпровських постів і перетворювалася на складову матеріальної бази російських фортець, розташованих на теренах Запорожжя. Передання значно розтягнулося в часі: частину провіанту (вино та оцет) в Усть-Самарському ретраншементі передавали у «сухопутне відомство» у березні 1741 року⁴⁴⁰, але це була лише мала частка майна колишньої флотилії.

Рішенням київського генерал-губернатора морську артилерію Дніпровської флотилії з відповідними припасами в січні 1743 року долучили до

⁴³⁵ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736-1739 рр. С. 78.

⁴³⁶ Там само. С. 79.

⁴³⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 69–72 зв.

⁴³⁸ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736-1739 рр. С. 79.

⁴³⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 71 зв. – 72.

⁴⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 56.

артилерії нижньодніпровських постів⁴⁴¹. У подальшому гармати, боєприпаси, спорядження та устаткування для їхнього обслуговування ще принаймні три десятиліття зберігатимуться у ретраншементях саме як складова «морської провізії»⁴⁴² (дивіться також формулювання щодо місця служби офіцерів у Додатку 16). Під опіку гарнізонів нижньодніпровських постів передавали й плавзасоби Дніпровської флотилії, розміщені в ретраншементях, запаси флотського провіанту, до якого належали солоне м'ясо, «гаряче вино», збитень, борошно, оцет⁴⁴³, а також специфічно флотські припаси для будівництва та ремонту кораблів – смолу різних видів⁴⁴⁴.

Станом на 1742–1743 роки на стоянках Дніпровської флотилії, в Усть-Самарському, Кам'янському, Хортицькому, Малишевському та Ненаситецькому ретраншементях у незаконсервованому вигляді (тобто на воді) продовжували знаходитися військові кораблі. Через недогляд частина з них опинилася притопленою. На пристанях без належного догляду залишалося чимало цілих та розбитих суден різного розміру – від галери й бригантини до байдака і шлюпки. Відомість, складена за ордером командира нижньодніпровської команди і коменданта Усть-Самарського ретраншементу підполковника Чичагова, фіксує на 1 листопада 1742 року 350 плавзасобів різних видів. Вище порогів у зв'язку з труднощами сплаву порожистою частиною Дніпра залишалися великі судна: при Усть-Самарському ретраншементі перебували три галери – «Налва» (притоплена), «Снежеть» та «Неруса», а при Кам'янському – 20 «новоманерних» козацьких човнів, а також незначна кількість дрібних суден. При інших ретраншементях нижче по Дніпру стояли дрібні судна та кілька бригантин. Усі плавзасоби перебували у віданні капітана Севського ландміліцького полку І. Степанова⁴⁴⁵.

⁴⁴¹ Там само. Арк. 57.

⁴⁴² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 18–19 (опубліковано у: Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорозжжя як виклик для запорозького світу (1734–1775). С. 274–277, 279).

⁴⁴³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 57.

⁴⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 26.

⁴⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 28–29. Витяг з документу наведено у: Сухомлин О. Д. Російські фортеці на території Запорозжжя як флотські бази: зберігання суден Дніпровської флотилії у 1740-х рр. *Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України*. 2021. Вип. 16. С. 19–20.

Та частина суден, що перебувала при Хортицькому ретраншементі, була передана запорожцям аж навесні 1743 року, хоча козаки й не хотіли брати не потрібні їм плавзасоби вкрай низької якості, постійно відтягуючи фактичне приймання під різними приводами⁴⁴⁶. Як видно з реєстру плавзасобів, при Хортицькому ретраншементі станом на грудень 1742 року перебували бригантини, бригантинки, венеціанські боти, шлюпки й дубель-шлюпки, кончебаси, прами, шхерботи, ялботи та новоманірні козацькі човни, загалом 241 одиниця⁴⁴⁷.

Незважаючи на наказ щодо продажу дрібних плавзасобів охочим, у фортецях Орельсько-Самарського межиріччя (включно з Кам'янським та Усть-Самарським ретраншементами) дрібні судна все ж зберігалися у ретраншементах разом з «морськими припасами»⁴⁴⁸ і в кожному випадку перебували у віданні провіантмейстера. До тієї ж таки Усть-Самари перевозили цінне корабельне устаткування⁴⁴⁹, а частину артилерійського начиння, інструментів, боєприпасів, заліза з Хортицького, Малишевського й Усть-Самарського ретраншементів (а також ліс в колодах) було відправлено до Борисоглібської фортеці на «обивательських підводах» (набраних у містечках Старій Самарі й Вільному) та Дніпром – на байдаках⁴⁵⁰.

Усі вищеописані роботи з консервування дрібних суден, а також обслуговування кораблів на пристанях, вимагали перебування на порогах не лише великої кількості військовослужбовців польових полків і ландміліції, які все це охороняли, але й флотських команд, залишених тут з часів війни. Про якнайскоріше повернення «морських служителів» з нижнього Дніпра до Петербурга (яке було можливе лише після впорядкування справ із Дніпровською флотилією) нагадували київському генерал-губернаторові і в серпні 1742 року, тобто через 3 роки після фактичного закінчення воєнних дій за участі

⁴⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 44, 44 зв., 84–84 зв.

⁴⁴⁷ Там само. Арк. 44 зв.

⁴⁴⁸ Про це свідчить факт незаконного продажу й крадіжок капітаном Нагаєвим байдаків та «морських припасів» (йшлося про корабельну оснастку), що зберігалися в Усть-Самарському ретраншементі у середині 1740-х років (ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 88, 93–94).

⁴⁴⁹ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. С. 79.

⁴⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 87–88.

флотилії⁴⁵¹.

Лише станом на липень 1743 року можна вести мову про впорядкування плавзасобів Дніпровської флотилії. Непрямим доказом цього є рапорт А. де Бринї до М. Леонтєва, де вказано, що в Усть-Самарському ретраншементі у підпорядкуванні коменданта, підполковника В. Кожина, перебувало лише 9 байдаків (на воді), 3 з яких використовувалися для обслуговування Усть-Самарського перевозу, а ще 9 мали статус «припасів» і не могли бути задіяні без дозволу провіантмейстера генерал-лейтенанта Бібікова. Їх планувалося використати для транспортування лісу⁴⁵².

Спробуємо встановити обсяги плавзасобів Дніпровської флотилії, які по закінченню війни перейшли у відомство сухопутних команд (і, фактично, набули статусу стратегічних припасів) у головній російській флотській базі на теренах Запорожжя – в Усть-Самарському ретраншементі. За повідомленням капітана Я. Барша (очільника Дніпровської експедиції з лютого 1739 року), станом на лютий 1740 року при ретраншементі залишалось 28 суден, з них: одне придатне – 10-веслова шлюпка, та 27, що потребували ремонту. До останніх належали 3 галери, 5 дубель-шлюпок, 3 кончебаса, одна 10-веслова шлюпка, 4 6-веслових шлюпок, 6 шхерботів і ялботів, 5 байдаків, а також 15 непридатних суден, які було затоплено (2 дубель-шлюпки та 13 байдаків)⁴⁵³.

Залучення інформації інших джерел показує, що до вищезгаданої відомості капітана І. Степанова було внесено не всі плавзасоби розформованої Дніпровської флотилії, які реально перебували у нижньодніпровських постах в повоєнні роки (перша половина 1740-х). Зокрема, до відомості не внесено судна, які були законсервовані відповідно до рекомендацій Адміралтейств-колегії, відтак мали зберігатися всередині фортець⁴⁵⁴. Наявність в Усть-Самарському ретраншементі законсервованих плавзасобів красномовно підтверджується

⁴⁵¹ ЦДІАК України .Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 4 зв.

⁴⁵² Там само. Арк. 135 зв.

⁴⁵³ Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. С. 37.

⁴⁵⁴ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. С. 78–79.

фактом розкрадання й незаконного продажу у 1745 році 30-ти байдаків, які зберігалися у фортеці, провіантмейстером, капітаном ландміліції Нагаєвим⁴⁵⁵.

Крім того, у відомості від 1 листопада 1742 року серед плавзасобів в Усть-Самарському ретраншементі не вказані байдаки, про наявність яких у фортеці відомо з рапорту генерал-лейтенанта А. де Бриньї до київського губернатора М. Леонтєєва від 30 липня 1743 року. А саме:

- 1) 4 байдаки, використані для транспортування будівельного лісу вгору Дніпром, з нижньодніпровських постів до Борисоглібської фортеці;
- 2) 3 байдаки, що обслуговують перевози через ріки Самару і Дніпро;
- 3) 6 байдаків (потребують ремонту), що мають статус флотських припасів, перебувають у відомстві провіантмейстера і не можуть бути використані без його дозволу⁴⁵⁶.

При чому в рапорті де Бриньї згадані 13 байдаків окреслені як *всі* плавзасоби, наявні у розпорядженні тодішнього коменданта Усть-Самари підполковника В. Кожина. З контексту документа випливає, що всі 13 стояли на воді.

Радикальна різниця між кількістю плавзасобів станом на 1 листопада 1742 року і 30 липня 1743 року, безсумнівно, говорить про закінчення, в загальних рисах, впорядкування покинутих на Дніпрі суден. Однак вище порогів (в Усть-Самарському і Кам'янському ретраншементах) на 1 листопада 1742 року зафіксовано лише 1 притоплений байдак, а не 13. Плутанина у термінології не є вірогідною, оскільки серед облікованих Степановим плавзасобів немає «кандидатів», які можна було б сприйняти за байдаки, адже йдеться про судна, абсолютно відмінні від них за типами і розмірами. Прибуття байдаків з інших прибережних фортець (розташованих вище по Дніпру) до Усть-Самари у такій кількості також є сумнівним; ще більш сумнівною є можливість провадження суден через пороги вгору Дніпром, з Ненасицького, Малишевського і Хортицького ретраншементів. Однак переміщення й плавзасобів з інших

⁴⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 93 зв.

⁴⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 135–135 зв.

фортець до Усть-Самарського ретраншементу і акумулювання їх тут, вочевидь, все ж таки мало місце. Одним із пояснень збільшення кількості байдаків може бути додаткове (після пошуків 1741 року) виявлення по берегах Дніпра покинутих суден із числа тих 120 байдаків, команди яких вимерли від чуми наприкінці 1738 року, прямуючи з Києва до Усть-Самари з провіантом, артилерією та деталями розбірних галер і прамів⁴⁵⁷.

Таким чином, відомість І. Степанова фіксує не всі плавзасоби, навіть із тих, що були на воді станом на осінь 1742 року. А наведений факт наявності в Усть-Самарському ретраншементі 30-ти байдаків у 1745 році прямо суперечить інформації у рапорті А. де Бриньї від 30 липня 1743 року, ніби байдаків *всього* було 13 – тут не враховано, щонайменше, кількість *вже* законсервованих. У зв'язку з цим неможливо точно визначити, скільки саме плавзасобів було законсервовано і зберігалось в Усть-Самарському і Кам'янському ретраншементах, а скільки було знищено (розібрано на будівельні матеріали чи дрова, затоплено, спалено), або ж затонуло на пристанях через недбалість⁴⁵⁸. Беззаперечним однак є факт зберігання у нижньодніпровських постах десятків дрібних суден та величезних об'ємів корабельного устаткування⁴⁵⁹, що свідчить про вагому складську функцію фортець і трактування їх командуванням як військових складів й плацдармів для майбутньої російсько-турецької війни.

Проте, не зважаючи на розглянуту проблему обліку плавзасобів, відомість капітана Степанова найбільш повно показує обсяги суден, що залишалися поблизу російських фортець на теренах Запорозжя після війни⁴⁶⁰.

⁴⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 72 зв.; Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. С. 37.

⁴⁵⁸ Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. С. 79.

⁴⁵⁹ Залізо, яке запорожці отримували з російських фортець для відновлення січових куренів після пожеж й для будівництва церкви, являло собою якорі, цвяхи та інше металеве корабельне начиння (Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750–1760 рр.) *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 10. С. 18). А. Скальковський вважав його залишками припасів часів Петра I, які довелося залишити через невдалий для Московії Прутський мир (Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького С. 336). Однак проведене дослідження не залишає сумнівів у тому, що все залізо, яке видавалося запорожцям з нижньодніпровських фортець, являло собою зняте із суден дніпровської флотилії металеве начиння, яке зберігалось у ретраншементах як складова «морської провізії» (дивіться наприклад: ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 18–19).

⁴⁶⁰ Важливо, що дане джерело, окрім кількості, стану і локалізації плавзасобів, подає ексклюзивну інформацію щодо назв трьох великих гостродонних галер, які стояли при Усть-Самарському ретраншементі – «Снежеть»,

Якщо дрібніші судна з Усть-Самарського й Кам'янського ретраншементів, наприклад, новоманірні козацькі човни, теоретично могли бути спущені вниз Дніпром через пороги до Хортиці або до Січі, то «бойовий шлях» згаданих вище великих галер, які фізично не підлягали спуску, закінчився власне в Усть-Самарі. Можна припустити, що саме з цих галер і походили прапори, які фіксуються у переліку вкрадених капітаном Нагаєвим морських припасів⁴⁶¹.

Повернемося до питання ліквідації Дніпровської флотилії та скорочення чисельності російських військ у Надпорожжі. У зв'язку з вивезенням частини озброєння, устаткування, боєприпасів на Українську лінію та передислокацією військ, що брали участь у війні, зміною в ієрархії управління нижньодніпровськими постами залоги останніх було суттєво зменшено. Тепер усі фортеці на теренах Запорожжя підпорядковувалися комендантові Усть-Самарського ретраншементу⁴⁶² (дивіться Додаток 15).

Загальна чисельність залог становила 826 осіб, відряджених з Тобольського, Нарвського, Астраханського, Тверського, Ямбурзького та Санкт-Петербурзького драгунських полків. В Усть-Самарському, Новосіченському, Малишевському й Хортицькому ретраншементах перебували військові артилерійської команди. Командир артилеристів та лікар резидували в центральному пості, Усть-Самарі⁴⁶³. Важливо, що спостережні редути, розташовані по лівому берегу Дніпра у межиріччі Орелі та Самари (Сокільський, Романівський), підпорядковувалися комендантові Біркутського ретраншементу – прапорщиківі, а редути Посамар'я (Пришибний та інші) підлягали Старосамарському ретраншементу, який очолював поручик.

У документі не згадано про військових, які служили в нижньодніпровських

«Налва» та «Неруса» (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 29). Класик російської історіографії з проблематики війни 1735–1739 рр., О. Байов (інформацію якого наводить Г. Шпитальов) подає інші назви цих трьох галер – «Скелет», «Новая» та «Керуса» (Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. С. 65). Однак традиції іменування кораблів на російському флоті XVIII ст., коли часто використовували назви річок (Дивіться, наприклад: Веселаго Ф. Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год. Санкт-Петербург, 1872), свідчать, що вірними є назви, подані відомістю І. Степанова, а наведені у публікації О. Байова є перекрученнями, яких припустилися переписувачі документів (або ще у 1740-х роках, або в часи О. Байова). Цей факт вкотре підтверджує важливість звернення дослідників саме до оригінальних документів, а не лише до публікацій кінця XIX – початку XX століть.

⁴⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 88, 93–94.

⁴⁶² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 122–124.

⁴⁶³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 123–123 зв.

постах при провіантських магазинах⁴⁶⁴. До «провізії», як впливає з термінології документів, зараховували й устаткування, запчастини, боєприпаси, а не лише провіант. Магазины ж, цей окремий структурний підрозділ окремо взятих фортець на нижньому Дніпрі, потребують спеціального розгляду.

3.4. Внутрішня організація

Передання припасів, що залишилися після Дніпровської флотилії, у підпорядкування нижньодніпровських фортець показує, наскільки великий обсяг усього підлягав консервації для використання у майбутніх військових діях (ще раз підкреслю, йшлося про включення залишків матеріальної бази флотилії до матеріальної бази нижньодніпровських фортець). У 1742 році, за документами, в Усть-Самарському ретраншементі мало зберігатися 67 куф збитню (2215 відер), 129 бочок солоного м'яса, 683 відра горілки («вина горячева простова»), 695 четвертей придатного і 25 – зіпсованого вівса. Під час передання цих припасів від провіантмейстера капітана Єглевського до прибулого під час ротації нижньодніпровської команди у грудні 1742 року капітана Глебовського виявилось, що не вистачає 247 відер збитню, 40 – горілки, та 41 четверті придатного вівса⁴⁶⁵. Чичагов пояснював М. Леонт'єву нестачі «усушкою» вівса, що нібито був мокрий і його довелося просушити, та «усушкою и утечкою» горілки й збитню⁴⁶⁶. Свідчення пізніших документів щодо розкрадань «морських припасів»⁴⁶⁷ Усть-Самарського ретраншементу у середині 1740-х років дозволяють поставити такі пояснення під сумнів.

Крім розглянутих, у нижньодніпровських постах зберігалися й інші морські припаси. Зокрема, у 1745 році йшлося про 500 кулів гороху й круп, 60 бочок з рідкою та твердою смолою⁴⁶⁸. Важливо, що листування про необхідність

⁴⁶⁴ Свідченням цього є відсутність згадки у місячній відомості про стан Нижньодніпровської команди за березень 1745 року (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 123–123 зв.) поручика Орловського ландміліцького полку Бахірева, який служив при провіантському магазині (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 2).

⁴⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 52.

⁴⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 50 зв.

⁴⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 88, 93–94.

⁴⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 3.

вжиття заходів задля збереження цих припасів (тара стала непридатною і потребувала заміни) дає змогу реконструювати структуру залоги окремо взятої фортеці та вирізати її підрозділи. Смола перебувала у віданні прапорщика Астраханського драгунського полку Гололобова, а горох, крупи й борошно – поручика Орловського ландміліцького полку Бахірева⁴⁶⁹. Таким чином, маємо щонайменше два спеціалізованих військових склади, що функціонували в Усть-Самарському ретраншементі. Йдеться про підрозділи, метою яких було зберігання майна колишньої Дніпровської флотилії⁴⁷⁰, а не про склад провіанту для поточних потреб гарнізону. Склади розташовувалися у льохах та сараях. У перших зберігалася горілка, а в других – горілка, оцет, збитень, інші продукти. Фізичний стан приміщень був вкрай незадовільним⁴⁷¹. Окремо функціонували речові склади, де зберігалося устаткування колишньої флотилії, які з часом так само приходили у напівзруйнований стан⁴⁷².

Окрім магазинів з «морською провізією», які діяли у низці ретраншементів, у нижньодніпровських постах функціонували провіантські магазини, що забезпечували залоги продуктами харчування. З них видавали й хлібне «жалування» Війську Запорозькому Низовому. У 1740-х роках це були Старосіченський, Хортицький, Кам'янський та Усть-Самарський провіантські магазини. Офіцери, які їх очолювали, підлягали безпосередньо обер-провіантмейстеру російських полків, розміщених в Україні⁴⁷³.

Цікаво, що у випадку Хортицького й Кам'янського провіантських магазинів їх очолював один і той самий офіцер, який перебував у Кам'янському ретраншементі⁴⁷⁴. Таку ситуацію можна пояснити відсутністю необхідної кількості офіцерів.

У 1749 році було створено магазин у Новосіченському ретраншементі (згадується як «новоучрежденный»⁴⁷⁵), а Старосіченський магазин – скасовано,

⁴⁶⁹ Там само. Арк. 2.

⁴⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 1, 15, 18.

⁴⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 25.

⁴⁷² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 160–161.

⁴⁷³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 2. С. 40–41, 50–55.

⁴⁷⁴ Там само. С. 39.

⁴⁷⁵ Там само. С. 52.

оскільки в подальші роки він не фіксується у документах. Це збігається з реформуванням нижньодніпровських постів у 1749–1750 роках, коли кількість фортець і чисельність залог було суттєво зменшено. З того часу в документах згадуються магазини Новосіченський та Старосамарський⁴⁷⁶.

Провіантські магазини, розташовані на нижньому Дніпрі, у 1750-ті роки мали такий самий статус, що й магазини фортець Української лінії, і підпорядковувалися спеціально призначеним офіцерам, на пряму підлеглим оберпровіантмейстеру⁴⁷⁷.

Команди, які обслуговували магазини, специфічно комплектувалися. На службу до провіантських магазинів у Старосамарському, Новосіченському та Кам'янському ретраншементів відрядження відбувалося за окремими ордерами командира Українського ландміліцького корпусу⁴⁷⁸. При цьому військові, спрямовані до магазину, могли бути замінені на інших військовослужбовців та продовжувати службу у складі залоги ретраншементу (дивіться, наприклад, Додатки 25 та 23). В одному провіантському магазині, як правило, служили представники різних полків⁴⁷⁹ (дивіться Додаток 16). Актуалізовані джерела дозволяють припустити, що служба при магазинах тривала довше, ніж звичайне відрядження ландміліціонерів на нижньодніпровські пости⁴⁸⁰.

Ще одним структурним підрозділом нижньодніпровських постів зі специфічним підпорядкуванням була артилерійська команда. Артилеристи відряджались на службу до нижньодніпровських постів з Переволочанської артилерійської команди⁴⁸¹.

У 1746 році Канцелярія головної артилерії та фортифікації у промеморії київському генерал-губернатору М. Леонтьєву зафіксувала позицію генерал-

⁴⁷⁶ Там само. С. 95, 102.

⁴⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 759. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 53, 55–55 зв.

⁴⁷⁸ На це вказують окремі рапорти про стан команди, де зазначені лише відряджені на службу до магазинів (Дивіться, наприклад: ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 35), та окрема рубрика для цих відряджень у рапортах про стан полків (ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 71 зв. – 72, 76 зв. – 77).

⁴⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 22.

⁴⁸⁰ У провіантському магазині на Українській лінії станом на 23 вересня 1763 року служив капітан Рильського полку, відряджений на цю посаду за ордером генерал-лейтенанта П. Дев'єра від 10 грудня 1755 р. (ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 22 зв.). Відповідно, можна припустити, що й у провіантських магазинах нижньодніпровських постів відряджені туди офіцери так само служили довше, ніж представники залоги тієї чи іншої фортифікації.

⁴⁸¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 141–145.

майора Беренса, який радив вивезти артилерію та припаси з усіх нижньодніпровських постів до Переволочної у зв'язку з відсутністю належних умов для їх зберігання. Виняток пропонувалося зробити лише для Усть-Самарського ретраншементу. Однак рішення слід було узгодити з місцевим генералітетом⁴⁸² (очевидно, йшлося про командира Українського ландміліцького корпусу). Проте артилерія так і залишилася в нижньодніпровських постах (як у ретраншементах, так і в редутах), про що свідчить рапорт К. фон Штофельна (1763 рік)⁴⁸³.

3.5. Лівобережні козаки в російських фортецях

У XVIII столітті російське військове командування практикувало залучення до охорони південного кордону козаків Гетьманщини, загонами яких доповнювалися російські гарнізони фортець та форпостів на теренах Запорожжя. Лівобережному козацтву найчастіше відводилася допоміжна роль. Ця практика бере початок з часів російсько-турецької війни 1735–1739 років. Тоді козаків залучали до охорони кордону по Дніпру (в межах Гетьманщини), на Українській лінії. Їхніми загонами доукомплектовували (або фактично комплектували) залоги новозбудованих російських фортець по Дніпру та Самарі⁴⁸⁴. Перед Генеральною військовою канцелярією ставили вимоги від російського генералітету щодо відправлення визначеної кількості козаків, які по прибутті до місцевих російських командирів розподілялися ними по форпостах відповідно до оперативних потреб. Як правило, кожну таку вимогу канцелярія розподіляла по кількох полках Гетьманщини, внаслідок чого в одній фортифікації опинялися на службі козаки декількох полків або декількох сотень одного полку. Наприклад,

⁴⁸² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1391. Арк. 1–1 зв.

⁴⁸³ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 184 (опубліковано у: Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорожжя як виклик для запорозького світу (1734–1775). С. 288–289).

⁴⁸⁴ Участь лівобережного козацтва у російсько-турецькій війні 1735–1739 років ґрунтовно дослідив О. Репан. Дивіться: Репан О. А. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Київ, 2009. Важливо, що прагнення російського командування не комплектувати залоги та команди самими лише лівобережними козаками стосувалося не лише фортець. У 1739 році на кожному з байдаків, що мали доставити на Малу Хортицю лісоматеріали та деталі галер, перебувало по 35 робітників з Гетьманщини та по 40 «великоросійських» (Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736-1739 рр. С. 76).

наприкінці листопада 1736 року для заміни 25 козаків, які несли службу в Усть-Самарському ретраншементі, було відправлено 25 козаків Гадяцького полку, набраних з 6 сотень (по 3–7 осіб з кожної)⁴⁸⁵.

Дослідження особливостей служби лівобережного козацтва у російських фортецях на теренах Запорозжя важливе з огляду на необхідність з'ясувати, якою була вага та який вплив мала військова присутність гетьманців на території січової юрисдикції. Підлеглість козацьких команд російським комендантам не була номінальною. Гетьманських козаків було долучено, наприклад, до загону прапорщика Сверчкова, що його комендант Усть-Самарського ретраншементу майор А. Позняков відправив для згону мешканців запорозького містечка Вільного навесні 1747 року⁴⁸⁶. А комендант Кам'янського ретраншементу поручик А. Зеленін, рапортуючи у січні 1758 року командирі нижньодніпровської команди підполковнику О. Єршову про свій конфлікт з паланковою старшиною під час гостин у Новому Кодаку зазначав, що тоді «драгунской и малороссийской команды» з ним не було, тому протидіяти запорожцям він не міг⁴⁸⁷.

Після війни лівобережних козаків так само використовували для охорони кордонів. Постійно на Українській лінії перебувало близько 1500 козаків, відряджених з 5-ти полків (дані 1763 року)⁴⁸⁸. Десятки козаків були задіяні на охороні кордону у форпостах, розташованих по берегу Дніпра у межах полків Гетьманщини. У 1760-х роках ці форпости найчастіше комплектували двома-трьома козаками з одного полку, одним-двома драгунами з російських полків та інколи ще одним значковим товаришем. Не лише оборонний, а й житловий стан цих форпостів був украй незадовільним⁴⁸⁹.

Ротація відряджених на нижній Дніпро лівобережних козаків відбувалася достатньо часто. Наприкінці 1740-х – 1760-х років тривалість перебування на

⁴⁸⁵ Репан О. А. Два документи з історії місцевого краю 18 ст. *Під знаком Клію: На пошану Олени Апанович*. Зб. статей. Дніпропетровськ, 1995. С. 38–39.

⁴⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 49–49 зв.

⁴⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 72 зв. – 73.

⁴⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5.

⁴⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 4707. Арк. 1–2.

нижньому Дніпрі зазвичай становила 4⁴⁹⁰–7 місяців⁴⁹¹, у рідкісних випадках – 8 місяців⁴⁹². Одні й ті ж козаки за період своєї військової служби могли бути відряджені на Українську лінію та у нижньодніпровські пости по декілька разів⁴⁹³. З метою більш рівномірного розподілу навантаження на різні полки й сотні Гетьманщини, рядових козаків і старшин на Українську лінію (а звідти, відповідно, і на нижній Дніпро) відряджали з різних сотень та, як правило, з двох полків (дивіться Додатки 17, 18) – аналогічно до комплектування трисотенної команди Українського ландміліцького корпусу з різних його полків.

Нова партія могла прибувати на ротацію у два етапи в залежності від зміни команд на Українській лінії⁴⁹⁴. Як свідчать актуалізовані джерела, ці «нижньодніпровські» козацькі загони комплектувалися переважно з козаків Миргородського, Полтавського, Прилуцького та Гадяцького полків. З Додатків 17 та 18 видно, що великі команди стояли у Старосамарському та Кам'янському ретраншементів та Біркутському таборі («Биркуцкий лагир»), який розташовувався поблизу однойменного редуту. Під час перебування на постах команди підпорядковувалися командирі відповідного укріплення, командирі трисотенної команди, а також «головній козацькій команді», тобто командирів усіх козацьких команд Української лінії, яка й відряджала козаків на службу. Персональний склад командирів козацьких залог у Біркутському і Старосамарському козацьких таборів частково відтворено у Додатку 26.

Командир усієї трисотенної козацької команди перебував або в Біркутському таборі, або у Старосамарському. Наприклад, у 1760 році про відведення сіножатей для козацьких команд Миргородського та Прилуцького

⁴⁹⁰ Варвинський сотник А. Барановський служив у Старосамарському таборі з листопада 1758 року по лютий 1759 року (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 744).

⁴⁹¹ Кременчуцький сотник Я. Гаврилов у 1761 році служив у Біркутському таборі упродовж семи місяців (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 2187. Арк. 2). Хоча у своїй «сказке» 1761 року він не вказав місцем служби Біркутський табір, а лише зазначив відрядження на Українську лінію, листування його з Кошем свідчить про перебування саме у Біркуті.

⁴⁹² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 2188. Арк. 6 зв. («Сказка» про службу сорочинського сотника П. Гончаренка).

⁴⁹³ Наприклад, значковий товариш Миргородського полку Іван Волошин служив у 1748 році упродовж семи місяців у Ненаситецькому, у 1749 протягом п'яти місяців – у Кам'янському, а у 1752 та 1759 роках (тепер вже як значковий товариш і очільник козацької команди) – по шість місяців у Біркутському ретраншементі (Вирський Д. С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. Київ, 2011. С. 571).

⁴⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 284–288.

полків, які стояли у Біркуті, Старосамарському й Новосіченському ретраншементях, турбувалися сорочинський сотник П. Гончаренко та значковий товариш М. Салогуб. М. Салогуб безпосередньо отримав «відвід» сінокосів на козацьку команду при Старосамарському ретраншементі⁴⁹⁵.

А в 1761 році кременчуцький сотник Я. Гаврилов, який очолював команду у Біркутському таборі, переймався заготівлею сіна на козацьку команду, що стояла на нижньодніпровських постах, та про ремонт стаєнь для козацьких коней так само по *всіх* постах⁴⁹⁶. Це дає підстави вважати його командиром всієї команди. У 1736 році охтирський полковник Лесевицький, який був відряджений з командою у форпости по Дніпру для охорони кордону, перебував саме у форпості при Біркуті. Тобто спочатку Біркут був місцем резидування командира нижньодніпровської козацької команди. Водночас козацькі команди, що стояли у Старосамарському таборі у 1755–1757 роках, із матеріалів слідства про витрачене сіно⁴⁹⁷ постають цілком самодостатніми.

У певні роки командиром усієї козацької команди був очільник Старосамарського табору. Так, наприклад, у 1762 році значковий товариш Прилуцького полку В. Григорієв, командир козацької команди у Старосамарському таборі, вимагав у Коша відводу деревини із Самарської товщі для ремонту стаєнь у *всіх* місцях, де утримуються козацькі коні⁴⁹⁸. Таким чином, командир нижньодніпровської козацької команди перебував у Старій Самарі або в Біркуті й, аналогічно до російських гарнізонів, очолював козаків на всіх нижньодніпровських постах.

Присутність лівобережних козаків у Кодацькому та Сокільському редутах відображається й у традиційному кліше в щорічних розписках про відведення сінокосних угідь: «регулярным и малороссийским командам», «на команду ...великороссийскую и малороссийскую», «на обер-афицерских солдатских и козачихъ лошадей» (1766).

Такі кліше містяться в усіх виявлених розписках (1766–1767 роки). Ще

⁴⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 16–16 зв.

⁴⁹⁶ Там само. Арк. 38.

⁴⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 284–288.

⁴⁹⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 133.

одним свідченням є те, що замість неписьменного командира Сокільського редути капрала Я. Безготкова у розписці про одержання відводу сіна підписався козак Ф. Черкащенко (1766)⁴⁹⁹. Стосовно Біркутського редути і табору спостерігаємо роздільне отримання сіна. Є розписки командира редути та сотника, що стоїть з командою у Біркутському таборі.

Безпосереднім місцем перебування лівобережних козаків у російських фортецях були козацькі табори, розташовані, як правило, неподалік від ретраншементів (наприклад, біля Старосамарського і Біркутського). Згадок щодо окремого місця перебування козаків поблизу редутів в актуалізованих джерелах не виявлено. Вочевидь, станом на 1750-ті – 1760-ті роки гетьманські козаки жили в казармах всередині редутів, оскільки ці загоны були досить малочисельними. Вимоги щодо видачі будівельних матеріалів для ремонту козацьких таборів, що їх страшини та російські коменданти скеровували до Коша й паланок, містять не лише обсяги, але й розміри необхідних деталей. Це дає можливість реконструювати зовнішній вигляд Старосамарського й Біркутського таборів. Встановлено, що табір мав вигляд дворища з плетеними із лози й хмизу повітками для коней та куренем-казармою (або куренями) для козаків. Зазначених споруд могло бути декілька. У таборі у Старій Самарі існувало три стайні, кожна з яких могла вмістити 40 коней. Приміщення для козаків (курінь) було досить великим: його ширина, як можна припускати з огляду на розміри крокв і лат, могла довнювати 6–7 метрів⁵⁰⁰.

3.6. Реформування мережі у 1750–1770-х роках

Не пізніше середини 1750-х років команда Українського ландміліцького корпусу у зв'язку зі скороченням чисельності отримала назву «трисотенної команди» («трехсотной») ⁵⁰¹. Очолював команду комендант Старосамарського

⁴⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 116, 99.

⁵⁰⁰ Сухомлин О. Д. Аналіз інформативних можливостей обліково-статичних джерел Архіву Коша для реконструкції таборів лівобережного козацтва на території Війська Запорозького Низового. *Історичні етюди: зб. наук. пр.* / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. Дніпро, 2017. Вип. 5. С. 144–146.

⁵⁰¹ Вперше таке означення в актуалізованій джерельній базі фіксується 6 жовтня 1755 року (ЦДІАК України).

ретраншементу⁵⁰².

Трисотенна команда завжди комплектувалася з кількох полків Українського ландміліцького корпусу. Наприклад, станом на січень 1763 року – з дев'яти: Єфремівського, Лівненського, Тамбовського, Рязького, Козловського, Бельовського, Слобідського, Орловського та Борисоглібського (дивіться Додаток 19).

У залозі однієї фортеці, як правило, одночасно також служили рядові та офіцери з різних полків. Наприклад, у Новосіченському ретраншементі станом на 1755 рік служили рядові та офіцери Бельовського, Слобідського, Борисоглібського, Єфремівського, Козловського, Рязького, Тамбовського та Лівненського полків, а також офіцери Брянського й Курського⁵⁰³. Аналогічна була ситуація і в інших фортецях. До всього змішаність команди була характерною не лише для досить чисельних залог (у ретраншементах), але й для найменших: у 1763 році залогу Сокільського редуту складали представники Рязького та Бельовського полків⁵⁰⁴. Вочевидь, контингент спеціально формували за таким принципом з метою запобігти утворенню на прикордонній службі неформальної ієрархії військових.

Відрядження ландміліціонерів до команди («на низ Днепра», «в низднепровские посты», «в низднепровскую трехсотную команду») та повернення їх назад у полки відбувалося за ордерами командира Українського ландміліцького корпусу до полкових командирів⁵⁰⁵. Джерела вказують на те, що трисотенна команда підлягала ротації в «ручному режимі»: відрядження військових з полків відбувалися не регулярно⁵⁰⁶. І зміна особового складу залог

Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2620. Арк. 8: ордер коменданта Старосамарського ретраншементу прем'єр-майора П. Щетиніна оберофіцерам нижньодніпровської трисотенної команди у Кодацькому редуті, Микитинській заставі, Старосамарському, Кам'янському та Новосіченському ретраншементах).

⁵⁰² «... состоят под ведением в Богородичном находящегося майора» (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 12).

⁵⁰³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 17.

⁵⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 2.

⁵⁰⁵ На це вказує, зокрема, зазначення у рапорті про стан Орловського полку вихідної дати ордера (27 квітня 1762 року), за яким до трисотенної команди відправлено 37 рядових та офіцерів (ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 76 зв. –77).

⁵⁰⁶ Про це свідчить одночасне перебування на нижньому Дніпрі офіцерів одного полку (Новооскольського), відряджених за різними ордерами командира Українського ландміліцького корпусу, – капітана Л. Раєвського (ордер від 22.08.1754) та поручика С. Серкова (від 11.05.1753) (Сухомлин О. Російська військова присутність на

нижньодніпровських фортець (як рядових, так і офіцерів) не здійснювалася одномоментно – відрядження військових навіть з одного й того ж полку відбувалися у різний час⁵⁰⁷. Так само і повернення військових з командирів на нижньодніпровські пости назад до своїх полків не відбувалося одночасно. Наприклад, у липні 1760 року двом поручикам Старосамарського ретраншементу «уже и перемена пришла»⁵⁰⁸. Поряд із цим військовослужбовці відсилалися з нижньодніпровської команди до своїх полків у зв'язку з відставкою⁵⁰⁹.

Таким чином, за рахунок комплектування залог ретраншементів одночасно з декількох полків, на рівні окремо взятої фортеці нові військові прибували й відбували досить часто, більшими або меншими групами. У 1750-ті – 1770-ті роки вже не було щорічних змін команди, які мали місце у 1740-х. Тепер служба могла становити 2-3 й більше років⁵¹⁰.

Ротації в межах команди (тобто між залогами окремо взятих фортифікацій) відбувалися досить часто. Офіцерів переводили з одного укріплення до іншого за наказом командира трисотенної команди. Такі рішення могли бути спричинені зловживаннями офіцерів та скаргами на них. Так, у 1764 році командир трисотенної команди і комендант Старосамарського ретраншементу прем'єр-майор князь С. Баратов змінив коменданта Микитинської застави капітана В. Кривцова на капітана М. Степанова. Джерела свідчать про наявність скарг на

території Запорожжя як виклик для запорозького світу (1734–1775). С. 295, 297). Поряд із цим вищезгаданий рапорт Орловського полку демонструє відрядження групи військових з одного полку одним ордером, а не кількома.

⁵⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 1639. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 19 зв. – 20, 297 зв. – 298, 445 зв. – 446, 482 зв. – 483, 503 зв. – 504, 521 зв. – 522, 555 зв. – 556, 567 зв. – 568, 573 зв. – 574, 577 зв. – 578.

⁵⁰⁸ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 9.

⁵⁰⁹ Наприклад, восени 1755 року із залоги Новосіченського ретраншементу «для отставки» вибуло 2 рядових Бельовського полку (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 17).

⁵¹⁰ Наприклад, поручик С. Серков був відряджений до нижньодніпровських постів за ордером генерал-лейтенанта П. Дев'єра від 11 травня 1753 року й фіксується там ще під кінець 1757 (можливо, до початку 1758) року. Однак досить тривалий час поручик перебував під слідством і не ніс служби. За рахунок цього його відрядження до нижньодніпровських постів могли тривати довше, ніж мало б бути (Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750–1760 рр.). С. 15–16; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 750, 755–756). Проте перебування прапорщика, а згодом підпоручика Й. Литвинова на посаді коменданта Біркутського редуту обмежується 1767–1769 роками (дивіться Додаток 20). Вочевидь, період 2–3 роки і був звичайним строком служби у нижньодніпровській команді. Термін служби в іншій команді ландміліції, синхронній трисотенній – п'ятисотенній, що перебувала на охороні Нової Сербії, становив 1 рік 4 місяці (ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 79 зв.). Поясненням триваліших відряджень на нижній Дніпро може бути гарнізонний характер служби у трисотенній команді.

В. Кривцова стосовно його хабарництва⁵¹¹. Іншим прикладом ротації всередині команди, між залогами фортець, є поручик Бирєв. У липні 1756 року він зафіксований на посаді коменданта Кам'янського ретраншементу⁵¹², а в жовтні того ж року – на посаді коменданта Микитинської застави⁵¹³ (дивіться також Додаток 24).

Ротація командирів трисотенної команди залежала вже від рішення генералітету. Загалом коменданти російських фортець на теренах Запорожжя, за деякими винятками, змінювалися досить часто (дивіться Додатки 13, 20, 21, 22, 23, 24).

Зміна коменданта Новосіченського ретраншементу, що з 1755 року призначався з офіцерів Київського гарнізону, залежала від рішення Київської губернської канцелярії і київського губернатора. Зокрема, за скаргами Коша влітку 1764 року з посади коменданта Новосіченського ретраншементу було усунуто капітана Стародубського полку Київського гарнізону Машанова. Крім того, що капітан не справлявся із підтриманням військової дисципліни у залозі й не міг втримати солдатів від крадіжок, він самочинно видав паспорти двом злодіям, що дозволило останнім втекти від січового правосуддя у Правобережну Україну. Очевидно, саме це порушення (а не поганий стан військової дисципліни у Новосіченському ретраншементі) й було основним приводом для київської адміністрації змінити коменданта. Відповідно до наказу Київської губернської канцелярії Київська оберкомендантська канцелярія мала замінити Машанова на іншого капітана того ж полку⁵¹⁴.

Проте питання комплектування залози Новосіченського ретраншементу, що складалася з ландміліціонерів, належало до компетенції командування Українського ландміліцького корпусу. При цьому комендант, призначений з оберофіцерів Київського гарнізону як представник київського генерал-губернатора, був уповноважений безпосередньо звертатися як до командира Українського ландміліцького корпусу, так і до Київської губернської канцелярії

⁵¹¹ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19, 21.

⁵¹² ЦДІАК України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 2105. Арк. 2.

⁵¹³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 359.

⁵¹⁴ Андреевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. С. 261–262.

від свого імені⁵¹⁵. Він трактувався урядом як «комендант у Запорозькій Січі»⁵¹⁶.

Важливо, що коменданти Старосамарського ретраншементу нерідко перебували на цій посаді двічі з перервою, а деякі до цього вже служили у нижньодніпровській команді (дивіться Додатки 13 та 20). Двічі на посаді коменданта були М. Бровцин, А. Плавецький, С. Баратов, а П. Щетинін перед тим, як очолити Старосамарський, перебував на посаді коменданта в Усть-Самарському ретраншементі. Офіцери нижчого рангу так само могли перебувати на посадах комендантів укріплень кількаразово (прикладом є згаданий вище поручик Бирєв).

Стосовно комендантів редутів фактів обіймання посади двічі не зафіксовано. Це пояснюється значно більшою кількістю унтер- та оберофіцерів в Українському ландміліцькому корпусі та достатньою їх кількістю у нижньодніпровській команді, що давало можливість забезпечити черговість служби. Термін перебування на посаді комендантів Сокільського, Кодацького та Біркутського редутів не перевищував року або двох (дивіться Додаток 20). Відомий один випадок, коли Кодацький редут два роки поспіль очолював один і той же офіцер.

Скорочення укріплень у 1750-ті – 1760-ті роки не відбувалося. Зміни почалися лише під час російсько-турецької війни 1768–1774 років Кам'янський ретраншемент, що мав цей статус до 1771 року включно, у 1773 позначається як редут⁵¹⁷. На 1774 рік у Сокільському редуті російська залога не перебувала⁵¹⁸, однак у 1776 році тут стояла невелика залога лівобережних козаків⁵¹⁹.

У 1766 році в Біркуті командував поручик, при якому був і сержант. Присутність одного оберофіцера та щонайменше одного старшини (сержанта) говорить про зіставність його залоги на цей час залозі Кодацького редуту. На 1767–1768 роки бачимо одного прапорщика на обидва укріплення (подібно до 1745 року). Зрозуміло, що він не міг очолювати велику команду. Точні цифри

⁵¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 62.

⁵¹⁶ Там само.

⁵¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 169, 239.

⁵¹⁸ Там само. Арк. 234–234 зв.

⁵¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 752. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 8 (опубліковано у: Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорозжя як виклик для запорозького світу (1734–1775). С. 294).

дає нам Кам'янський ретраншемент, який між 1771–1773 роками було скорочено до редуту. Якщо в 1771 році його очолював капітан Городищев і в ньому стояла доволі значна команда, то в Кам'янському редуті на 1773–1774 роки командував капрал, а залога, як свідчить лист військового довбиша до Коша, не перевищувала 10-ти осіб⁵²⁰.

Схоже, що у слідстві про конфлікт командира Сокільського редуту капрала І. Яковлева із мешканцями Сокільської (березень 1763 року) мова йде про *всю* його команду (він та 4 драгуни). На користь цього свідчить скарга капрала коменданту Старосамарського ретраншементу капітанові І. Сомову. Відповідно до пояснення І. Яковлева, він пішов на гостину до мешканця слободи С. Муштапи з трьома підлеглими драгунами⁵²¹. У той час паланковий старшина Т. Богданович наводив свідчення, що капрал з чотирма драгунами пішов до Муштапи⁵²². Яковлев приховав від коменданта вихід з редуту одного драгуна, і це можна пояснити тим, що драгунів всього було 4, і капрал не міг показати у своєму донесенні начальству, що залишив редут порожнім. Тобто на 1763 рік російська залога Сокільського редуту нараховувала 5 вояків⁵²³. На користь цього свідчить і той факт, що самовільно поставлений комендантом Старосамарського ретраншементу караул при мості через р. Самару (1762) так само нараховував 1-го капрала та 4-х рядових⁵²⁴.

На сторожових прикордонних редутах, розташованих по берегу р. Дніпра від Переволочної до Києва (в межах лівобережних полків Гетьманщини) у 1760-х роках перебувало 3–4 особи⁵²⁵. Як правило, це були 2 козаки, 1 драгун та інколи ще 1 значковий товариш. Ці пости розташовувалися на значно меншій відстані один від одного (в середньому через 3 версти), що було зумовлено їхнім

⁵²⁰ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 101, 169, 236, 238, 239.

⁵²¹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 2.

⁵²² Там само. Арк. 10.

⁵²³ Ротне капральство (найменша тактична одиниця, сучасний відповідник – відділення) нараховувало у 1735 році 23 особи (капрал та 22 рядових), у подальші роки ця цифра залишилась приблизно такою ж, про це свідчать штатні розписи ландміліцького полку (Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. С. 78, 144). У трисотенній команді в 1763 рік на 349 рядових було 24 представники молодшого командного складу (капралів, унтерофіцерів та вахмістрів). Це дає підстави припустити, що у трисотенній команді капрал очолював менші підрозділи, ніж у полках, тобто як це було на звичайній гарнізонній службі.

⁵²⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 42.

⁵²⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 4707. Арк. 1–2.

прямим призначенням (спостереження за кордоном, а відтак умова, щоб з одного посту було видно інший). У зв'язку з іншим призначенням цих постів інформацію щодо чисельності команд не можна екстраполювати, наприклад, на Сокільський редут. Йдеться скоріше про прийняту на 1760-ті роки мінімальну чисельність вояків для окремо взятого посту. Станом на 1742 рік, як свідчить карта р. Дніпра Д. де Боскета, ця кількість була більшою⁵²⁶. Тоді на кожному з прикордонних сторожових редутів стояло від 3-х до 25-ти лівобережних козаків, приблизно така ж (але, як правило, – менша) кількість солдат російських полків (піхота, а на деяких – ще від 1-го до 9-ти драгунів), на окремих постах було по 1-му оберофіцеру.

Фактично, чисельні російські залоги перебували лише у центральному укріпленні – Старосамарському ретраншементі (100 вояків у 1765 році⁵²⁷), та Новосіченському ретраншементі (127 у 1755 році), особливе значення якого обумовлювалося його розташуванням при Січі й у безпосередній близькості до державного кордону. Решта залог були малочисельні, наприклад: 17 осіб у Микитинській заставі (1755)⁵²⁸, 5 – у Сокільському редуті (1763), 9 – у Кам'янському ретраншементі (січень 1765 року, без урахування службовців магазину та тимчасово відряджених до іншої фортеці)⁵²⁹.

Залишається відкритим питання про присутність дружин рядових російських військових при своїх чоловіках, тобто на місцях їхньої служби. Відомі факти перебування дружини коменданта Кам'янського ретраншементу, поручика А. Зеленіна разом із чоловіком (вони були в гостях у новокодацького священника Стефана Андріїва)⁵³⁰. У Старій Самарі поручик артилерії Г. Петров

⁵²⁶ Карта реки Днепру от Киева до Хортицкого острова с показанием редутов и форпостов и на оных число людей також и лежащих по оной реке местечек и городков 1742 году. URL: http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_dnepr_1742_b.jpg (дата звернення: 12.02.2018).

⁵²⁷ Швидько Г. К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх вольностей в 50–60 рр. XVIII ст. *Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1996. Вип. 1. С. 28.

⁵²⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 22–22 зв.

⁵²⁹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 73. О. Репан визначив загальну чисельність залоги як 8 осіб (сім рядових та один поручик – комендант ретраншементу), але не врахував єфрейтора, якому комендант доручив пильнувати, щоб драгуни не виходили вночі з фортеці й не ходили до Кам'янки (Лоцманської) (Репан О. А. Конфліктна взаємодія залоги Лоцкам'янського ретраншементу з місцевим населенням у 1750–1760-х рр. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпро, 2016. Вип. 14. С. 30).

⁵³⁰ Там само. С. 31.

мешкав з дружиною (яка після смерті поручика вийшла заміж за запорожця Івана Ляха)⁵³¹. Про перебування разом з офіцерами Новосіченського ретраншементу їхніх дружин та інших членів родин згадував представник київського генерал-губернатора у Січі секунд-майор О. Никифоров у своєму донесенні до М. Леонтєєва від 18 січня 1749 року⁵³². Свідчення про перебування у Новосіченському ретраншементі дружин не лише російських оберофіцерів, а й військових нижчого рангу є у спогадах Луки Яценка-Зеленського. Він згадував пояснення одного запорожця, що «у московському городку (*тобто у ретраншементі. – О. С.*)» при Січі є жінки, але «посунувшийся туда наш брат не всегда выпускается оттуда с честью, и всегда – не без подорожной»⁵³³.

Дружини офіцерів їхали за ними при відрядженні до трисотенної команди, оскільки офіцери мешкали в окремих будинках, що дозволяло перебування разом із ними членів родин⁵³⁴. Але чи мешкали дружини росіян поблизу або в самих редутах? Розслідування самарським полковником С. Нещадимом вже згаданого конфлікту командира Соکیلського редуту капрала І. Яковлева з мешканцями Соکیلської (1763) містить згадку, що захоплені та ув'язнені в редуті теща й дружина С. Муштапи відпросилися в «жены капралшей», щоб їх відпустили⁵³⁵. Тобто дружина капрала перебувала в редуті й могла впливати на те, що в ньому відбувається. На основі єдиної згадки не можна робити висновку щодо всіх «стаціонарних» редутів межиріччя Орелі та Самари. Прямі свідчення щодо присутності у фортецях дружин рядових відсутні⁵³⁶.

⁵³¹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 1, 8.

⁵³² «...обретающийся в Новосеченском ретраншементе ландмилицких полков капитан Кривцов, как есть в годовой команде, со своими фамильцами всем запаслись и живут на одном месте» (Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. С. 11).

⁵³³ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749-1750 і 1751 рр. / упор. Грибовський В., Мільчев В. Київ, 2012. С. 78.

⁵³⁴ Дослідження І. Ф. Ковальнової свідчать про проживання офіцерів у напівземлянках, наземних житлах та землянках (Ковальова І. Дослідження Богородицької та Старокодацької фортець у 2011 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст.* Київ, 2012. Вип. 21, ч. 1. С. 3–4; Ковальова І. Ф. Про сучасний стан досліджень житлової забудови Новобогородицької фортеці. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження.* Дніпропетровськ, 2011. Вип. 9. С. 199–208.)

⁵³⁵ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 6 зв.

⁵³⁶ Виглядає незвичною і присутність дружини капрала, по суті – старшого солдата. Військове звання капрала було нижчим від чинів, зазначених у Табелі про ранги. Платня капрала ландміліцьких полків у 1730-х роках дорівнювала платні рядового – 6,5 рублів (Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. С. 139, 143–144, 145). Одним із пояснень присутності дружини капрала І. Яковлева в Соکیلському редуті може бути те, що капрал належав до Рязького полку, який не розміщувався на Українській лінії. Військовослужбовці непоселених полків відряджалися на службу на Лінії зі своїх округів у Курській та інших губерніях (Там само. С. 105). Як можна

Вже у другій половині 1740-х років постало питання про скорочення форпостів по Дніпру. За даними Ф. Ласковського (які часто без жодної критики повторюються істориками⁵³⁷, краєзнавцями та архітекторами⁵³⁸), нижньодніпровські пости зазнали лише одноразового реформування – у 1749 році, коли у зв'язку з перенесенням кордону Військова колегія розпорядилася скоротити чисельність залог форпостів. Це стосувалося гарнізонів Новосіченського й Старосамарського ретраншементів, Кодацького та Сокільського редутів («содержать малыми замками»)⁵³⁹. Крім того, ліквідувалися залоги у Біркутському й Усть-Самарському ретраншементах, а Терлимський, Романівський та Протовчанський редут мали все-таки утримуватися в доброму стані⁵⁴⁰.

Цей проєкт не було реалізовано, оскільки у 1762 році серед переліку нижньодніпровських постів зазначені Старосамарський, Кам'янський, Новосіченський ретраншементи, Біркутський, Сокільський, Кодацький редут й Микитинська застава (редут)⁵⁴¹. Скорочення кількості укріплень та чисельності нижньодніпровської команди справді відбулося близько 1749–1750-го років. Про це свідчить не лише перехід ролі головного посту від Усть-Самарського ретраншементу до Старосамарського, що простежується за військовими званнями їх комендантів, а й скорочення інших фортифікацій. Зокрема, Романівський редут у 1744 році згадано як чинне укріплення (при якому бригадир Д. Апачинін осадив слобідку)⁵⁴², а на 1751 – як урочище⁵⁴³. У березні 1747 року як реальне укріплення згадується Пришибний редут. На присутність там залоги у цей час вказує той факт, що запорозький загін, який «супроводжував» команду прапорщика І. Сверчкова, залишив росіян якраз біля

припустити, такий порядок несення служби ускладнював комунікацію з сім'єю, тому ті, хто міг, брали рідних із собою.

⁵³⁷ Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця. Донецьк, 2007. С. 48.

⁵³⁸ Харлан О. В. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська. *ВІА*. 2009. № 2 (19). С. 52.

⁵³⁹ Зрозуміло, що таке формулювання можна використати лише стосовно ретраншемента, коли залога залишається лише у внутрішньому укріпленні – редуті, як, наприклад, відбулося у Біркутському ретраншементі. У випадку з редутом це означало, очевидно, скорочення чисельності команди.

⁵⁴⁰ Ласковський Ф. Ф. Материали для истории инженерного искусства в России. С. 39.

⁵⁴¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 140–141.

⁵⁴² Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1709–1712.

⁵⁴³ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 416.

цього редуту⁵⁴⁴. Від самарських ретраншементів у пониззі Самари до редуту, відповідно до наказу коменданта Усть-Самарського ретраншементу К. фон Розенталя, ходив «піший роз'їзд»⁵⁴⁵ з 50-ти вояків на чолі з поручиком та прапорщиком. Підрозділ мав патрулювати територію навколо ретраншементів та степ на правому березі Самари аж до Пришибного редуту (останнього російського посту вгору по р. Самарі)⁵⁴⁶.

Після зняття російських залог з низки укріплень у них ще декілька років поспіль могли стояти залоги лівобережних козаків. У 1754 році по 4–10 лівобережних козаків стояли у Ненаситецькому, Малишевському, Хортицькому ретраншементах⁵⁴⁷.

Крім стаціонарних ретраншементів і редутів, у підпорядкуванні командира нижньодніпровської команди перебували караули – малочисельні загони, очолювані унтерофіцером або, найчастіше, капралом. Караули розставлялись, як правило, при переправах, за офіційним обґрунтуванням – задля здійснення контролю над дотриманням карантинних вимог. Облаштовувалися в землянках⁵⁴⁸. До таких належав, наприклад, караул при Хортицькому редуті (йшлося, вочевидь, про правобережну частину укріплень Хортицького ретраншементу) в урочищі Кічкас, згаданий у лютому 1756 року секунд-майором В. Федцовим⁵⁴⁹. Задля дотримання карантину турецькими купецькими суднами, що прибували до Січі, В. Федцов пропонував зупиняти їх у чотирьох-п'яти верстах від с. Капулівки. Фактично, йшлося про організацію карантинної застави, що вимагало виставлення караулу на чолі з офіцером. Однак у команді секунд-майора В. Федцова не вистачало людей, про що він і доповідав командирові Українського ландміліцького корпусу генерал-аншефу Салтикову⁵⁵⁰. Ця форма російської присутності на Запорозжжі давала широкі можливості для втручання у справи Коша. А караул при «паланському мості»

⁵⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 49–49 зв. (Опубліковано у: Сухомлин О. Російська військова присутність як виклик для запорозького світу (1734–1775). С. 262–263).

⁵⁴⁵ Так у документі, мається на увазі патруль, караул.

⁵⁴⁶ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 377.

⁵⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12082. Арк. 11, 4 зв.

⁵⁴⁸ Прикладом є караул при «паланському мості» через Самару (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 177).

⁵⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2619. Арк. 11.

⁵⁵⁰ Там само. Арк. 10–13.

через р. Самару, виставлений комендантом Старосамарського ретраншементу майором А. Какуріним у 1761 році на час епідемії чуми, діяв і в подальші роки.

Непрямі, але досить численні свідчення документів доводять слушність міркувань В. Грибовського щодо прихованої консервації Усть-Самарського ретраншементу у період з 1750 і до початку 1770-х років⁵⁵¹. Зокрема, у 1758–1759 роках тут стояв загін лівобережних козаків Прилуцького полку, підлеглий варвинському сотнику А. Барановському⁵⁵². У 1770 році будівельний ліс, що його сплавливали по Дніпру, зупиняли саме в Усть-Самарі⁵⁵³, що дозволяє зробити припущення щодо повернення до фортеці бодай малочисельної залоги. А в 1776 році було здійснено перевезення артилерії з Усть-Самарського ретраншементу до Олександрівської фортеці. За доставку 7-ми чавунних гармат з лафетами 23 лютого 1776 року мешканцю Старої Самари І. Яненку⁵⁵⁴ було видано 59 рублів 50 копійок; 15 березня, за перевезення двох гармат – 24 рублі, а у вересні того ж року підрядчикові Перехрестову за доставку решти гармат та артилерійських припасів з Усть-Самари до фортеці Олександрівської мали заплатити 229 рублів 40 ½ копійок⁵⁵⁵.

Після скорочення Усть-Самарського ретраншементу його роль як головного посту перейшла до Старосамарського. Це добре видно при зіставленні військових звань комендантів Усть- та Старосамарського ретраншементів (дивіться Додатки 13 та 21). Домінування саме Усть-Самарського ретраншементу у 1740-х роках видно з контексту документообігу між генералітетом і начальником Нижньодніпровської команди та з факту очолювання його штабофіцерами (дивіться Додаток 13), тоді як штабофіцерів у всій команді на 1742 році було 2, а пізніше – 1. У 1744 році Старосамарський ретраншемент очолював підпоручик Лівненського ландміліцького полку М. Журавський, який відправив ув'язнених до коменданта Усть-Самарського

⁵⁵¹ Грибовський В. В. Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. ... / Брехуненко В., Грибовський В., Мищик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. *Між конфронтацією та взаємодією*. С. 262–263.

⁵⁵² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 744.

⁵⁵³ Дніпровська лінія (1770 – 1790-і роки): документи та матеріали. С. 10.

⁵⁵⁴ Іван Яненко – мешканець Старої Самари. 10 січня 1777 р. разом з іншими старосамарцями підписав звернення до Самарського духовного правління про висвячення диякона Ф. Ластовицького на священника та призначення його до старосамарської Покровської церкви (Яворницький Д. І. *До історії Степової України*. С. 68).

⁵⁵⁵ Дніпровська лінія (1770 – 1790-і роки): документи та матеріали... С. 338–339.

ретраншементу підполковника В. Кожина⁵⁵⁶. А у 1749 році Старосамарський ретраншемент очолював вже майор Ковальов. Про Усть-Самарський ретраншемент як чинну фортифікацію після 1749 року актуалізовані джерела не подають свідчень.

Разом зі скороченням постів, у 1742–1749 роках у середовищі генералітету, офіцерів та вищого командування російськими військами в Україні точилися дискусії щодо скасування старої Української лінії та спорудження нової, яка мала проходити південніше, від гирла Самари, а також про долю Українського ландміліцького корпусу. Відомо кілька проєктів, які так і не були затверджені Сенатом. Вони передбачали будівництво польових фортець і редутів без суцільного валу між ними. Проєкти були визнані недоцільними головнокомандувачем, генерал-аншефом Л.-А. фон Бісмарком. Його пріоритетним напрямом діяльності стала організація охорони кордону шляхом запровадження відвідних форпостів, рухомих аванпостів та роз'їздів⁵⁵⁷. Попри проведення підготовчих геодезичних зйомок на місцевості у першій половині 1760-х рр., через фізичну протидію та погрози запорожців російським інженерам⁵⁵⁸ від спорудження Самарської лінії уряд відмовився, не бажаючи провокувати конфліктів із Військом Запорозьким Низовим⁵⁵⁹.

3.7. Система постачання невійськовими товарами

Постачання редутів та ретраншементів відбувалося як за рахунок казенних ресурсів, так і коштом природних багатств Війська Запорозького Низового. Команди отримували зі Старосамарського магазину провіант, який привозився до кожного редуту возами⁵⁶⁰, а сіно для коней на зиму косили на землях, відведених Кошем. Команди кожного укріплення самі заготовляли собі сіно.

⁵⁵⁶ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 390.

⁵⁵⁷ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. С. 106–107.

⁵⁵⁸ Швидько Г. К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх вольностей в 50–60 рр. XVIII ст. *Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1996. Вип. 1. С. 28.

⁵⁵⁹ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. С. 107.

⁵⁶⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 178.

Імовірно, козацькі залоги Кодацького та Сокільського редутів через свою малу чисельність були задіяні повністю, натомість козацька команда Бірсутського табору як значно більша могла виділяти зі свого складу спеціальні групи для покосу. Так, наприклад, відбувалося у Старосамарському ретраншементі у липні 1754 року⁵⁶¹. «Сінокосна» команда (як частина козацької залоги) з 50-ти козаків на чолі зі значковим товаришем Ніжинського полку згадується і в 1772. З російського гарнізону Старосамарського ретраншементу для заготівлі сіна також виділяли команду на чолі з офіцером. Є згадка, що в 1773 році її очолював підпоручик І. Яковлев⁵⁶².

Як свідчать документи Архіву Коша, щороку комендант Старосамарського ретраншементу просив у Коша виділення сіножатей для заготівлі сіна на зиму. Комендант мав давати розписку в отриманні відводу від писаря або паланкового старшини. При цьому з 1759 року за рішенням Коша розписку слід було брати від кожного укріплення. Того ж року спеціально відряджені курінні отамани встановили обсяги та місця відводів для кожного посту⁵⁶³. У подальшому комендант надсилав листа до Коша (зазвичай, коли наставала пора косовиці), в якому просив виділити сіножаті, інколи покликаючись на вище командування, і перераховував пости⁵⁶⁴. Кіш надсилав ордер самарському полковнику про те, щоб відвести сіножаті «не прибавляя и мало ... без излишества» та «по примеру прошлых годов». Командири постів мали дати розписку в отриманні відводу та із зобов'язанням не косити поза його межами, яка відправлялася до Коша⁵⁶⁵. Загалом ця система враховувала реальні потреби. Наприклад, коли через весняну повінь у 1760 році старі сіножаті були підтоплені, командири козацьких команд просили іншого відводу, який і був виділений⁵⁶⁶.

Якщо маємо доволі чіткі орієнтири стосовно відводу на Старосамарський ретраншемент і табір⁵⁶⁷, то орієнтири сіножатей для редутів дуже туманні, і

⁵⁶¹ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 684.

⁵⁶² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 195.

⁵⁶³ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 45 зв.

⁵⁶⁴ Там само. Арк. 44, 90, 107.

⁵⁶⁵ Там само. Арк. 46.

⁵⁶⁶ Там само. Арк. 15, 16.

⁵⁶⁷ Репан О. А. Топоніми Нижнього Посамар'я у джерелах середини XVIII ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі*

локалізувати їх важко. Часто це була плавня поблизу редуту; відводи свого розташування переважно не змінювали. Наприклад, плавня нижче Бригадирівки відводилася Сокільському редуту, а відвід біркутського сотника (теж плавня) містився нижче Ревунівки, а вище Сокільської, «подаваясь к Брегадировке», зазвичай косили мешканці Кам'янки⁵⁶⁸.

На цих територіях і досі є чималі луки. Але слід враховувати, що на ті часи сіно на прибережних луках косили мешканці багатьох слобід, зимівників та залінійних поселень (наприклад, села Китайгородської сотні Курилівки).

Наявні згадки про заготівлю сіна часто фіксують косіння його саме на луках, що знаходились у плавнях та балках⁵⁶⁹. Мешканці запорозьких поселень скаржилися, що той чи інший командир захопив *усю плавню*, не маючи при цьому потреби в таких об'ємах сіна, які вона могла дати⁵⁷⁰. Таке формулювання дає підстави вважати, що, попри великі обсяги природних багатств Вольностей, як джерело сировини (в даному випадку – сіна) розглядалися лише ті території, які були найзручнішими з огляду на близьке розташування, найвищу врожайність. Такі місця перебували у користуванні певної групи людей багато років поспіль, ставши традиційними «господарськими округами» певних поселень. Цьому сприяла політика Коша стосовно користування угіддями Війська, що особливо яскраво спостерігається у суперечках із залінійними хуторами та слободами, які не належали до юрисдикції Коша⁵⁷¹.

Заготівля сіна залогами редутів часто супроводжувалася зловживаннями. Завжди косили більше, ніж треба, інколи – без відводу або до його отримання, поза його межами, на землях місцевих мешканців. Сіно намагалися (і це вдавалося) продавати, попри всі заборони Коша. Питання накопчення зайвого сіна виносилося на розгляд комісій у Старосамарському ретраншементі

дослідження. Дніпропетровськ, 2012/2013. Вип. 11. С. 13.

⁵⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 234, 209.

⁵⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 134, 54, 234, 236.

⁵⁷⁰ Там само. Арк. 236.

⁵⁷¹ Це можна проілюструвати хоча б формулами, які вживалися запорозькою стороною у «старосамарській суперечці» та переведенні Данилівки (Бригадирівки) у підданство Війська, коли поселенцям заборонялося пити воду з Дніпра, орати землю, ловити рибу, рубати дрова, випасати худобу (Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 407, 410), тобто робити все те, без чого аграрному суспільству неможливо існувати.

(1757 рік), проте тоді не вдалося зібрати всіх свідків⁵⁷². Зрозуміло, що місцеві мешканці не хотіли псувати відносин з офіцерами.

Сіно, накошене понад норму відводу, Кіш наказував передати в паланку, потім старшини мали продати його запорозьким підданам. Січова адміністрація прагнула контролювати зловживання, вимагала продажу зайвого сіна охочим мешканцям та повернення грошей. Задля цього відряджалися спеціально уповноважені старшини. Так, на початку грудня 1757 року кодацький писар А. Семенов разом з комендантом Старосамарського ретраншементу підполковником Єршовим були в Біркуті на «освідітелствованіи» запасів сіна⁵⁷³.

Така сама картина була і в Біркутському таборі. Наприклад, сотник Йосип Павелко у 1772 році, окрім відводу, косив сіно на луках «вище Сокільської, подаваясь до Бригадирівки», відведених Самарською паланкою мешканцям слобод Бригадирівки та Кам'янки. Й. Павелко накопив кілька копиць, Кіш розпорядився відібрати в нього зайве сіно⁵⁷⁴. У 1773 році сотник, що перебував з командою у Біркуті, самоправно косив плавню нижче Бригадирівки⁵⁷⁵. Через рік інший сотник почав косити на плавні, що раніше відводилася Сокільському редуту (коли в ньому ще стояла залога)⁵⁷⁶. І цей перелік можна продовжувати. У всіх відомих випадках Кіш розпоряджався забирати зайве (тобто те, що перевищувало обсяг, необхідний для використання даною військовою командою у зимовий період) та накошене поза межами відводу сіно⁵⁷⁷.

Російсько-турецька війна 1768–1774 років внесла певні корективи в усталений порядок заготівлі сіна та відводу сіножатей. У зв'язку з несталістю чисельності залог (прибували нові російські війська, зокрема 2 роти у Старосамарський ретраншемент⁵⁷⁸ та стільки ж – до Новосіченського⁵⁷⁹) відвід на всі прибулі команди отримував комендант Старосамарського ретраншементу,

⁵⁷² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 190.

⁵⁷³ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 77.

⁵⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 205–206.

⁵⁷⁵ Там само. Арк. 237.

⁵⁷⁶ Там само. Арк. 234.

⁵⁷⁷ Там само. Арк. 237 зв., 241–241 зв.

⁵⁷⁸ Там само. Арк. 148.

⁵⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. КМФ-9. Оп. 2. Спр. 225. Арк. 1.

про що давав розписку. Козацькі команди і в редутах, і в таборах, як і раніше, отримували відвід від паланкової старшини, але копії довідок про отримання зберігалися у старосамарського коменданта, який мав контролювати сінозаготівлі підлеглих команд⁵⁸⁰ та у разі потреби відділити їм частину відводу на ретраншемент. Для армій, що прямували на південь, відводилися окремі сінокоси у степу⁵⁸¹. У зв'язку зі збільшенням та появою нових козацьких і російських караулів перед Лінією обсяги покосів значно зросли, виникали конфлікти з мешканцями суміжних поселень⁵⁸².

Крім сіна для коней, залоги ретраншементів і редутів потребували дров на опалення та приготування їжі, звичайним формулюванням було «для топленья печей, печенія хлеба и варенія каш». Вони мали використовувати тільки сухостій – «валежник» (так у документі), не рубаючи «сирого» дерева. Останнє було типовим явищем до середини 1760-х років, аж поки Кіш почав через самарського полковника контролювати порубки та «недопускає» солдатів до вирубок Самарської товщі⁵⁸³. Посилаючись на велику спустошеність Самарського лісу, Кіш у 1767 році наказав самарському полковникові не давати командам з ретраншементів та редутів рубати жодної лозини, а дозволяти набрати тільки 10 возів сушняку («валежнику»)⁵⁸⁴.

Як і на сіножаті, на ліс теж передбачався «відвід» Коша. З контексту листів комендантів Старосамарського ретраншементу (С. Баратова, К. Фогта) про надання відводу лісу для різних потреб можна певною мірою реконструювати порядок лісокористування.

Командування вимагало поряд із сіножатями відводу деревини на граблі і вила (очевидно, це було щорічною практикою). На всю «трисотенну» команду секунд-майор К. Фогт у 1767 році просив деревини на 80 вил та 100 граблів, а на залогу Старосамарського ретраншементу й Біркутського табору секунд-майор

⁵⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 209–209 зв.

⁵⁸¹ Там само. Арк. 222–223.

⁵⁸² Там само. Арк. 194–223.

⁵⁸³ Дивіться, наприклад: там само. Арк. 264.

⁵⁸⁴ Там само. Арк. 265.

А. Плавецький у 1762 році вимагав 200 вил⁵⁸⁵. Ліс дозволили рубати, але з командами росіян задля контролю вирубки мав поїхати запорозький представник. Очікувалося, що залога кожного укріплення приїде рубати ліс окремо⁵⁸⁶. Не дозволялося рубати зайвої деревини, і не завжди Кіш повністю задовольняв вимоги гарнізонів⁵⁸⁷.

3.8. Фактична обороноздатність та ліквідація російських фортець

Як уже зазначалося, ґрунти на лівому березі р. Дніпра у межиріччі Орелі та Самари (як і береги р. Самари, якщо говорити про редуті Пришибний та Новопостроєнної) першопочатково не були придатні для спорудження якісних земляних фортифікацій через порівняно тонкий шар чорнозему та пісок під ним. Умови воєнного часу не сприяли якісному виконанню навіть запланованих будівельних робіт. Ф. Ласковський зауважував, що більша частина споруджених у 1736–1739 роках на південь від Української лінії ретраншементів та редутів, попри складність офіційних креслень та значні розміри деяких із них, мали характер звичайних польових окопів⁵⁸⁸. Фактично, всі фортеці на території Запорожжя, зведені у період російсько-турецької війни 1735–1739 років, споруджувалися як об'єкти тимчасової польової фортифікації, які будувалися з підручних матеріалів та лише на час війни⁵⁸⁹.

Спорудження укріплень такого типу за умов належної організації роботи, залучення достатньої кількості робітників (що підтверджується свідченнями документальних джерел) й відповідного інженерного забезпечення не займало багато часу. Наприклад, у наступну російсько-турецьку війну, 1768–1774 років, Олександрівську фортецю планувалося спорудити за 40 днів (за умови залучення 2000 робітників)⁵⁹⁰. Як доводить експериментальна археологія, такі короткі

⁵⁸⁵ Там само. Арк. 138.

⁵⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 107–109.

⁵⁸⁷ Там само. Арк. 90.

⁵⁸⁸ Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. С. 39.

⁵⁸⁹ Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. С. 26.

⁵⁹⁰ Дніпровська лінія (1770–1790-і роки): документи та матеріали / Упорядник: А. Макідонов. Київ, 2016. С. 43.

строки є цілком реальними⁵⁹¹. Це ще раз непрямо підтверджує, що будівельні роботи на Нижньому Дніпрі у роки російсько-турецької війни 1735–1739 років, попри залучення колосальної кількості робітників, не були належним чином організовані.

Цікава інформація щодо стану укріплень російських фортець через 15 років після їх побудови міститься в уже цитованому ордері командира Українського ландміліцького корпусу генерал-майора Олександра Лукіна Кошеві від 10 грудня 1751 року. О. Лукін вимагав від кошового отамана Якіма Ігнатовича заборонити козакам їздити безпосередньо через укріплення Новосіченського ретраншементу, крізь який вони вже проклали «большие дороги», та розбирати рогатки, через що ретраншемент «пришел в большую худобу»⁵⁹². Тобто профіль фортеці мав оплисти настільки, що крізь нього можна було вільно проїжджати конем або возом (таке можливе лише за невеликої різниці рівнів валу і рову та втрати належного кута крутизни). Це можна пояснити лише тим, що профіль першопочатково було зведено меншим від проектного. Подібний стан оборонних споруд спостерігався і в Ненаситецькому ретраншементі вже у 1747 році, коли запорожці заходили до ретраншементу просто через рогатки⁵⁹³.

Недбалість, допущена при спорудженні Української лінії, коли незабаром після побудови в деяких місцях вал оплив і осипався у рів (у 1736 році через ці місця пройшло 6 тисяч татар⁵⁹⁴), вочевидь, була характерною і під час спорудження нижньодніпровських постів. Якщо в такому жалюгідному становищі перебували земляні укріплення Новосіченського ретраншементу – чи не найважливішого осередку російської військової присутності на теренах Запорожжя, то годі казати про стан рову та валу звичайного редути, які першопочатково проектувалися значно меншими, ніж у ретраншементі. Втрачався і без того незначний профіль земляного укріплення. Можна

⁵⁹¹ Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. Москва, 1988. С. 89–91.

⁵⁹² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1. С. 375–376.

⁵⁹³ Там само. С. 220.

⁵⁹⁴ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. С. 92.

припустити, що вони мали вигляд двору з «избой»⁵⁹⁵ та стайнею для коней, огороженого рогатками. Як свідчить відомість про стан верхньодніпровських редутив від 1764 року, які були побудовані майже одночасно, на переважній більшості з них позаростав рів, осипався вал, попадали маяки, нерідко «около оного совсем укрепления нет», і навіть не всюди були справні «изба и конюшня»⁵⁹⁶. М. Корж, згадуючи Кодацький редут, описує його як заїжджий двір і не згадує про рів та вал⁵⁹⁷, можливо, з тієї причини, що їх просто не було видно.

Станом на березень 1763 року артилерія у нижньодніпровських постах перебувала в жалюгідному стані. Як показала інспекція, проведена генерал-майором К. фон Штофельном, гармати лежали просто на землі, без лафетів та коліс. У ретраншементях були артилеристи, але вони підпорядковувалися не комендантам нижньодніпровських постів, а командиру артилерійської команди у Переволочній, з якої й відряджалися на службу на терени Запорожжя. Для поліпшення умов утримання артилерії та кращої координації сил у випадку початку воєнних дій генерал-поручик О. Мельгунов (за рапортом К. Штофельна) порушував перед начальником Українського ландміліцького корпусу генерал-поручиком П. Олицем питання про підпорядкування артилеристів комендантам нижньодніпровських постів⁵⁹⁸. Очевидно, артилеристи так само, як і ландміліціонери, служили на нижньому Дніпрі у «вахтовий» спосіб, але з'являлися на службі в нижньодніпровські фортеці як обслуга, оскільки гармати та артилерійські припаси за фактом перебували «на балансі» кожної фортифікації окремо. Підстави для цього твердження дає факт відповідальності вдови поручика артилерії Г. Петрова, який служив у Старосамарському ретраншементі, за нестачу артилерійських припасів, виявлену після смерті її

⁵⁹⁵ Саме в «избе» у Кодацькому редуті перебував командир його залоги поручик М. Кулбакін (1758), коли до нього прийшов затриманий на Кодацькому перевозі військовий старшина Я. Воскобійник (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп 1. Спр. 135. Арк. 87).

⁵⁹⁶ Проте і наявність рогаток на редутах у цей час можна поставити під сумнів, оскільки вже на 1752 рік рогатки у верхньодніпровських редутах порозтягали на дрова місцеві мешканці (Еварницький Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. С. 62).

⁵⁹⁷ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтиевича Коржа. Днепропетровск, 1991. С. 31.

⁵⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 184.

чоловіка⁵⁹⁹.

Свідчення К. фон Штофельна про перебування гармат по редутах у неналежному стані опосередковано підтверджуються й фактом появи у 1764 році вимог виділити деревину для виготовлення гарматних лафетів і коліс, скерованих до Коша командиром трисотенної команди⁶⁰⁰. Наявність артилерії у редутах впливає і зі згадки про використання гармати у Сокільському редуті для прив'язування заарештованих (1763)⁶⁰¹. Однак у редутах не було фахівців-артилеристів: артилерійські команди, відряджені з Переволочної, перебували лише у Старосамарському, Кам'янському та Новосіченському ретраншементях (станом на 1756 рік). Утім, не можна виключати, що частина артилерії в редутах могла перебувати в законсервованому стані і чекати свого використання з початком бойових дій.

У 1776 році азовський губернатор В. Чертков доповідав генерал-поручику П. Текелії, що у редутах по Дніпру і в Біркутському ретраншементі, який він відвідав особисто, на той час були всього лише 4 фальконети та мала кількість артилерійських припасів⁶⁰². Цей рапорт дає більш чітке уявлення про реальне озброєння Кодацького, Сокільського та Біркутського редутів, що складалося лише з кількох дрібнокаліберних гармат (бойовий стан яких викликає великі сумніви), а також власної зброї ландміліціонерів – рушниць, списів⁶⁰³, пістолетів, шпаг (в офіцерів).

Чи ремонтувалися нижньодніпровські пости, і як це мало відбуватися? Командування Української лінії запланувало ремонт всіх укріплень ще наприкінці 1750-х років. У вимогах щодо виділення сіножатей окремо зазначено «фортифікаційні» воли у Старосамарському ретраншементі. Інколи у нижньодніпровські пости приганяли нових волів для «исправления

⁵⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1 Спр. 210. Арк. 33–33 зв.

⁶⁰⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 157–158.

⁶⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 6 зв.

⁶⁰² ЦДІАК України. Ф. 752. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 12 (опубліковано у: Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорозжя як виклик для запорозького світу (1734–1775). С. 289–291).

⁶⁰³ Наявність у драгунів списів зафіксована в описі нападу російської команди капрала І. Яковлева з Сокільського редуту на хату С. Муштапи: «...списами стену марали...», а також поранили списом його дружину (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 6 зв., 10).

*фортификационных работ*⁶⁰⁴, і на них відводилося сіно. Але свідчень про конкретне їх застосування обстежені документи не містять.

У секретному листі від 2 квітня 1759 року до кошового отамана комендант Старосамарського ретраншементу секунд-майор М. Бровцин повідомляв, що генералітет наказав привести до ладу всі нижньодніпровські пости, і він ще 1758 року вимагав відправлення з Коша «работных людей»⁶⁰⁵ та відводу лісу. А самарський полковник А. Семенов заборонив рубати ліс. Кіш ордером до Семенова дозволив Бровцину рубати ліс, проте джерела мовчать про виконані тоді роботи. Того ж року командир Українського ландміліцького корпусу П. Девієр листом від 1 квітня вимагав виділення колод на рогатки у ретраншементах і редутах. Очевидно, саме цей лист вплинув на рішення Коша про виділення Бровцину деревини. Наступного 1760 року П. Девієр вимагав відводу деревини на ремонт казенних будівель на постах.

У 1762 році прем'єр-майор С. Баратов подав до Коша лист про зміцнення всіх нижньодніпровських постів з додаванням відомості, де зазначалося, скільки і якої саме деревини потрібно на різні пости. Вимагалися дуже великі об'єми деревини. Потреба в дошках на зміцнення батарей у редутах свідчить про псування побудованих майже 30 років тому блокгаузів. Незрозумілим є прохання величезної кількості колод на стайні («кавалерії») – 6000 – на 3 редути⁶⁰⁶.

Приблизно в той же час ремонтувалися верхньодніпровські пости (розташовані по берегу Дніпра від Переволочної до Києва). У 1755 році за ордером гетьмана К. Розумовського Лубенській полковій канцелярії на дистанції Лубенського полку передбачалося зробити ремонт караульних «изб» та драгунських стаєнь, планувалося поставити маяки, що попадали, та купити скло для вікон. Полкова канцелярія доповідала, що в полку немає грошей на необхідні для робіт 93 смоляні бочки та 120 вікон «в чотири шибки»⁶⁰⁷. За вже згаданою

⁶⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 25, 44.

⁶⁰⁵ Традиційно нижньодніпровські пости ремонтувалися силами самих лише російських залог (ЦДІАК України. Ф. 1639. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 68 зв.).

⁶⁰⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 44, 83, 140.

⁶⁰⁷ Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. С. 127.

вище картою Дніпра де Боскета 1742 року на дистанції Лубенського полку позначено 33 редути. Таким чином, можна припустити, що в караульних «избах» було по 4 вікна. Враховуючи, що пости будувалися майже одночасно, ці дані можуть бути екстрапольовані на нижньодніпровські редути. Чергові ремонтні роботи у нижньодніпровських постах відбулися в часи російсько-турецької війни 1768–1774 років. У 1770–1771 роках в рамках загального посилення обороноздатності було вирішено привести до ладу Старосамарський ретраншемент⁶⁰⁸, і ці роботи були виконані⁶⁰⁹, що підтверджується не лише пізнішими згадками про ремонтування, але й роботою тут інженерної команди⁶¹⁰.

Натомість у Біркутському, Сокільському й Кодацькому редутах станом щонайпізніше не 1770-ті роки вже не було земляних оборонних споруд, які зруйнувалися з плином часу через недбалість та непроведення кваліфікованих ремонтних робіт. Про відсутність валу та рову прямо писав у квітні 1776 року азовський губернатор В. Чертков, який особисто відвідав Біркутський редут: «...тех редутов, особливо Биркуцкого, как я сам во оном был, почти и следов не видно...»⁶¹¹.

Підсумовуючи, зазначимо, що зовнішній вигляд Біркутського, Сокільського та Кодацького редутів на 1750-ті – 1770-ті роки сильно відрізнявся від проєктного. Як зазначалося вище, дерев'яний блокгауз («изба»), де перебувала залага, мав 4 вікна⁶¹², поряд з ним була стайня, поблизу будівель стояла гармата. Навколо цих споруд міг бути малопомітний вал та рів, який, очевидно, вже не сприймався місцевими мешканцями як укріплення. Наявність маяків та рогаток також сумнівна, принаймні до часів російсько-турецької війни

⁶⁰⁸ Дніпровська лінія (1770 – 1790-і роки): документи та матеріали. С. 10.

⁶⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 752. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 13.

⁶¹⁰ Гісцова Л. З., Демченко Л. Я. «Щоб защадевши леса... можно было і на- предкы чем користоватись». *Архіви України*. 1991 № 5–6. С. 83.

⁶¹¹ Там само. Арк. 12.

⁶¹² Наявність скляних віконниць на редутах підтверджується матеріалами археологічних розкопок синхронної їм житлової та військової забудови Старосамарського та Хортицького ретраншементів, а також документальними свідченнями щодо Усть-Самарського (листування комендантів з Київською губернською канцелярією, зосереджене у: ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277).

1768–1774 років⁶¹³.

Після російсько-турецької війни 1768–1774 років Українська лінія та нижньодніпровські пости у зв'язку з побудовою нової Дніпровської лінії остаточно втратили своє значення, про що прямо писали представники генералітету⁶¹⁴. Але ліквідація російських фортець на Півдні України відбувалася не одразу, а поступово. Зокрема, виведення гарнізонів з фортець Української лінії (яке В. Грибовський обґрунтовано трактує як її ліквідацію як діючого військового об'єкту) остаточно відбулося лише у 1775 році, проте збройні склади у фортецях лінії залишалися⁶¹⁵. Тільки у 1784 році, після окупації Криму Російською імперією, Катерина II наказала фортеці обох ліній, Української (Старої) та Дніпровської (Нової), «...крепостями не почитать, и оставить их в каком они ныне состоянии,... обращая их во внутренние города или посады...»⁶¹⁶. Тобто, остаточне виведення фортифікаційних споруд з категорії військових об'єктів (та подальше використання їх цивільними) відбулося значно пізніше, ніж фактичне виведення з них залог.

Подібний сценарій мав місце і у випадку з нижньодніпровськими постами. Як вже зазначалося вище, у 1774 році була вже відсутня російська залога у Сокільському редуті, гарнізон Кам'янського ретраншементу було скорочено до

⁶¹³ Опис Кодацького редуту є у відомих спогадах колишнього запорожця Микити Коржа. Дід розповідав, що напроти Нового Кодака були фігура та редут. Редут був обведений просторим двором та дерев'яним парканом. У дворі були стайні для коней та будівля для залоги, подібна до січового куреня чи казарми (простора, без перегородок, з сінями та коміркою). Покрівля була з тесу або очерету. Залого налічувала 50 лівобережних козаків. М. Корж детально описує фігури при редутах (Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. С. 46–47). Проте цей опис, по суті, є збірним. Якщо розглянути особливості форпостної служби XVIII ст., можна помітити, що він відображає сторожовий форпост часів російсько-турецької війни 1768–1774 років, а не суто Кодацький редут. Маяки, або фігури, що були на постах, побудованих у війну 1735–1739 років, – це скріплені жердини, переплетені очеретом, на кінці яких кріпилася бочка, що фіксується у відомості про стан постів 1764 р. та вже згаданими матеріалами для ремонту форпостів Лубенського полку 1755 року. Складання фігури з бочок без дна було більш характерним для найвіддаленіших форпостів (Апанович О. М. Збройні сили України в першій половині XVIII ст. С. 137–138). Описуваний М. Коржем різновид фігур не характерний принаймні для 1750-х – 1770-х рр. Залого із самих лише гетьманців стосується 1776 р. Профіль Кодацького редуту не «прочитувався» ним як оборонна споруда, або, ймовірно, він описує почасти укріплення гетьманського караулу перед Українською лінією, почасти паланкове укріплення та форпост часів війни 1768–1774 рр., де зазвичай не будували потужного профілю, натомість обов'язковим був дерев'яний «забор». М. Корж нічого не згадує про рогатки. Очевидною є збірність образу Кодацького редуту, і це дає підстави для того, щоб узяти під сумнів достовірність даного твору як джерела до історії малих форм російської військової присутності на теренах Запорозжя.

⁶¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 752. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 5–5 зв., 12 (опубліковано у: Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорозжя як виклик для запорозького світу (1734–1775). С. 292–293).

⁶¹⁵ Грибовський В. В. Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.: остаточне руйнування місцевих укладів / Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. *Між конфронтацією та взаємодією*. С. 265.

⁶¹⁶ Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.). Запоріжжя, 2007. С. 73.

10 осіб⁶¹⁷. Станом на квітень 1776 року в Старосамарському, Біркутському й Новосіченському ретраншементях, Кодацькому, Сокільському та Самарському редутах перебували лише малочисельні залоги козаків Миргородського полку (29, 5, 30, 10, 4 і 4 особи відповідно), які планувалося зняти, а відправку з Гетьманщини нової команди для ротації – скасувати. У Біркутському ретраншементі/редуті в цей час, окрім п'ятох козаків, перебували також четверо російських солдатів, яких азовський губернатор В. Чертков зняв з місця служби і відправив у їхні полки (це розпорядження було зроблене під час особистих відвідин губернатором Біркутського редуту). У рапорті до начальника «колишнього Запорожжя», генерал-поручика П. Текелії, В. Чертков констатував не лише відсутність потреби перебування козацьких залог у нижньодніпровських постах (та на Українській лінії – у зв'язку з перенесенням митниць), але й пропонував продати з публічних торгів казенні будівлі вже зруйнованих часом і недбалістю редутів⁶¹⁸. У Старосамарському ретраншементі, окрім 29 лівобережних козаків, перебувала також російська артилерійська команда (1777), натомість згадки про російський гарнізон немає⁶¹⁹.

Важливо, що скасування Запорозької Січі не вплинуло радикально на скорочення постів, про що свідчить дислокація козацьких команд на 1776 рік⁶²⁰. Але більшість російських залог вже було знято. Беручи до уваги чисельність залог постів, можна поставити під сумнів їхню спроможність контролювати місцевість та можливі переміщення колишніх запорожців⁶²¹. Кодацький та Самарський редут могли виконувати цю функцію, але щодо інших виникає сумнів. Теоретично вони могли контролювати, наприклад, переправи через р. Дніпро, але не переміщення людей (крім хіба слобід та зимівників поблизу них), оскільки Сокільський та Біркутський редут знаходилися далеко від основних шляхів. Імовірніше, ці команди мали охороняти будівлі та майно від зазіхань місцевого населення. А Сокільський редут – це єдина фортифікація,

⁶¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 234–234 зв., 236.

⁶¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 752. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 5–5 зв., 12–12 зв., 13.

⁶¹⁹ Яворницький Д. І. До історії Степової України. Дніпропетровське, 1929. С. 72.

⁶²⁰ ЦДІАК України. Ф. 752. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 8.

⁶²¹ Мицик Ю. А. Після падіння Січі... С. 220.

позначена на карті Новоросійської губернії І. Іслєньєва 1779 року.

Гарнізон Старосамарського ретраншементу було остаточно розформовано лише у 1786 році, проте усі склади та власне фортифікаційні споруди залишили недоторканими. Як зазначив Р. Молдавський, така практика російського командування була досить поширеною – зокрема, за рішенням Г. Потьомкіна 1784 року фортеці Дніпровської лінії було залишено у напівзаконсервованому стані⁶²². Такий підхід пояснюється цінністю залишків матеріальної бази фортець та можливістю її використання для інших цілей.

3.9. Діловодство

Документообіг нижньодніпровської команди забезпечувався гарнізонною канцелярією Усть-Самарського, а згодом Старосамарського ретраншементів⁶²³. У листуванні (та, очевидно, повсякденній мові) цей бюрократичний структурний підрозділ іменувався «гарнизонные дела»⁶²⁴, до всього і як адресат⁶²⁵, і як адресант: «Старосамарского ретраншемента от гарнизонных дел требование», «от гарнизонных дел... в Кош сообщение»⁶²⁶. Проте документи від Війська Запорозького Низового, скеровані до командирів нижньодніпровської команди, адресувалися не лише канцелярії, а й безпосередньо коменданту⁶²⁷ (у приблизно рівній кількості випадків). Другий спосіб є проявом запорозької діловодної традиції. Натомість перший, звертання до установи, є типово російським продуктом, який вживався у внутрішньому і зовнішньому листуванні, нав'язувався російським командуванням Кошеві⁶²⁸ і поступово проник у січове діловодство. Хоча інколи адресування до канцелярії було пов'язано з незнанням

⁶²² Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.). Запоріжжя, 2007. С. 73.

⁶²³ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. С. 235.

⁶²⁴ Дивіться, наприклад: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 72, 78, 84, 150 та інші. Більш рідкісним є адресування документів з Січі до командира нижньодніпровських постів, сформульоване як «в трехсотную команду» (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3159. Арк. 5).

⁶²⁵ Дивіться, наприклад: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 148.

⁶²⁶ Там само. С. 155, 169.

⁶²⁷ Дивіться, наприклад: там само. С. 148.

⁶²⁸ У листах російських комендантів це подається як повсякденна практика у зворотах-вимогах на зразок «к гарнизонным делам... сообщитъ», Дивіться, наприклад: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 147.

запорожців, хто саме обіймає у поточний момент посаду коменданта⁶²⁹.

Обсяги документообігу нижньодніпровської команди встановити важко, передусім через погану збереженість її внутрішньої документації. Але, наприклад, ордер коменданта Старосамарського ретраншементу майора П. Щетиніна оберофіцерам його команди від 6 жовтня 1755 року має номер 386⁶³⁰, що дозволяє припускати продукування канцелярією того року близько 500 вихідних документів.

Як свідчать помітки на документах та порівняння почерків, окрім канцеляриста (ці обов'язки виконував зазвичай ротний писар, що видно з присутності цього чина у найбільших фортецях у 1745 році⁶³¹), в такій канцелярії інколи служив ще один військовий, який перевіряв («сводил», «с подлинным читал») виготовлені на місці копії документів. В Усть-Самарському ретраншементі, приміром, такі обов'язки в листопаді 1742 року виконував вахмістр⁶³², а в травні 1745 року це був вже капрал⁶³³. У канцелярії велися журнали вхідної та вихідної документації, про що свідчить факт передання їх наступному коменданту разом з архівом вхідних документів⁶³⁴.

Доля архівів гарнізонної канцелярії нижньодніпровської команди невідома. Можна припустити, що по скасуванні фортець їх забрали з собою команди, що перевозили артилерію в нові фортеці на півдні, або ж артилерійські команди, які покидали пост останніми. На таку думку наводить факт наявності у 1830-х років в артилерійських архівах Кінбурнського, Очаківського, Севастопольського та інших гарнізонів документів 1760-х років, що їх оглядав А. Скальковський під час археографічної експедиції 1839 року. Частина документів була вилучена у 1839 році штабскапітаном Россетом, який

⁶²⁹ Прикладом є чернетка ордера Коша до самарського полковника С. Нецадима від 2 червня 1763 року, де йдеться про те, що комендант Старосамарського ретраншементу вимагає відведення сіножатей, після слів «Старосамарського ретраншементу» закреслено «господин капитан Иван Сомов» та «секунд майор Сергей Борисов», замість них дописано над рядком «от гарнизонных дел» (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 60, 61 зв.).

⁶³⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2620. Арк. 8.

⁶³¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 123.

⁶³² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 29.

⁶³³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1274. Арк. 3 зв.

⁶³⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 16 (цей документ опубліковано у: Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорожжя як виклик для запорозького світу (1734–1775). С. 267).

супроводжував А. Скальковського під час досліджень військових архівів⁶³⁵.

Після реформування російської військової присутності на теренах Запорожжя восени 1755 року, коли було запроваджено посаду «коменданта Запорозької Січі» і переведено у підпорядкування останнього Новосіченський ретраншемент з Микитинською заставою, у вказаному ретраншементі почала функціонувати канцелярія «комендантских дел»⁶³⁶. До її складу входили писар та сержант М. Сандриков, який прибув разом з секунд-майором В. Федцовим з Київського гарнізону. М. Сандриков фіксується у документах як керівник канцелярськими справами й документообігом, а до його обов'язків входили, зокрема, збереження секретної документації та звірка копій⁶³⁷. Оскільки тепер комендант Новосіченського ретраншементу листувався безпосередньо з Київською губернською канцелярією та командиром Українського ландміліцького корпусу, то цю комендантську канцелярію слід вважати ще одним російським бюрократичним утворенням у структурі російської військової присутності на Запорожжі, порівняним зі Старосамарською гарнізонною канцелярією. Обсяг документації тут був досить великим, про що свідчить надзвичайно часте листування В. Федцова з Київською губернською канцелярією та командиром Українського ландміліцького корпусу з різних питань упродовж всього терміну перебування його на Запорожжі. За місяць продукувалося інколи десятки рапортів і донесень⁶³⁸. Після смерті В. Федцова «письменные дела» залишили у відомстві сержанта М. Сандрикова до призначення на посаду коменданта нового штабофіцера⁶³⁹.

3.10. Церква

Статусу екстериторіальності додавала російській військовій присутності

⁶³⁵ Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. *Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова*. Одеса, 1998. Вип. 6. С. 72, 75.

⁶³⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 2. С. 147; Там само. Т. 8. С. 359.

⁶³⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2619. Арк. 4; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 362.

⁶³⁸ Ці документи зосереджено у: ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583, 2619, 2620, 2707, 2776, 2812; ЦДІАК України. Ф. 2243. Оп. 1. Спр. 139.

⁶³⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2619. Арк. 5.

також наявність власних похідних церков, що добре простежується за джерелами. У фортецях на Запорожжі діяли похідні церкви ландміліцьких полків. Станом на 1748 рік в Усть-Самарському ретраншементі функціонувала церква святих Бориса і Гліба, куди, через пияцтво місцевих священників, влаштувався вигнаний з Нового Кодака священник Іоанн Терпило⁶⁴⁰. У 1745 році скаргу неписьменного маркітанта Усть-Самарського ретраншементу Грицька Носа, подану на ім'я коменданта, прем'єр-майора К. фон Розенталя, підписав священник Антоній Ємельянов. З контексту документа випливає, що подання було написане саме в Усть-Самарі, де проживав Г. Ніс⁶⁴¹. Через десять років, у 1758-му, церква святих Бориса і Гліба діяла у Кам'янському ретраншементі. Закупівля церковного вина й ладану перебувала у віданні коменданта ретраншементу, поручика Слобідського ландміліцького полку А. Зеленіна. За даними О. Репана, церква обслуговувала потреби як російської залоги, так і місцевого населення. Постійного священника тут не було, церковні гроші перебували в руках коменданта ретраншементу, а титарем був місцевий мешканець⁶⁴².

Про існування похідних церков в інших російських фортецях актуалізовані джерела свідчень не містять. Водночас, мала чисельність прямих згадок про відвідини російськими вояками церков у запорозьких слободах і містечках та в самій Січі наводить на думку про «церковну екстериторіальність» російських військових на теренах Запорожжя, церкви якого, про що добре відомо, були підпорядковані Києво-Межигірському монастирю, а з 1760 року – Старокодацькому хрестовому духовному намісному правлінню (наміснії)⁶⁴³. Звичайно, віряни могли відвідувати будь-яку православну церкву – і похідну полкову, і запорозьку⁶⁴⁴, але йдеться про передбачені генералітетом умови

⁶⁴⁰ Кузик Т. Л. Між храмом і базаром: конфлікт новокодацьких священників. С. 152.

⁶⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1274. Арк. 33 зв.

⁶⁴² Там само. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 72; Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. С. 237.

⁶⁴³ Кузьмук О. Начальники січових церков. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2004. Вип. 8/9. С. 566–569.

⁶⁴⁴ У січні 1762 р. російський гарнізон Новосіченського ретраншементу присягнув на вірність новому імператору Петру III у січовій Покровській церкві (Присяга Війська Запорозького Низового 1762 р. / Упорядник та передмова Іван Синяк. Чернігів, 2015. С. 28).

служби нижньодніпровської команди на теренах Запорозжя. Призначений у 1755 році до Запорозької Січі «за коменданта» секунд-майор В. Федцов згадував про свої відвідини богослужінь у січовій Покровській церкві як звичайні, а не екстраординарні події⁶⁴⁵. Утім, контекст деяких з описаних ситуацій свідчить, що такі відвідини були зумовлені скоріше службовою необхідністю (контроль за групою колишніх гайдамаків)⁶⁴⁶.

Факт перенесення церкви святих Бориса і Гліба з Усть-Самарського саме до Кам'янського ретраншементу можна пов'язувати з тим, що у Старосамарському, який став головною фортецею в 1750 році, вже була своя Покровська церква⁶⁴⁷, про функціонування якої можна вести мову з 1745 року⁶⁴⁸. Однак оскільки Старосамарська Покровська церква була парафіяльною для містечка Старої Самари, то підлягала Полтавській протопопії, як і решта церков у залінійних поселеннях, приписаних до Полтавського полку 1744 року⁶⁴⁹.

У 1760-х роках ця парафія уже підпорядковувалася Старокодацькому духовному правлінню (наміснії). Кілька старосамарських священників походили з династії Ластовицьких. Іван, згаданий як священник у 1755 році, мешкав у містечку Вільному ще на початку XVIII століття⁶⁵⁰. Стефан Васильович, вперше згаданий у Старій Самарі 1756 року як колишній виходець з містечка Кобеляка⁶⁵¹, у 1760-ті роки ділив старосамарську парафію з І. Гамалією (це підтверджується і сповідними розписами Старокодацької наміснії 1766 і 1769 років)⁶⁵². У 1772 році дияконом парафії став Федір Стефанович Ластовицький,

⁶⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2874. Арк. 2; Там само. Спр. 2812. Арк. 5 зв.

⁶⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 2243. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 4.

⁶⁴⁷ Розташування церкви всередині ретраншементу видно з плану 1747 року (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 26). Археологічні дослідження довели функціонування церкви ще за часів Богородицької фортеці, тобто з 1688 р. (Перлини козацького Присамар'я. С. 61).

⁶⁴⁸ Репан О. А. Церковне життя Богородичного – Старої Самари. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.* Дніпропетровськ, 2013. Вип. 11. С. 10.

⁶⁴⁹ Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень Вольностей військових. С. 21.

⁶⁵⁰ Репан О. А. Церковне життя Богородичного – Старої Самари. С. 9.

⁶⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 13796. Арк. 119. Свідчення документа, як довела Т. Кузик, відображають ситуацію на 1756 рік (Кузик Т. Л. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку С. 29–32).

⁶⁵² Репан О. А. Церковне життя Богородичного – Старої Самари. С. 10; ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1017. Спр. 9. Арк. 46; ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 734. Арк. 41.

якого в січні 1777 громада хотіла бачити своїм священником, а його брата Андрія Стефановича – дияконом замість Федора⁶⁵³. Важливо, що станом на 1777 рік до парафії Старосамарської Покровської церкви належала й артилерійська команда Старосамарського ретраншементу та шпиталь, що функціонував у ньому⁶⁵⁴.

Проте сповідні розписи Старокодацької наміснії 1766 і 1769 років не містять жодних згадок про російських військових, обліковуючи, у першому випадку, лише родини священників і дячка⁶⁵⁵, а в другому – їх же та мешканців ще семи бездвірних хат⁶⁵⁶. Отже, залога Старосамарського ретраншементу сповідалася в іншому храмі, і це, вочевидь, була похідна полкова церква. Функціонування похідних церков у нижньодніпровській команді, таким чином, можна датувати періодом від запровадження системи російських фортець на Запорожжі у роки російсько-турецької війни 1735–1739 років до зняття частини російських гарнізонів 1776 року⁶⁵⁷. Залогу Старосамарського ретраншементу у наступному, 1777 році, як видно з довідки коменданта майора А. Карпова, наповнювала лише артилерійська команда. Потреба у священнику, про яку пише комендант, свідчить, що похідної церкви у ретраншементі не було⁶⁵⁸.

Отже, система російських фортець на теренах Запорожжя постала у зв'язку з нагальними потребами розв'язання поточних логістичних проблем (переходи армії, обслуговування Дніпровської флотилії) та для успішного ведення наступальних бойових дій у російсько-турецькій війні 1735–1739 років. Місцерозташування фортифікаційних споруд так само було продиктоване військовими завданнями. Будівельні роботи, до яких були залучені робітники й козаки з Гетьманщини, тривали упродовж всієї війни. Призначення фортець початково було суто операційним, спрямованим на бойові дії проти Криму і Османської імперії, проте вже у 1736 році на залогу Новосіченського

⁶⁵³ Яворницький Д. І. До історії Степової України. Дніпропетровське, 1929. С. 67–68, 69–70.

⁶⁵⁴ Там само. С. 72.

⁶⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1017. Спр. 9. Арк. 46–46 зв.

⁶⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 734. Арк. 41–43 зв.

⁶⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 752. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 5–5 зв., 13.

⁶⁵⁸ Яворницький Д. І. До історії Степової України. С. 72.

ретраншементу, що планувався як одна з баз для флотилії, було покладено завдання шпигувати за запорожцями.

У міжвоєнний період (1739–1768 роки) російські фортеці на території Війська Запорозького Низового – «нижньодніпровські пости» – стають законсервованими військовими базами. Система фортець та їх залоги (які являли собою відокремлений підрозділ російських військ, розташованих в Україні, і підпорядковувалися київському генерал-губернатору), кількоразово зазнавали скорочень та реформувань. Ліквідація Дніпровської флотилії та зменшення військової загрози мали наслідком зменшення кількості та чисельності гарнізонів, виведення їх з частини фортифікацій. Загалом чисельність російських контингентів на Запорожжі упродовж 1740-х років була зменшена з майже півтора тисяч до 300–400 вояків. Комплектування залог у з 1736 і до кінця 1740-х років здійснювалося з регулярних полків російської армії, Українського ландміліцького корпусу та Київського гарнізону, а згодом – лише з двох останніх. Залози (навіть найдрібніші) зажди комплектувалися змішано, з кількох полків, а служба носила характер відряджень на один–три роки, які відбувалися за ордерами командира Українського ландміліцького корпусу. У другій половині 1740-х років строк служби на Нижньому Дніпрі становив один рік, а пізніше, коли частину фортець було скорочено, два-три роки, проте часткова ротація тепер носила постійний характер.

Окрім російських залог, на теренах Запорожжя несли службу загони лівобережного козацтва, які виділялися з козацьких команд, відряджених на Українську лінію. Контингент російських військ на Запорожжі був самодостатнім щодо постачання військовим спорядженням та провіантом, однак сіно й деревина (будівельна і для опалення), виділялися Військом Запорозьким Низовим.

Управління нижньодніпровської команди як відокремленого підрозділу російських військ, розміщених в Україні, здійснювалося київським генерал-губернатором (начальником Українського ландміліцького корпусу) через гарнізонну канцелярію коменданта головного посту – Усть-, а пізніше

Старосамарського ретраншементу. У церковному відношенні російські залоги також були самостійними, оскільки обслуговувалися полковими священниками.

Ці риси автономності нижньодніпровської команди (за виключенням постачання сіном і деревиною) характеризують її не лише як законсервовані військові бази для ведення у майбутньому бойових дій, але й як цілісний і потужний інструмент Петербургу, що мав значний потенціал для втілення імперської політики. Підтвердженням висловленої тези є і той факт, що оборонний та загалом фізичний стан матеріальної бази російських фортифікацій у міжвоєнний період був вкрай незадовільним (що спричиняло втрати військових припасів на складах). Крім того, віддаленість від нового державного кордону (окрім Новосіченського ретраншементу і Микитинської застави) повністю нівелювала тактичне військове значення російських фортець на Запорозжжі. Таким чином, в російського уряду були інші мотиви утримувати нижньодніпровські пости.

РОЗДІЛ 4. РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОГЛИНЕННЯ РЕГІОНУ

4.1. Функції розвідки та контролю

Після закінчення російсько-турецької війни 1735–1739 років, укладення Белградського договору й проведення розмежування між двома імперіями більшість зведених на запорозьких землях фортець виявилися суттєво віддаленими від кордону, а відповідно втратили свою головну військову функцію форпостів для підтримки наступальних дій армії. І хоча фортифікації і далі залишалися місцями дислокації спостережних караулів та продовжували бути складами матеріальних ресурсів, але різко зростала їхня позавійськова роль як вістря імперської присутності на теренах Війська Запорозького Низового. З огляду на те, що реальна військова спроможність російських фортифікацій була дуже низькою, логіка їхнього утримування не могла не визначатися чинниками, пов'язаними з суміжними функціями, а також реалізацією стратегій поглинення Запорожжя. Більше того, з'ясований у попередньому розділі вкрай обмежений ресурсний та людський потенціал російських фортець у 1740-х – середині 1770-х роках є красномовним свідченням того, що головна їхня роль полягала не у військовій сфері, де вони не були реальною силою. На перший план висунулася якраз функція інструменту реалізації планів неухильного розмивання самодостатності Запорожжя. У цьому сенсі найважливіші функції військової присутності полягали в розвідці на кримсько-турецькому напрямкові, втручанні у внутрішні справи Коша та контролі за запорожцями, включаючи спроби сформувати мережу поселень як дієвого засобу розмивання самодостатності Запорожжя та вкорінення російського сліду в краї.

Організація розвідувальної діяльності опиралася на реалії краю, знавцями яких росіяни не були, а тому просто не могли обійтися без запорожців. Протягом російсько-турецької війни 1735–1739 років запорозькі козаки виконували розвідувальні функції й були провідниками для армії у причорноморських

степях⁶⁵⁹. Саме обізнаність з реаліями прикордоння робила Військо Запорозьке Низове цінним для Російської імперії і незамінним у війні проти Османської імперії та Криму. Для російських посадовців був характерний низький рівень географічних знань про Причорномор'я навіть у третій чверті XVIII століття⁶⁶⁰. Організованих російським урядом експедицій та складання карт, що проводилися упродовж 1730-х – 1760-х років (експедиція мічмана Нелединського⁶⁶¹, роботи Бібікова, де Боскета та ін.) було недостатньо. Мусили звертатися до запорожців. Зокрема, навесні 1771 року князь В'яземський писав у Кіш, щоб із Січі повз Очаків і Кінбурн до гирла Дунаю були відправлені команди на човнах, на кожному з них має бути по одному писарю, які повинні записувати у спеціальні журнали інформацію про напрямки вітру і їх зміни, глибини, коси, особливості берегової лінії. По прибутті до Акермана чи Килії писарі з журналами мали чимшвидше виїхати до Петербурга. Така експедиція на чолі з полковником Я. Сідловським була відправлена з Січі 16 квітня 1771 року⁶⁶².

Упродовж міжвоєнного періоду 1739–1768 років майже всі розвідувальні дані щодо південного напрямку російський генералітет та уряд черпали від запорожців, не рахуючи повідомлень російського посла у Стамбулі й консула у Криму та розпитування купців, які проходили через російські фортеці, наприклад, Мишуриногорський ретраншемент⁶⁶³. Про переваги запорозької розвідки яскраво свідчить, зокрема, рапорт кошового отамана Я. Ігнатовича київському генерал-губернатору М. Леонт'єву від 14 грудня 1744 року Кошовий отаман пише, що комендант Новосіченського ретраншементу, прем'єр-майор К. фон Розенталь отримав ордер від командира Українського ландміліцького корпусу Ф. фон Штофельна з вимогою, узгодивши з кошовим, відправити до Криму одного запорозького козака, що знає турецьку, для збирання інформації

⁶⁵⁹ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. С. 268, 273.

⁶⁶⁰ Там само. С. 405.

⁶⁶¹ Малов О. В., Векленко В. О., Векленко А. В. Картографічні джерела до історії Богородицької фортеці-Старосамарського ретраншементу. С. 119–120.

⁶⁶² Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. С. 497.

⁶⁶³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 114–114 зв.

про наміри і пересування противника. Відповідно до ордера, 10 грудня до Криму під виглядом купця було відправлено козака Ф. Білого⁶⁶⁴. Усю інформацію, отриману від кошового щодо переміщень татар, їхніх конфліктів із запорожцями тощо, а також копії листів до кошового від кримських чиновників Розенталь передавав М. Леонт'єву⁶⁶⁵.

Така ж практика пошуку розвідувальної інформації побутувала й надалі, як можна бачити з донесень секунд-майора В. Федцова. Він вдавався не лише до розпитувань кошового, офіцерів, рядових, старшин, проїжджих купців, шпигунської співпраці з начальником січових церков ієромонахом Феодоритом (Руткевичем), а й сам давав поради розвідникам. Козак Д. Романовський, який їздив до Криму для зустрічі з мазепинцями Ф. Мировичем та Ф. Нахимовським, зазначав, що ходив до них на квартиру, взявши з собою осетра за порадою В. Федцова⁶⁶⁶.

Фактично, через брак фахівців Петербург не міг отримувати інформацію про прикордонні справи без допомоги запорожців. Красномовним прикладом є малоуспішна діяльність російського консула у Криму, прем'єр-майора О. Нікіфорова, від звітів якого у президента Колегії іноземних справ П. Паніна «зводило щелепи з розпачу»⁶⁶⁷.

Ще важливішим, ніж розвідування, для російських командувачів був контроль над Військом Запорозьким Низовим. Як можна бачити з відомості київського генерал-губернатора М. Леонт'єва про російські караули на Запорозжжі від 25 вересня 1742 року, поданої до Сенату, російські залоги при Кодацькому та Микитинському перевозах виконували контрольню-пропускні функції, а остання застава ще й карантинну. Наголошено, що застава для перевірки подорожніх при Кодацькому перевозі діє по «прежнім генералитетским ордерам». А застава при Микитинському (Микитинсько-Кам'янозатонському) перевозі організована за ордерами командувача російських

⁶⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 22–22 зв.

⁶⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 24–27 зв.

⁶⁶⁶ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. С. 355.

⁶⁶⁷ Андреева С. С. Журнал подорожі до Криму консула Олександра Нікіфорова 1763 р. кк джерело до вивчення історії Нової Запорозької Січі. *Гуманітарний журнал*. 2011. № 3–4 (літо–осінь). С. 177–179.

військ в Україні генерал-лейтенанта Д. Кейта від 13 і 23 листопада 1740 року та за інструкцією М. Леонтьєва від 1741 року, виданою у зв'язку з епідемією чуми в Османській імперії та в Речі Посполитій⁶⁶⁸. Таким чином, описана М. Леонтьєвим система російських караулів на теренах Запорожжя діяла після війни на підставі низки розпоряджень ще воєнного часу, а Микитинська застава організована ним на південному кордоні Київської губернії в рамках виконання обов'язків губернатора.

Коменданту Новосіченського ретраншементу секретними указами минулих років було доручено стежити за запорожцями, їхнім листуванням, контактами із вихідцями з-за кордону, шпигунами, дезертирами. Крім того, комендант видавав паспорти всім, хто в'їжджав у межі Російської імперії, та пильнував, щоб купці не провозили заборонених товарів⁶⁶⁹. У прикордонних справах він рапортував відразу до київського генерал-губернатора (така практика простежується упродовж всього міжвоєнного періоду)⁶⁷⁰.

Як бачимо, М. Леонтьєв не згадує про решту фортець на нижньому Дніпрі. Враховуючи, що у цьому документі, складеному ще до вивезення частини озброєння й устаткування та до впорядкування залишків Дніпровської флотилії, описано лише три фортифікації, можна припустити, що російське командування на той час ще не визначилося з подальшою долею решти нижньодніпровських фортець і розглядало їх насамперед як військові склади.

Виведення російських гарнізонів, про що клопоталося Військо Запорозьке Низове, М. Леонтьєв вважав дуже «сумнівною» справою, оскільки втрачалася можливість контролювати на перевозах переміщення людей та реалізовувати протиепідемічні карантинні заходи. Якщо не буде застави при перевозі, то подорожні їхатимуть повз Січ. Але цікавіше виглядає обґрунтування щодо Новосіченського ретраншементу, який після ліквідації залоги залишиться «безгласним»⁶⁷¹, тобто губернатор буде позбавлений потрібної йому інформації з Січі.

⁶⁶⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1326.

⁶⁶⁹ Там само. С. 1326–1327.

⁶⁷⁰ Там само. С. 1330.

⁶⁷¹ Там само. С. 1327.

Важливо, що комендант Новосіченського ретраншементу у цьому та багатьох інших тогочасних документах (у переважній більшості російського походження) іменується таким, що перебуває «в Сечи»⁶⁷². Рідше зустрічається означення «в Сеченской крепости»⁶⁷³. Активний обіг поняття «Новосіченський ретраншемент» спостерігається лише з кінця 40-х років XVIII століття⁶⁷⁴. Секунд-майор В. Федцов, призначений 1755 року комендантом до Новосіченського ретраншементу (і перебуваючи у ньому), своє місцезнаходження у донесеннях й рапортах визначав як «Запорожская Сечь»⁶⁷⁵ або «с Сечи»⁶⁷⁶. Водночас укази Київської губернської канцелярії адресуються В. Федцову як «обретающемуся в Новосеченском ретраншементе за коменданта»⁶⁷⁷, «обретающемуся в Запорожской Сечи»⁶⁷⁸. У листі до київського віце-губернатора І. Костюріна генерал-аншеф П. Салтиков згадував В. Федцова як «командированного в Запорожскую Сечь для правления комендантской должности»⁶⁷⁹.

Січ та Новосіченський ретраншемент були в інженерному сенсі єдиним оборонним комплексом. Розглянутий же термінологічний апарат свідчить, що нероз'єднаними обидва чинники були й у свідомості російського генералітету. Такі уявлення відбивали глибші стереотипи, пов'язані з ідеєю безальтернативної належності Запорожжя до тіла Російської імперії. Натомість Кіш чітко визначав присутнього біля себе російського коменданта як коменданта Новосіченського ретраншементу (раніше «Сеченской крепости»), не зливаючи його з Січчю⁶⁸⁰.

Важливість Новосіченського ретраншементу для імперії і зокрема Київської губернської канцелярії була визначена ще й тим, що за умовами

⁶⁷² Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1330, 1728.

⁶⁷³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 22; «в сеченском гарнизоне»: Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1343.

⁶⁷⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 2. С. 51; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 85; ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 1; Цдіак України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2620. Арк. 7.

⁶⁷⁵ Дивіться, наприклад: ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2619. Арк. 13; Спр. 2583. Арк. 6.

⁶⁷⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2620. Арк. 6.

⁶⁷⁷ Дивіться, наприклад: там само. Арк. 5.

⁶⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2620. Арк. 3; такі ж означення проникали до документації Генеральної військової канцелярії (Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. С. 123).

⁶⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2619. Арк. 6.

⁶⁸⁰ Дивіться, наприклад: ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2707. Арк. 2; ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 7.

Белградського миру Росія не могла мати фортеці у фактичній буферній зоні, якою було Військо Запорозьке Низове⁶⁸¹. А той факт, що ретраншемент і Січ у військовому сенсі були ніби однією фортифікаційною спорудою, давав підставу Росії все-таки мати укріплення поруч з російсько-турецьким кордоном, трактуючи його як Січ.

Як уже говорилося вище, у 1755 році російська військова присутність на теренах Запорожжя зазнала чергового реформування, пов'язаного з рішенням провести на місцевості лінію південного кордону імперії, організувати пости безпосередньо по цій лінії⁶⁸², а також усебічно контролювати Військо Запорозьке Низове. Можна припустити, що ландміліцькі офіцери, які перебували на посаді коменданта Новосіченського ретраншементу, недостатньо добре виконували покладене на них завдання щодо контролю «запорожських обрешений» через курс на поліпшення власного матеріального стану коштом хабарів, вигідних торгових операцій⁶⁸³ тощо. Це не могло відбуватися без домовленостей зі справжніми господарями – представниками запорозької старшини.

Свідченням існування певних домовленостей є надання коменданту Микитинської застави капітанові Рязького полку В. Кривцову схвального атестата від Коша попри те, що на нього сипалися скарги у хабарництві, зокрема від перекладача Колегії іноземних справ Ф. Семенова. Однак тодішній командир нижньодніпровської команди підполковник князь С. Баратов все одно усунув В. Кривцова з посади, призначив на Микитинську заставу капітана Рязького полку М. Степанова, після чого відправив В. Кривцова з Запорожжя у його полк⁶⁸⁴. Промовистим доказом наявності порозумінь між ландміліціонерами та запорожцями є твердження кошового отамана, що через тривалу службу й широкі особисті контакти між ними російських вояків не можна

⁶⁸¹ Грибовський В. В. Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.: остаточне руйнування місцевих укладів / Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. *Між конфронтацією та взаємодією*. С. 262.

⁶⁸² Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. С. 124; Его же. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1791.

⁶⁸³ Наприклад, закупівлі коней, чим займалися не лише офіцери, а й навіть капрали (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 2 зв.).

⁶⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19–21 зв.

використовувати для підтримання порядку під час планованого запровадження незмінності січової старшини. На думку кошового, ефективною може бути лише команда, спеціально відряджена з Київського гарнізону⁶⁸⁵.

У вересні 1755 року з Києва до Новосіченського ретраншементу було скеровано секунд-майора Ніжинського полку Київського гарнізону В. Федцова з російською (з Ніжинського та Полтавського полків Київського гарнізону) та невеликою козацькою командою з Миргородського полку (долучилися у Кременчуці для захисту російської команди від гайдамаків під час поїздки степом⁶⁸⁶). До складу команди, відрядженої з майором, входили сержант, капрал, ротний писар, цирульник, троє рядових та денщик (разом 9 осіб)⁶⁸⁷. Як бачимо з набору чинів, команду сформовано для забезпечення її «автономного» функціонування. По суті, ця група була мініатюрним штабом: до оберофіцера приставлено денщика, двоє з відряджених – сержант та ротний писар – у подальшому вели діловодство⁶⁸⁸, рядові з капралом могли виконувати конвойні або караульні обов'язки. Групу обслуговував власний цирульник. Це якісно відрізняло відправлену команду від попередніх представників київського генерал-губернатора у Січі 1740-х років. А інструкція, видана В. Федцову Київською губернською канцелярією, налічувала 19 пунктів!⁶⁸⁹

До Січі секунд-майор прибув 26 вересня⁶⁹⁰. Першим клопотом була підготовка фортеці до прибуття кінної (драгунської) команди з Українського ландміліцького корпусу, за допомогою якої планувалося утримувати форпости по лінії кордону. Однак навіть з'ясувати, скільки провіанту є в Новосіченському магазині, виявилось непросто, оскільки завідувач, капітан Л. Раєвський, вже сім місяців перебував удома, а не на службі. На запити щодо законності відсутності Л. Раєвського командир трисотенної команди прем'єр-майор П. Щетинін не відповідав. Вахтер магазину, капрал Медведєв, надав потрібну інформацію.

⁶⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 1 зв.–2; Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. 1. С. 80.

⁶⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 4.

⁶⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 22.

⁶⁸⁸ Сержант Сандриков, окрім ведення діловодства, виконував обов'язки кур'єра, відносячи листи В. Федцова до кошового отамана (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 29).

⁶⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 1.

⁶⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 6.

З'ясувалося, що вівса та сіна немає і ніяких розпоряджень про заготівлю останнього не надходило, а наявного провіанту не вистачить навіть на новоприбулу з В. Федцовим команду⁶⁹¹.

Приблизно в такому ж стилі розвивалися й подальші події. Ландміліцька команда для утримання форпостів так і не була відправлена. Замість неї восени відряджено команду з двохсот лівобережних козаків на чолі з полковим обозним Ф. Московим⁶⁹², що продовжувало попередню, з 1754 року, практику патрулювання лінії кордону лівобережними козаками⁶⁹³.

За розпорядженням Київської губернської канцелярії Новосіченський ретраншемент та Микитинська застава були підпорядковані В. Федцову⁶⁹⁴. Секунд-майор одразу заходився наводити лад. У зв'язку з численними звинуваченнями капітана Є. Кисленського (попереднього коменданта ретраншементу, який тепер підлягав В. Федцову й відповідав за ландміліцьку залогу) та коменданта Микитинської застави поручика Г. Касалбашева у хабарництві⁶⁹⁵ секунд-майор просив замінити їх іншими офіцерами. З'ясувати питання було доручено командирові Українського ландміліцького корпусу генерал-майору К. Кантемиру⁶⁹⁶, у сфері компетенції якого перебувало комплектування нижньодніпровської команди. Однак можливості замінити Є. Кисленського та Г. Касалбашева іншими офіцерами так і не знайшли, у зв'язку з відсутністю Л. Раєвського та зайнятістю всіх офіцерів нижньодніпровської команди у роз'їздах і патрулях⁶⁹⁷.

Уже з перших днів перебування на посаді коменданта, з початку жовтня 1755 року, В. Федцов сумлінно виконував надану йому інструкцію шпигував та втручався у справи Коша, буквально засипаючи Київську губернську канцелярію донесеннями з різноманітною інформацією про все побачене й почуте ним та його підлеглими. Наприклад, рапортом від 15 жовтня доповідав, що 12 жовтня

⁶⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 11 зв.

⁶⁹² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 25–25 зв.

⁶⁹³ Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. С. 105, 106, 110.

⁶⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 24.

⁶⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2707. Арк. 12 зв.

⁶⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 24.

⁶⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 60–61.

до Січі прибули троє татар з листом від якогось мурзи. З Микитинської застави поручик Г. Касалбашев відправив їх до нього, В. Федцов же у супроводі сержанта Сандрикова до кошового Г. Федорова. При цьому Сандриков встиг почути, що татари приїхали за кіньми. Наступного дня майор пішов до кошового і запитав, навіщо приїхали татари, на що кошовий нічого не відповів, а зазначив, що гостям треба «с водки оправитися». Секунд-майор також скаржився, що перекладач Ф. Семенов, який служить на Микитинській заставі, не рапортує йому про татар, що приїжджають на Січ, тому він змушений розпитувати про них у запорозького козака-товмача, той же порадив йому з таких питань контактувати із сотником Василем Зарудним, представником гетьмана на Січі. До свого рапорту В. Федцов долучив копію листа від перекопського каймакана до кошового, де йдеться про необхідність повернення 300 коней, відігнаних запорожцями, деяких вкрадених у татар речей та про вбивство козаками чабана⁶⁹⁸.

Інтерес В. Федцова до візиту татар у даному випадку, вочевидь, був пов'язаний ще й з урегулюванням суперечок між підданими Російської та Османської імперій. А детальність донесення красномовно свідчить не лише про вивідувальну сумлінність коменданта, а й про глибину контролю Запорожжя в цій ділянці щодо мети візиту на Січ кожного іноземця.

Зазвичай секунд-майор звітував про все. Зокрема, доповідав до Миргорода і до Києва про від'їзд та повернення на Січ сотника В. Зарудного, що викликало різку негативну реакцію з боку останнього⁶⁹⁹. В. Федцов у своїх рапортах не залишив непоміченою і дивну поведінку перекладача Ф. Семенова, який на Різдво Богородиці 8 вересня 1755 року на богослужінні під час співання херувимської пісні двічі ставав на коліна і з того дня не носив шпаги, а також просив наказати вартовим ретраншементу не віддавати йому честі. Ці деталі коменданту розповів ієромонах Феодорит, який підозрював у перекладача хворобу голови⁷⁰⁰. В. Федцов також доповідав у Київську губернську

⁶⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 29–30 зв.

⁶⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 2243. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 5–5 зв.

⁷⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 5 зв.

канцелярію про відшуканих та ув'язнених ним кріпаків, які тікали від російських офіцерів⁷⁰¹, про дотримання карантинних норм на Микитинській заставі⁷⁰², про прибуття у Січ навесні 1756 року торгових кораблів з Османської імперії. У зв'язку з останнім, на його думку, слід було б організувати додаткові карантинні застави, для чого потрібно відрядити з Київського гарнізону до Микитинового додаткову команду з 40-ка рядових з оберофіцером⁷⁰³. Для належного контролю за провозенням через Микитинську заставу певних товарів секунд-майор просив Київську губернську канцелярію повторно вислати перелік їх, оскільки наявний в архіві «комендантских дел» Новосіченського ретраншементу документ з цього питання вже в поганому стані⁷⁰⁴. На прохання В. Федцова київський віце-губернатор І. Костюрін через архімандрита клопотався про надання начальникові січових церков ієромонаху Феодориту наказу про обов'язкове оголошення в січовій Покровській церкві наказів Київської губернської канцелярії⁷⁰⁵. Це було дуже актуальним для російських урядовців, оскільки низка указів канцелярії залишилася не доведеною до відома запорожців зі зрозумілих причин⁷⁰⁶.

В. Федцов рапортував не лише Київській губернській канцелярії та губернатору (той отримав інформацію включав до своїх донесень, адресованих Державній колегії іноземних справ⁷⁰⁷), а й безпосередньо тогочасному вищому командуванню російських військ в Україні. В одному з виявлених рапортів генерал-аншефу П. Салтикову повідомлялося, що в Січі під охороною утримували татарина-конокрада. Про це секунд-майор довідався у приватній розмові з кошовим отаманом. Вочевидь на думку росіян ув'язнення запорожцями підданого іншої держави було порушенням порядку врегулювання конфліктів між підданими Російської та Османської імперій, за яким всі спірні питання мали розглядатися на комісіях під російським головуванням.

⁷⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 20, 34.

⁷⁰² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 48.

⁷⁰³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 47–47 зв.

⁷⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2776. Арк. 1.

⁷⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 51.

⁷⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 1 зв.

⁷⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 2243. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 5.

Наступний рапорт стосувався повернення до Російської імперії її колишніх підданих гайдамаків та переміщень кошового отамана. Документ дуже добре відбиває практики розвідувальної діяльності російських військових стосовно запорожців. Від сотника В. Зарудного, гетьманського представника у Запорозькій Січі, В. Федцов довідався про те, що біля р. Громоклеї перебували гайдамаки, яких кошовий отаман Г. Федоров хотів повернути на Січ, задля чого спочатку відправив до них кількох курінних, а потім, у лютому 1756 року, на чолі запорозької команди виїхав сам. Від начальника січових церков ієромонаха Феодорита майор дізнався, що близько ста гайдамаків перебували на Гарді, висловлювали бажання повернутися до російського підданства, але просили підтвердити, що їх не покарають. Тому Феодорит з кошовим підготували для гайдамаків листа з таким підтвердженням. Виїзд запорозької команди видався секундмайору підозрілим, тому він просив сотника В. Зарудного відправити із запорожцями кількох своїх козаків, але той категорично відмовився. В. Зарудний пояснив, що таке втручання у січові справи викличе підозру в запорожців, а ці лівобережні козаки «от запорожцев пропасть могут». А П. Салтиков доручив В. Федцову дізнатись у кошового, куди він їздив і для чого, і доповісти про його пояснення, а також відправив друковані укази Військової колегії для оголошення їх на Січі⁷⁰⁸.

По поверненні кошового Г. Федорова секунд-майор з'ясував, що той їздив для розшуку й арешту гайдамаків. Водночас капрал Куликов з команди В. Федцова розвідав, що тісто гайдамаків з Гарду таки прибули на Січ і вже розподілені по куренях, а 15 лютого мають бути приведені до присяги у церкві. Але побачивши у церкві секунд-майора, який спеціально прийшов на літургію, Г. Федоров зі старшиною не стали приводити козаків до присяги, а дочекалися наступного дня, коли В. Федцов відбув на Микитинську заставу. По присязі вчорашні гайдамаки були відпущені на Гард для агітації своїх побратимів, які прибули на Січ у березні 1756 року. У своєму донесенні П. Салтиков

⁷⁰⁸ ЦДІАК України. Ф. 2243. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 1–3.

наголошував на тому, що кошовий отаман *таємно* повертає підданих⁷⁰⁹.

З викладеного добре видно, наскільки Росія прагнула контролювати Військо Запорозьке Низове. Йшлося про стратегічно важливе питання повернення з-за кордону російських підданих. Найбільше занепокоєння викликали таємні дії кошового й поповнення Війська Запорозького Низового. З погляду російського уряду, всі дії кошового, як і інших підданих на прикордонні, мали бути суворо контрольовані й прозорі. Довіри до запорожців не було, а будь-що таємне, тим більше на російськотурецько-польському кордоні, породжувало хворобливі підозри. Слід наголосити, що Київська губернська канцелярія трактувала всі дії секунд-майора В. Федцова на Запорожжі як реалізацію урядових владних повноважень губернії на місцях, про що свідчить дописка на чернетці однієї з численних резолюцій, виданих секунд-майорові: «оная [канцелярия] по должности своей... более всего старается *каждое ей подсчетное место* (курсив мій. – О. С.) снабдить указом»⁷¹⁰. А пряме листування В. Федцова не лише з київським губернатором, а й з начальником Українського ландміліцького корпусу К. Кантемиром, генераланшефом П. Салтиковим свідчить про високий статус «коменданта в Січі» у російській владній вертикалі на місцях та про значення, яке надавалося «впорядкуванню» Запорожжя.

Окрім усебічного збору інформації, секунд-майор В. Федцов, відповідно до наданої йому інструкції, намагався реалізувати давній імперський проєкт щодо запровадження незмінності старшини на Січі, а отже, намагався глибоко втручатися у внутрішні справи Коша. Хрестоматійно відомою є спроба запровадження незмінності кошового отамана й січової старшини на новорічній військовій раді 1756 року, описана Н. Полонською-Василенко⁷¹¹. Проте повторне звернення до оригіналу рапорту В. Федцова до Київської губернської канцелярії від 5 січня 1756 року⁷¹², використаного дослідницею, дає змогу відзначити деякі важливі деталі. Враховуючи надзвичайне значення цієї

⁷⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 2243. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 4–4 зв.

⁷¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2619. Арк. 8 зв.

⁷¹¹ Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. 1. С. 79–82.

⁷¹² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 16.

«спецоперації» коменданта у контексті накидання Війську Запорозькому Низовому російських порядків, зупинимося на ньому детально.

«Промачування ґрунту» почалося з перемовин із ієромонахом Феодоритом 10 грудня 1755 року. В. Федцов спитав, як би то розвідати у кошового, чи бажає він залишатися на цій посаді. Феодорит відповів, що може запитати про це Г. Федорова («искусным образом спросить»), бо кошовий «мой сын духовной» (ця фраза натякає на готовність святого отця порушити таємницю сповіді). Вже 13 грудня ієромонах розповів майору, що говорив з Г. Федоровим і той не хотів би бути беззмінно, але за імператорським наказом готовий бути кошовим, скільки зможе. Більше того, кошовий отаман попросив Феодорита спитати у В. Федцова, чи не має той відповідного наказу, та запросити секунд-майора на розмову про це до себе⁷¹³.

16 грудня секунд-майор В. Федцов говорив наодинці з кошовим отаманом. Виявилось, що накази про незмінність старшини надходили у Кіш, але їх читали на сходці курінних отаманів, коли вони надходили, а не безпосередньо перед виборами. Оголосити накази про скасування виборності старшини на Військовій раді неможливо через свавілля січової сіроми, на яку старшина не має управи. Г. Федоров зауважив, що можна прочитати і старі укази про незмінність старшин, а сказати, що їх В. Федцов щойно отримав, але для виголошення такого указу потрібна присутність російської команди з Київського гарнізону на чолі з офіцером. Місцева залога ландміліції для цього не підходить, оскільки сірома добре знається з солдатами і вони їй не страшні. Наказ, на думку кошового, слід прочитати спочатку курінним та базарним отаманам, а також значним козакам. Одразу після обрання, якщо таке відбудеться, російській команді слід взяти і нову, і стару старшину під охорону. Лише за таким сценарієм, вважав Г. Федоров, встановлення нового порядку має бодай якісь шанси. Використовувати російське регулярне військо не можна, оскільки його рух в зимовому степу буде помітний, чутки про це швидко поширяться, і сірома може

⁷¹³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 1–1 зв.

вбити кошового, приписуючи йому ініціативу введення російського війська⁷¹⁴.

Далі В. Федцов зауважив, що команда з Києва не встигла б прийти так швидко, але він раніше писав до Київської губернської канцелярії про необхідність відправлення до Новосіченського ретраншементу офіцера з командою для служби при провіантському магазині, яка, можливо, скоро прибуде⁷¹⁵.

22 грудня кошовий запросив до себе секунд-майора й перепитав, чи є надія, що команда для служби при магазині прибуде до 1 січня, на що Федцов відповів негативно. Г. Федоров «немало о том соболезновал» та розповів, що запорожці дуже ним не задоволені через повернення татарам викрадених коней (чого раніше не робилося) та відправлення злодіїв до Глухова під гетьманський суд. Секунд-майор відзначив, що за виконання наказів кошовий отримає від Бога та матінки-государині таку ж честь і милість, як отаман Війська Донського, та запропонував долучити до підготовки «спецоперації» військового писаря Д. Романовського (з яким В. Федцов вже був знайомий і напучував його, коли той їздив до мазепинців у Крим) та начальника січових церков ієромонаха Феодорита. 24 грудня у кошового зібралися всі вищезазначені особи, а також курінні отамани, лікар І. Беригорт та, що важливо, січові ієромонахи. В. Федцов ознайомив присутніх зі своїм баченням, як залишити на посадах чинну старшину: не оголошуючи широко, зібрати Військову раду без сіроми, прочитати укази про незмінність старшини й вибрати на посади тих же, хто був, дотримавшись, таким чином, букви указів. Комендант не забув додати, що у випадку невиконання указів він, кошовий та писар зобов'язані доповісти до Київської губернської канцелярії⁷¹⁶.

26 грудня В. Федцов, дізнавшись від капрала Куликова, що у колишнього кошового Я. Ігнатовича зібралися курінні й базарні отамани, не зволікаючи, пішов туди. На зібранні майор застосував усе своє красномовство, апелюючи до

⁷¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 2.

⁷¹⁵ Там само. У викладі Н. Д. Полонської-Василенко не Федцов, а кошовий звернувся до Києва з проханням вислати команду для охорони магазинів – «гамазей» (Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина Т. 1. С. 80).

⁷¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 2 зв.–4.

права будь-якої матері карати неслухняних дітей та неприпустимості невиконання указів матінки-імператриці. Задля безпеки під час запровадження «доброго порядку» запропонував базарним отаманам опечатати шинки до 3 січня, щоб сірома не була п'яна і не зчинила бійки. Далі розмова продовжилася, як видно з документа, вже у квартирі коменданта. Всі присутні підтвердили, що не будуть чинити спротиву указам щодо непереобрання старшини. За результатами промови В. Федцова писар Д. Романовський накидав чернетку повідомлення від коменданта до чинного кошового, де описувався пропонований порядок дій: провести сходку січової верхівки 31 грудня, де прочитати укази, а 1 січня для виборів зібрати лише сходку, а не раду, де переобрати лише осавула й суддю, бо вони не подобаються кошовому.

У загальних рисах так і було вчинено. Незважаючи на те, що деякі запорожці-сіромахи до домовленої години проведення сходки вже були п'яні (у них були свої запаси алкоголю) й скликали раду, б'ючи в литаври, курінні отамани не допустили свавілля⁷¹⁷.

Однак наступного дня, 2 січня, від писаря Д. Романовського й курінного отамана Канівського куреня, яких Г. Федоров послав до В. Федцова привітати того з Новим роком, комендант дізнався, що в ніч з 30 на 31 грудня перекладач Ф. Семенов з п'яними сіромахами ходив по куренях та по передмістю Січі й закликав скинути на Військовій раді писаря. Коли перекладач дійшов до квартири Д. Романовського, той наказав вивести його «с честью», а наступного дня, 31 січня, у присутності кошового писар пояснив перекладачеві, щоб він не втручався не у свої справи. При розмові з В. Федцовим 3 січня Ф. Семенов перепитав у нього, чи подав вже писар письмову скаргу на нього, і просив відпустити до Києва у зв'язку з хворобою⁷¹⁸.

На персоні перекладача слід зупинитися детальніше. Ф. Семенов як перекладач Державної колегії іноземних справ не підлягав комендантові⁷¹⁹ і фактично був цивільним чиновником. Проте його діяльність на посаді

⁷¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 4–5.

⁷¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 5–6.

⁷¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 6.

перекладача теж демонструє відданість імперії. Надіслана ним до Київської губернської канцелярії реляція від 31 січня 1755 року⁷²⁰ за детальністю опису всього, що відбувалося в Січі упродовж останнього місяця, не поступається за своєю інформативністю рапортам В. Федцова. Перекладач докладно описав власні розмови з колишнім кошовим, перебіг виборів січової старшини, її настрої, зафіксував рішення сходки, відповідно до якого 1 січня й 24 червня на загальних радах мали обиратися лише четверо вищих урядовців (кошовий, суддя, писар та осавул), натомість паланкова старшина і шафарі на перевози мають призначатися. Метою такого нововведення є акумуляція фінансових потоків в руках «достойних». Крім того, повідомлялися подробиці щодо татар⁷²¹.

У своїй реляції Ф. Семенов зазначав, що дав «словесное наставление» запорожцям, відправленим Кошем (відповідно до наказів Київської губернської канцелярії) для розвідницької роботи до Очакова, Бахчисарая та Кафи⁷²². Проте він і сам їздив до Криму з метою розвідки (власне, саме він повідомив київського віце-губернатора про перебування там мазепинців Ф. Мировича та Ф. Нахимовського)⁷²³. Ці дані були надзвичайно важливі для імперської верхівки, а в подальшому, безсумнівно, вплинули на формування у Петербурзі образу «багатих запорожців»⁷²⁴.

Ф. Семенов був автором проекту організації пристані для морських кораблів біля Микитинської застави⁷²⁵; цей проект різко розкритикувало Військо⁷²⁶. Мотиви Семенова можна пояснити не лише бажанням підвищити свій статус у випадку реалізації задуму, але й прагненням достатньо освіченого підданого (був знавцем східних мов і грецької)⁷²⁷ сприяти розвитку імперії «по способности ... и красоте места здешнего можно будет построить город и

⁷²⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2680. Арк. 2–3 зв. (Опубліковано: Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 626–627).

⁷²¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2680. Арк. 2–3 зв.

⁷²² Там само. Арк. 2 зв.

⁷²³ Андреева С. С. Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2010. Вип. 9/10. С. 230.

⁷²⁴ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. С. 548–549.

⁷²⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2680. Арк. 4–5 зв.

⁷²⁶ Андреева С. С. Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі. С. 230.

⁷²⁷ Там само. С. 229.

таможню учредить» задля державних прибутків⁷²⁸.

Однак поведінка Ф. Семенова напередодні новорічних виборів у Січі 1756 року різко випадає з образу вірного уніфікатора. Тут перед нами жива людина, яка спілкується, відпочиває, розпиває спиртне з простими козаками. Цивільний чиновник по-іншому, ніж комендант В. Федцов, сприймав запровадження на прикордонні уніфікаційних заходів.

Розглянутий рапорт секунд-майора дозволяє висунути кілька спостережень щодо діяльності із запровадження у Війську «доброго порядку». Комендант спирався на ієромонаха Феодорита, який був таким же вірним слугою імперії (і готовим порушити таємницю сповіді), а на обговорення прийшли й інші січові священники. Як видно з документів, В. Федцов підтримував з начальником січових церков тісні контакти, і саме той став одним із інформаторів. Під час перемовин із січовою верхівкою у хід пішли імперське красномовство та обіцянки. Привертає увагу й налагодження секунд-майором співпраці з гетьманським представником В. Зарудним⁷²⁹. У своїй вивідувальній діяльності комендант широко використовував будь-які свідчення, зокрема, почуті (а фактично, підслухані) його підлеглими.

Заходи В. Федцова зі скасування виборності кошового отамана й старшини мали значний резонанс. В. Зарудний наодинці сказав йому, що коли секунд-майор і далі буде гнути свою лінію у цьому питанні, то «з Сечи жив не вийдет». Також сотник повідомляв, що на наступній Військовій раді, яка відбудеться 24 червня (на Трійцю), кошовим оберуть Павла Кирилова (Шкуринського). Його ж планувалося вибрати ще на новорічній раді, тому В. Федцов тепер у небезпеці. На свій рапорт про це до І. Костюріна секунд-майор отримав наказ «неослабного» дотримання одержаної інструкції. А в ті дні, коли запорожці пиячать, губернатор радив мати при собі солдатів для охорони⁷³⁰. У світлі таких одкровень В. Зарудного неочікувана смерть В. Федцова у ніч на 20 жовтня

⁷²⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2880. Арк. 5.

⁷²⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 3 зв.

⁷³⁰ ЦДІАК України. Ф. 2243. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 5 зв.

1756 року⁷³¹ не виглядає загадковою.

У підсумку можна з певністю сказати, що функції контролю та збору інформації повноцінно виконували лише два російські укріплення Новосіченський ретраншемент та Микитинська застава. Особливий інтерес в контексті контролю Запорожжя становить журнал подорожніх за кордон, яким видавалися «печатные билеты». У ньому зазначено імена й прізвища осіб, скільки людей з ними їде, скільки у них возів, мету поїздки і термін, на який виїжджають⁷³². Київський віце-губернатор, отже, отримував докладну інформацію про обсяги, шляхи й асортимент запорозької та транзитної торгівлі.

Щодо Микитинської застави, то джерела дозволяють уточнити час набуття нею додаткових функцій. 15 жовтня 1745 року командир нижньодніпровської команди прем'єр-майор фон Грінвалт доповідав бригадиру Д. Апачиніну, що до нього звернулися купці й просили організувати проходження їх не через Новосіченський ретраншемент, а через Микитинську заставу: щоб паспорти підписував той офіцер, який перебуває на заставі, а не в ретраншементі, оскільки подорожнім доводиться спеціально їздити від застави до ретраншементу і назад, а це близько 60 верст⁷³³. Поява на Микитинській заставі перекладача пов'язана з рішенням Державної колегії іноземних справ 1753 року про заборону підданам імперії виїжджати до Криму без білетів. На виконання цього рішення Київська губернська канцелярія 27 жовтня 1754 року командувала на заставу згаданого перекладача Колегії іноземних справ Ф. Семенова. Тепер змінився порядок документообігу між Кримським ханством та Кошем, оскільки татарські документи перекладались на місці, а не відправлялися до Києва, як раніше. Але листування все одно контролювалося. До Києва надсилалися копії листів з Криму на Січ⁷³⁴.

Особливий статус Новосіченського ретраншементу видно з рапорту генерал-поручика Я. фон Бранта до командувача російських військ в Україні

⁷³¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 359.

⁷³² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2680. Арк. 6–20.

⁷³³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 27 зв.

⁷³⁴ Андрєєва С. С. Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі. С. 229–230.

генерал-аншефа П. Рум'янцева від 11 грудня 1765 року, де розписано сфери відповідальності прикордонного російського генералітету. Нижньодніпровська команда ландміліції трактується як відокремлений підрозділ Української лінії, підпорядкований її командиру, генерал-майору К. фон Штофельну. Комендант у Запорозькій Січі має рапортувати про екстраординарні справи Штофельну, командиру нижньодніпровської команди та коменданту фортеці св. Єлизавети генерал-майору О. Ісакову. Останньому було доручено пов'язані із Запорожжям прикордонні питання⁷³⁵. Така широка підзвітність новосіченського коменданта свідчить про його першочергове значення для російського командування.

Яка ж роль відводилася Старосамарському й Кам'янському ретраншементам, Кодацькому, Сокільському й Біркутському редутам? Спроможність повноцінно виконувати контрольні функції стосовно Війська Запорозького Низового цими нижньодніпровськими постами⁷³⁶ слід узяти під сумнів. Як уже йшлося вище, у редутах межиріччя Орелі та Самари у другій половині 1750-х – 1770-х років перебували лише незначні залоги на чолі з унтерофіцером або капралом. Старосамарський і Кам'янський ретраншементи містилися у найбільш густозаселеній частині Запорожжя, однак на віддалі і від Січі, і від кордону. Їхні офіційні функції, як можна реконструювати на підставі ордерів прем'єрмайора П. Щетиніна 1755 року⁷³⁷ і коментаря до них секунд-майора В. Федцова⁷³⁸, полягали у спостереженні за прикордонною смугою, зокрема шляхом патрулювання, «чинение крепкой предосторожности» від «нечаянного неприятельского нападения» та від можливого занесення з-за кордону чуми. Це цілком вписується у роль нижньодніпровських фортець як висунутого на південь підрозділу Української лінії.

Як вже було розглянуто, у перше повоєнне десятиліття вагомою функцією

⁷³⁵ ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 2–2 зв.

⁷³⁶ Н. Полонська-Василенко відносить до урядового контролюючого апарату редуту межиріччя Орелі та Самари (Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. 1. С. 74). Дослідниця посилається на розвідку Є. Загоровського і в цьому короткому переліку називає Кам'янський *редут*. У внутрішньокошовій документації так інколи називали Кодацький редут, за найближчим до нього поселенням, слободою Самарської паланки Кам'янкою.

⁷³⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2619. Арк. 7–7 зв., 10.

⁷³⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2619. Арк. 5. В. Федцов писав, що все, наказане П. Щетиніним, і так виконується відповідно до раніше надісланих ордерів.

нижньодніпровських фортець була складська. Артилерійські припаси зберігалися у Старосамарському і Кам'янському ретраншементях, у першому діяв провіантський магазин. Безперечно, на випадок чергової російсько-турецької війни вся ця інфраструктура мала стати опорним плацдармом. Вказані ретраншементи знаходилися приблизно на середині шляху від Української лінії до лінії російсько-турецького кордону, що відповідало прийнятій у тодішньому військовому мистецтві системі п'яти переходів⁷³⁹. Але які ще мотиви були у російського уряду утримувати нижньодніпровську команду після масштабного скорочення 1750 року? Відповіддю на це питання є факт побутування в російських урядових колах вже з початку 1740-х років задуму звести нову укріплену лінію, оскільки стара, Українська, опинилася далеко від російсько-турецького кордону. Існувало кілька проектів, однак спільною рисою для всіх була ідея будівництва циклопічної оборонної споруди, починаючи від гирла р. Самари. Один із проектів отримав схвалення якраз у 1764 році⁷⁴⁰. Існування у вищих урядових колах реальних планів щодо його втілення підтверджується свідченням, яке кошовий отаман П. Калнишевський, перебуваючи у столиці, передав у травні 1766 року на Січ. Граф Чернишов, повідомляв кошовий, казав про будівництво нової лінії по Самарі, де між фортецями планується зробити відстані у 60 верст, а навколо кожної відвести по 2 версти землі під сіножаті⁷⁴¹.

Отже, утримання в доброму стані Старосамарського ретраншементу було зумовлено ще й міркуваннями про зведення нової укріпленої лінії, у якій, за словами російського можновладця, була «потреба державна»⁷⁴². Залишається питання про утримання залог редутив межиріччя Орелі та Самари. Відповіддю на нього можуть бути, знову ж таки, логістично-комунікаційні особливості потенційних планів ведення нової війни проти Османської імперії. На початку війни 1735–1739 років лівий берег р. Дніпра від гирла Орелі до гирла Самари розглядався командуванням як тимчасовий кордон. Через межиріччя Орелі й Самари проходили російські армії, прямуючи до Криму. Крім того, дорога, що

⁷³⁹ Рябінін-Скляревський О. О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. С. 107.

⁷⁴⁰ Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. С. 106–107, 115.

⁷⁴¹ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. С. 401.

⁷⁴² Там само.

пролягала берегом Дніпра і по якій були розташовані Біркутський ретраншемент, Романівський та Сокільський редути (дивіться Додаток 6, зображення 19), як вже зазначалося у розділі 3, у 1736 році розглядалася фельдмаршалом Мініхом як альтернативний шлях російської армії на південь. Тому захист основних шляхів армії від можливої переправи татар з правого берега Дніпра на лівий та вчинення ними диверсій був актуальним завданням. Прибережні форпости тоді виконували спостережну функцію. Врешті, у 1769 році Друга російська армія попрямувала на південь тим же шляхом, що й Мініх у 1736-му – через межиріччя Орелі й Самари.

Однак вищесказане не означає, що російські гарнізони, зосереджені в умовно північному регіоні Вольностей Війська Запорозького Низового, не мали істотного впливу на нього, контактуючи зі слобідським населенням підданими Війська, одруженими козаками і паланковою адміністрацією. Втручання у справи місцевих мешканців, оперті на право сили й екстериторіальності, зловживання й перевищення росіянами своїх повноважень були звичайним явищем, про що детальніше йтиметься далі. Російські фортеці, функціонуючи на теренах Запорозжя упродовж всього періоду існування Підпільненської Січі, віщували, що імперія неодмінно прийде сюди в уніфікаційному вбранні.

4.2. Російські фортеці і проблема залюднення краю

Ще до російсько-турецької війни 1735–1739 років Орель-Самарське межиріччя активно освоювалося вихідцями з Гетьманщини⁷⁴³, а воєнний час не заважав осіданню людності, зокрема у вже наявних поселеннях поблизу новозбудованих російських фортифікацій. Але Петербург був зацікавлений у загосподаренні теренів Запорозжя виключно під своїм контролем, тому прагнув акумулювати мобільне українське населення саме біля російських фортець. Не випадково після цієї війни, до «узаконення» потужного переселенського руху з

⁷⁴³ Oleksandr D. Sukhomlyn. Russian Military Presence and Colonization of Zaporozhian Host (Orel–Samara Region) in the Age of New Sich (1734–1775). *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska sectio F – Historia*. 2019. Vol. 74. P. 194–195.

Гетьманщини (1743), у 1741 році вийшов указ, який дозволяв утікачам з Правобережної України, Гетьманщини та російських губерній селитися, зокрема, й при російських фортецях⁷⁴⁴.

Петербург прагнув акумулювати біля російських фортець схильне до мобільності місцеве українське населення. Йшлося про забезпечення гарнізонів, можливості залучати людей до різних робіт тощо. Тодішній (листопад 1740 – початок грудня 1741 року) генералісимус російських військ Антон Ульріх Брауншвейг-Люнебурзький рекомендував не виселяти осілих при Усть-Самарському та Мишуриногорському ретраншементів козаків та посполитих з Гетьманщини, попри вимоги й протести Генеральної військової канцелярії. Остання апелювала до того, що з Полтавського полку до нових слобід при російських фортецях перейшло багато виборних козаків та підпомічників зі своїми родинами, через що у полку утворився некомплект⁷⁴⁵.

Імператорський указ від 18 серпня 1742 року та указ Сенату від 8 грудня 1743 року дозволяли козакам і посполитим з Гетьманщини оселятися у містечках і селах біля російських фортець. Рух переселенців потрактовано як «...в их пользу и по прежнему обыкновению вольностям дозволен, чего никак и запретить не можно»⁷⁴⁶. Однак ці накази фактично лише фіксували фактичний стан. Наприклад, містечко Стара Самара біля однойменного ретраншементу на цей час було вже значним поселенням, оскільки ще восени 1742 року тут було набрано 39 підвод для перевезення артилерії та припасів з Хортицького й Малишевського ретраншементів до Усть-Самарського⁷⁴⁷.

Колонізація вихідцями з Гетьманщини (Поорелля) земель на південь від Української лінії була узаконена наказом Сенату від 8 березня 1743 року⁷⁴⁸. Осідання частини переселенців поблизу російських фортець, що виникли під упродовж російсько-турецької війни 1735–1739 років на запорозьких теренах можна пояснити міркуваннями безпеки. Навіть проживання поблизу

⁷⁴⁴ Эварницкий Д. И. Источники для истории для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1386.

⁷⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1012. Арк. 4–4 зв.

⁷⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1012. Арк. 5–5 зв.

⁷⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 87 зв.

⁷⁴⁸ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 406.

фортифікацій (без урахування можливості сховатися всередині у разі нападу) давало певні гарантії⁷⁴⁹. Татари під час набігів оминали фортеці й традиційно уникали штурму навіть малих укріплень, захищених артилерією⁷⁵⁰.

Проте населення слобід при російських фортецях не затрималося надовго⁷⁵¹. Якщо станом на 1742 рік біля Усть-Самарського ретраншементу мешкало 159 вихідців з Гетьманщини, біля Кам'янського – 12, біля Ненаситецького – 9, а біля Біркутського редуту – 18⁷⁵², то вже навесні 1743 року при Усть-Самарі та Ненаситці не було жодного поселенця (окрім трьох лоцманів), біля Кам'янського ретраншементу залишилося тільки 10 «хат неимущих», при цьому нових поселенців не прибувало взагалі⁷⁵³.

Стрімка депопуляція цих поселень була зумовлена кількома причинами. Першою з них стало переведення частини цих поселень з підпорядкування київському генерал-губернатору М. Леонтєву до юрисдикції Гетьманщини: було створено особливу сотню (з центром у Старій Самарі), до складу якої увійшло козацьке та посполите населення слобід при Усть-Самарському, Кам'янському та Ненаситецькому ретраншементах⁷⁵⁴.

Інша причина стрімкого скорочення населення прифортечних слобід

⁷⁴⁹ В актуалізованій джерельній базі виявлено лише одну згадку про укриття жителів запорозьких слобід у російських фортецях від військової небезпеки: під час диверсійного рейду Шехбаз-Гірея взимку 1769 року у Біркутському редуті переховувалися мешканці Романкового та Ревунівки (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 6–6 зв.).

⁷⁵⁰ Грибовський В. В. Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.: остаточне руйнування місцевих укладів / Брехуненко В., Грибовський В., Мищик Ю., Піскун В., Сияк І., Тарасенко І. *Між конфронтацією та взаємодією*. С. 257; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ, 1969. С. 128.

⁷⁵¹ Цей факт спростовує імперські історіографічні міфи (які досі зустрічаються у працях дослідників) про нібито «нову добу» в освоєнні й заселенні теренів Війська Запорозького Низового, оскільки під захистом російських фортець стали селитися вихідці з Лівобережної і Слобідської України (Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. С. 38).

⁷⁵² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1012. Арк. 4.

⁷⁵³ Там само. Арк. 9. Винятком було поселення при Старосамарському ретраншементі. У 1741 році сюди перейшла невстановлена кількість вихідців з Гетьманщини, які мешкали при Усть-Самарському ретраншементі, у 1742 прибуло 219 новопоселенців, а у 1744 – 439 (Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. С. 127).

⁷⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1012. Арк. 4. Підпорядкування цих слобід київському генерал-губернатору реалізовувалося через коменданта Усть-Самарського (по його ліквідації Старосамарського) ретраншементу та підлеглих йому комендантів решти фортець. Очевидно, російське командування не поспішало з обкладанням населення податками, чого не можна сказати про керівництво Полтавського полку. Проте, незважаючи на підпорядкування низки залінійних поселень гетьманській адміністрації через новоутворену Старосамарську сотню, російські коменданти й надалі мали владні повноваження. Зокрема, у 1751 році священник слободи Данилівки Симеон Левицький перш, ніж написати скаргу про наїзд на слободу осавула Кодацької паланки М. Сердечного до Полтавського духовного правління, тобто своєму безпосередньому начальству, дорповідав про цей випадок «Старосамарського правління головному командиру, до штабу гарнізонних справ», тобто коменданту Старосамарського ретраншементу (Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 418–419).

полягала в незручності для проживання місцевостей поблизу низки російських фортець. Ретраншементи та редути зводилися у стратегічно важливих місцях, вибір яких залежав від низки завдань, що покладалися на ту чи іншу фортифікаційну споруду. Через відсутність достатніх багаторічних спостережень за розливами рік, новозбудовані або щойно закладені фортеці зазнавали підтоплення, що ставало причиною їх перенесення на інше, вище місце⁷⁵⁵. Оскільки фортеці на берегах р. Дніпра планувалися як бази для флотилії, визначальним було розташування укріплення водночас і на підвищенні (панівним над навколишньою місцевістю), і якнайближче до русла ріки, де була відповідна глибина⁷⁵⁶. А відтак проживання біля прибережних фортець (наприклад, Усть-Самарський, Ненаситецький, Кам'янський ретраншементи) було ускладнене весняними паводками.

Масштаби руху вихідців з Полтавського полку на лівий берег Орелі без огляду на небезпеки військового часу, наявність серед них значної кількості не найбідніших представників лівобережного козацтва й селянства⁷⁵⁷, численні клопотання козацької старшини щодо дозволу займатися сільським господарством за Українською лінією свідчать, що активне освоєння й користування запорозькими землями було для переселенців звичним і традиційним. Це дає підстави стверджувати, що російські фортеці не були каталізатором заселення території Війська Запорозького Низового, вони зіграли роль радше однієї зі «сходинок» цього неминучого процесу.

Практичні спроби (які видають концептуальну спрямованість російських

⁷⁵⁵ Наприклад, Олександрівську фортецю Нової Дніпровської лінії через весняний розлив р. Мокрої Московки 1771 року було перенесено на 1,5 км в бік р. Сухої Московки (Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.). С. 31). Проте подібні випадки траплялися й там, де відсутність спостережень за весняними розливами ріки важко припустити. Кілька форпостів по кордону Гетьманщини з Річчю Посполитою у Стародубському полку не мали сталого розташування і взимку чи навесні могли переноситися через повінь або кригу (Гуржій О. І. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. Київ, 2015. С. 39).

⁷⁵⁶ Слід враховувати, що до підняття рівня води греблею Дніпрогес береги Дніпра мали вигляд заплави, яка щороку навесні вкривалася водою, а глибини біля берега майже завжди були досить незначними. Великі площі заплав у гирловій частині р. Самари добре видно на Військово-топографічній карті Катеринолавської губернії 1850-х років (цей фрагмент карти опубліковано: Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. С. 229). Через широкі заплави Богородицьку фортецю було збудовано на високому правому березі р. Самари далеко від місця впадіння останньої у р. Дніпро. В той же час внаслідок обміління Дніпра влітку судноплавство значно ускладнювалося навіть для відносно невеликих суден стругів (Там само. С. 81).

⁷⁵⁷ Зокрема, на початку 1740-х років маємо згадку про колишнього кишенського війта К. Проценка (Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. С. 125).

зусиль) зі скерування переселенців саме під фортеці й перешкоджання оселенню під юрисдикцією Січі стали справою київського генерал-губернатора та командувачів Українського ландміліцького корпусу. У 1742 році М. Леонт'єв відрядив на Запорозжя російську команду на чолі з капітаном Шліссельбурзького полку Ульяновим, що зафіксував наявність при запорозькому містечку Вільному селітреного виробництва «майданщини», до якої був причетний бригадир Д. Апачинін. На прохання кошового майданщини було залишено, але капітан розігнав поселення вихідців з Гетьманщини й Старої Самари на чолі з козаком Полтавського полку Драгатенком, розташоване поблизу запорозької слободи Вільне (40 верст від Старої Самари). Старосамарців капітан вислав назад до Старої Самари, а вихідців з Гетьманщини на місяць попереднього проживання⁷⁵⁸.

А в середині березня 1747 року командир Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенант М. Філософов наказав комендантові Усть-Самарського ретраншементу (одночасно командир нижньодніпровської команди) прем'єр-майору А. Познякову за допомогою спеціально відрядженого російського загону повернути абсолютно всіх вихідців зі Старої Самари, що оселилися по різних запорозьких хуторах і у степу (ареал виселення становив до 50 верст), назад, разом з родинами та майном. Важливо, що в подальшому командир нижньодніпровської команди мав стежити, щоб ніхто не виселявся з містечка на степ, щоб обивателі, як і раніше, жили «під прикриттям» російських фортець.

Ініціатором вищезазначеного переселення виступив старосамарський сотник М. Зуб, чії потреби збіглися з інтересами російської сторони. Сотник мотивував своє прохання тим, що переселенці приписані до сотні, але не несуть служби й повинностей і, до того ж, можуть стати жертвами татарського нападу. Донесення про це з Полтавської полкової канцелярії було отримане генерал-лейтенантом М. Філософовим 3 березня⁷⁵⁹, а вже 13 березня прем'єр-майор

⁷⁵⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1707–1709.

⁷⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 49–49 зв.

Позняков вислав загін ⁷⁶⁰. Така оперативність красномовно свідчить про інтерес російського командування у питанні осадження населення при російських фортецях на теренах Війська Запорозького Низового.

Відряджена з Усть-Самарського ретраншементу команда на чолі з прапорщиком І. Сверчковим налічувала 20 солдатів та лівобережних козаків. Вони прибули до того ж таки містечка Вільного з метою (офіційно) лише зробити перепис осілих там вихідців зі Старої Самари. Запорозька команда із Самарської паланки перешкодила примусовому переселенню і, демонструючи зброю, вигнала російський загін ⁷⁶¹.

Керуючись міркуваннями забезпечення гарнізонів та формування заселеного тилу, вище російське прикордонне начальство сприяло оселенню при нижньодніпровських постах також лояльних до імперії «ветеранів». Наприклад, мешканець Старої Самари Никифор Донець за свої заслуги в російсько-турецькій війні 1735–1739 років (був провідником російської армії у степу та виконував обов'язки кур'єра) за ордером київського генерал-губернатора М. Леонтєєва перебував під особливою опікою Усть-Самарського правління ⁷⁶².

Іншим прикладом оселеного у Старій Самарі ветерана є відставний гусар Федір Кодран (судячи з прізвища, мав молдавське походження). Він служив у Сербському гусарському полку з 1736 по 1742 рік (тобто брав участь у походах російської армії упродовж війни ⁷⁶³), вийшов у відставку у зв'язку з каліцтвом, після чого купив собі у Старій Самарі бездвірну козацьку хату, де оселився з родиною ⁷⁶⁴. Проте старосамарська сотенна старшина, відома своїми численними зловживаннями ⁷⁶⁵, досить швидко почала використовувати його на різноманітних роботах, відправляти у роз'їзди, брати його з собою до Полтави у

⁷⁶⁰ Там само.

⁷⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 46.

⁷⁶² Репан О. А. Церковне життя Богородичного–Старої Самари. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 11. С. 11.

⁷⁶³ Мільчев В. І. Заснування, організаційне оформлення та перші кроки Сербського гусарського полку (1724–1734 рр.). *Сеоба Срба у Руско царство средином 18. веку*. Нови Сад, 2005. С. 174.

⁷⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 2.

⁷⁶⁵ Дивіться, наприклад: Кузик Т. Л. Старосамарський сотник Іван Березань // URL: //etnopaiky.dp.ua/старосамарський-сотник-іван-березань. (дата звернення: 09.09.2020); Репан О. А. Богородицька та Старосамарська сотні: адміністративна система і старшинський корпус. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Вип. 25 (1). Дніпро, 2017. С. 53–54; Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. С. 168, 208–209.

приватних справах тощо. Це суперечило наказу Сенату про непритягнення військовослужбовців гусарських полків та членів їх родин до таких служб. Універсал гетьмана К. Розумовського від 2 серпня 1753 року підтверджував права Ф. Кодрана й забороняв сотенній адміністрації Старосамарської сотні залучати ветерана до будь-яких робіт і повинностей⁷⁶⁶.

З іншого боку, проживання біля російських гарнізонів давало певний простір можливостей для індивідуальної підприємницької діяльності. Російські вояки отримували жалування, а отже, мали можливість скуповуватися у місцевого населення. Тому діяльність маркітантів, як можна припускати, була досить прибутковою. У слободі Усть-Самарі, розташованій біля однойменного ретраншементу, як випливає з рапорту коменданта К. фон Розенталя, осіла ціла група таких підприємців, привозячи до фортеці харчі та «питейные припасы»⁷⁶⁷. Маркітант Грицько Ніс у травні 1745 року купив у Новому Кодаку для потреб усть-самарського гарнізону 20 баранів, однак відправленого за ними наймита ув'язнив та пограбував загін запорожців. Наступного дня у самого Г. Носа козаки відібрали коня. Через це маркітант надалі боявся їздити до Нового Кодака⁷⁶⁸.

Згадуваний вище Н. Донець взяв на відкуп перевіз через р. Самару. Враховуючи значення перевозів для наповнення січової скарбниці, можна стверджувати, що саме цей відкуп став приводом для тиску на нього з боку Війська Запорозького Низового. Перевіз був заснований російськими військовими для потреб війни, однак його використання на відкуп з дозволу київського генерал-губернатора та за підтримки російських військових обурило Січ⁷⁶⁹. Військо протидіяло Н. Донцю у досить нестандартний спосіб. Воно прикривалося нібито піклуванням про дотримання загальноновизнаних норм моралі. Виявилось, що Н. Донець мав дві дружини⁷⁷⁰, про що з Січі повідомили

⁷⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 906. Арк. 2–3.

⁷⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1274. Арк. 2 зв. Витяги з цієї справи були опубліковані О. Андрієвським (Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 416–417).

⁷⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1274. Арк. 3–3 зв.

⁷⁶⁹ Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімсест. С. 108.

⁷⁷⁰ Репан О. А. Церковне життя Богородичного – Старої Самарі. С. 11–12; Він же. Конфліктна взаємодія запорозького населення та російських військовиків на Кодацькому та Старосамарському перевозах у 1730–

київському митрополиту. Тому у 1746 році ветерана відправили до Нехворощанського монастиря на покаєння⁷⁷¹. Водночас Кіш добився закриття перевозу, пролобіювавши появу відповідної царської грамоти⁷⁷².

Показово, що позірною турботою про моральність запорожці пояснювали також арешт й заковування в кайдани того наймита, якого посилав за баранами маркітант Г. Ніс. Писар Кодацької паланки пояснював, що наймит у Новому Кодаку «ходил бледовать». Проте Г. Ніс це заперечував⁷⁷³.

Отже, Військо Запорозьке Низове, не вдаючись до відкритих спроб позбутися на своїх землях російської військової присутності, намагалося вплинути шляхом протидії залученню місцевого населення до її обслуговування. Подібна тактика була дзеркальним відображенням прагнень російських комендантів поширювати свою владу на запорозькі поселення, спираючись на право сили.

Окрім розглянутих вище епізодів з насильницьким переведенням росіянами населення назад до Старої Самари (у 1742 та 1747 роках), фіксуються спроби оселити людність при Старосамарському ретраншементі вже після ліквідації Старосамарської сотні та згону звідси всього населення (1762, 1764)⁷⁷⁴. Влітку 1766 року при ретраншементі знову існує слобідка, яку старшина Самарської паланки прагнула зігнати⁷⁷⁵. За умови ліквідації Старосамарської сотні появу нових жителів при російській фортеці не можна не пов'язувати з агітаційною діяльністю комендантів.

Поширення комендантом Старосамарського ретраншементу своєї влади на містечко на практиці означало не лише втручання у внутрішні справи Коша й розмивання суверенітету Січі над територією Запорозжя. В роки російсько-турецької війни 1768–1774 років мешканці Старої Самари – Богородичного ухилялися від повинностей та служби на користь Війська Запорозького

1760 pp. *Roxolania Historica*. Дніпро, 2019. Vol. 2(17). С. 119–120.

⁷⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 1.

⁷⁷² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 187.

⁷⁷³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1274. Арк. 3.

⁷⁷⁴ Кузик Т. Л. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку. С. 34.

⁷⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1.. Ф. КМФ-9. Оп. 2. Спр. 161. Арк. 1.

Низового, а комендант традиційно протидівав збиранню запорозькими урядниками податків. В ордері Коша самарському полковникові Д. Кулику від 9 березня 1769 року окремо зазначалося, що комендантові, аби не протидівав збиранню податків та залученню старосамарців до служби, слід наголосити, що «ті люди суть единственно здешного видінія» та живуть на землях Війська⁷⁷⁶.

Джерела свідчать, що коменданти Старосамарського ретраншементу вважали території у пониззі Самари своїми, вимагаючи хабарів за користування угіддями в мешканців запорозьких слобід. Такі практики виявлені і при інших російських фортифікаціях, зокрема, Біркутському й Кодацькому редутах⁷⁷⁷. Показовим у цьому вимірі є конфлікт, що трапився біля Старосамарського ретраншементу влітку 1773 року. Тоді військовий довбиш Я. Соколовський, який прибув у Самарську паланку для збирання податків за шинкування горілкою, відправив трьох уповноважених ним козаків у слободи пониззя Самари. Коли ті їхали до Старої Самари, щоб зібрати тут податки, на старосамарському мосту їх перестріли російські солдати, яким комендант ретраншементу прем'єр-майор О. Рязанцев наказав розвернути уповноважених, а у випадку протидії «бить как собак». Під час бійки солдати відібрали у збирачів 5 рублів шинкових грошей, а врятуватися козакам вдалося, лише стрибнувши з мосту у Самару⁷⁷⁸.

Поряд з централізованими колонізаційними зусиллями відомі численні випадки приватних ініціатив російських офіцерів, які, осаджуючи слободи, прагнули поповнити власні статки за рахунок «вільних» природних ресурсів Війська Запорозького Низового. Тенденція спостерігалася протягом усього періоду існування Нової Січі і стосувалася не лише слобід, закладених російськими офіцерами з Української лінії на лівому, запорозькому, березі р. Орелі. Вже у 1742 році комендант Новосіченського ретраншементу підполковник Раєвський заселив на теренах Вольностей свій хутір, на що запорожці скаржились у чолобитній на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни

⁷⁷⁶ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 41.

⁷⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 37–38.

⁷⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 306. Арк. 67–67 зв., 83.

(1743)⁷⁷⁹.

У 1774 році П. Калнишевський у чолобитній Катерині II скаржився на комендантів ретраншементів, що заселяють приватні хутори й слободи на землях Війська⁷⁸⁰. Російські офіцери завжди прагнули на локальному рівні поширити свою владу на запорозькі землі, це знаходило вияв не лише у захопленні угідь та самоправному розставлянні караулів (про що йтиметься у розділі 5), але й у спробах закріпачення. Наприклад, одружений козак К. Глоба з Половиці скаржився кошовому у 1774 році, що комендант Старосамарського ретраншементу прем'єр-майор О. Рязанцев утримує у себе брата його дружини як кріпака⁷⁸¹.

Найбільш відомим і промовистим є приклад вже згадуваного коменданта Переволочанської фортеці, бригадира Д. Апачиніна. Його служба тривалий час була пов'язана з Південною Україною. Ще на початку 1730-х років йому, тоді ще полковнику, було доручено формувати Український ландміліцький корпус з числа однодворців Білгородського і Севського розрядів⁷⁸². У роки російсько-турецької війни Д. Апачинін став переволочанським комендантом з підвищенням в чині у бригадири⁷⁸³, а після війни, на початку 1740-х років, Апачиніну підлягали «днепрские посты», тобто російські фортеці на території Запорожжя⁷⁸⁴. Перелічених посад достатньо, щоб зрозуміти вагу й авторитет бригадира у досліджуваному регіоні. Пояснюючи київському генерал-губернатору М. Леонтьєву факт свого володіння слободами на теренах Війська, він зазначав, що потребує їх «для пропитания... в неусыпных трудах своих», оскільки живе лише на платню, і просив дозволу осадити хоча б декілька родин⁷⁸⁵.

У 1741 році Д. Апачинін купив землю між річками Сокілкою та Сомівкою, разом з урочищем Тритузним (Тритузневим). На момент здійснення купчої між

⁷⁷⁹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1336.

⁷⁸⁰ Петро Калнишевський та його доба. С. 309.

⁷⁸¹ Петро Калнишевський та його доба. С. 178.

⁷⁸² Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.). С. 14.

⁷⁸³ Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Т. 2. С. 74.

⁷⁸⁴ ЦДАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 23.

⁷⁸⁵ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1711.

Сокілкою та Сомівкою, окрім лісу й рибних озер, вже було орне поле, сіножаті та мешкав родиною виходець з Китайгорода А. Гордиченко (оселився тут у 1739 році⁷⁸⁶). Землю продала жителька Переволочної Варвара Федориха, стверджуючи, що ці угіддя дісталися їй у спадок від дядька. Д. Апачинін почав осаджувати слободу понад Сомівкою «під гарматним прикриттям» Сокільського редуту, яка в 1742 рік налічувала 2 родини. Слободу при Тритузному він переніс під Романівський редут до урочища Чорні Лози. На той рік в ній було вже 15 козаків з родинами, вихідців із Гетьманщини, Слобожанщини та Правобережної України. Восени 1742 року постало питання про виселення осаджених Д. Апачиніним слобод, але старшина з Гетьманщини, яка була у складі комісії, визнала землі під Романівським редутом такими, що належать до Полтавського полку. Незважаючи на задоволення скарги Коша на бригадира (1742) й заборону осаджувати слободи на землях Війська⁷⁸⁷, слободи залишено на своїх місцях.

У 1746 році, складаючи заповіт, бригадир заповів Данилівку своїй дружині Євдокії, а на завершення будівництва церкви у слободі виділив 100 рублів⁷⁸⁸. Удова в 1750 році заповіла Данилівку своєму братові, переяславському полковнику Семенові Сулимі⁷⁸⁹. Як видно з пізніших ревізійних відомостей, частина дворів Данилівки була приписана до Орлицької сотні Полтавського полку, а частина належали Д. Апачиніну⁷⁹⁰.

Фактично, існування цієї приватної слободи на землях війська Запорозького Низового трималося на авторитеті й зв'язках власника-можновладця. Після смерті бригадира, на Данилівку здійснив наїзд поручик Борисоглібського полку Г. Уривков. Власниця слободи, Є. Апачиніна, у червні 1749 року подала чолобитну про це командирові Українського ландміліцького корпусу, генерал-аншефу Л.-А. фон Бісмарку⁷⁹¹.

У 1751 році слобода Данилівка (Бригадирівка) була переведена в підпорядкування Війська Запорозького Низового. Її спочатку приписали до

⁷⁸⁶ Там само. С. 1708, 1712.

⁷⁸⁷ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 406.

⁷⁸⁸ Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII века. Киев, 1890. С. 51–52.

⁷⁸⁹ Там само. С. 65.

⁷⁹⁰ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 407.

⁷⁹¹ РГВИА. Ф. 148. Оп. 1. Д. 36. Л. 1.

Кодацької⁷⁹², а потім до Самарської паланки⁷⁹³. Важливо відзначити, що згадане вище урочище Чорні Лози було південною межею залінійних володінь Орлицької сотні Полтавського полку⁷⁹⁴. А отже, ці землі вже освоїли мешканці поорельських сотень. Зокрема, поблизу Чорних Лоз знаходився острів Слюсарів⁷⁹⁵, де, за свідченнями старожилів, ще за гетьмана І. Самойловича була кузня й хутір кишенського козака М. Слюсара⁷⁹⁶.

Проте поселення поблизу Соکیلського редуту бере початок ще у 1739 році, коли там оселився з родиною мешканець містечка Китайгорода Андрій Гордиченко⁷⁹⁷, тому зусилля бригадира, фактично, були спрямовані на подальше заселення вже наявної слобідки.

Сільське поселення при Біркуті виникло ще до російсько-турецької війни 1735–1739 років: напад татар у лютому 1733 року на село Біркут, розташоване у п'яти верстах на південь від містечка Орлика, описувався київським губернатором Й. Вейсбахом як привід для розірвання миру з Османською імперією⁷⁹⁸. Пізніше у документах Архіву Коша Біркут фігурує під назвою Ревунівка. Слобода Ревунівка, або Ревуківка, чітко локалізується за картографічними джерелами XVIII–XIX століття на схід від редуту⁷⁹⁹. Поряд із селом існували козацькі зимівники⁸⁰⁰. Слобода так само була переведена у підданство Війська Запорозького Низового, очевидно, після Данилівки, між 1751 та 1754 роками⁸⁰¹, та приписана до Самарської паланки. Станом на 1756 рік у ній нараховувалося 20 тяглих дворів та 34 піших⁸⁰².

⁷⁹² Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 416.

⁷⁹³ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1708, 1711, 1713–1714; ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 3 (список («расписание») оподаткованих Кошем слобід Самарської паланки за 1757 рік, який базується на переписі 1754 року).

⁷⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 13796. Арк. 114.

⁷⁹⁵ Дивіться: Военно-топографическая карта Российской имерии (Екатеринославская губерния). Л. 26, ряд 13. URL: // <http://www.etomesto.ru/shubert-map/26-13/> (дата звернення: 12.02.2018).

⁷⁹⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 711.

⁷⁹⁷ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1708.

⁷⁹⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1. С. 53.

⁷⁹⁹ Военно-топографическая карта Российской имерии (Екатеринославская губерния). Лист 26, ряд 13. URL: // <http://www.etomesto.ru/shubert-map/26-13/> (дата звернення: 12.02.2018).

⁸⁰⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. Т. 4. С. 268, 270, 320.

⁸⁰¹ У 1755 році до Ревунівки вкотре не були допущені комісари з полтавської полкової канцелярії (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 265). Восени 1756 року у листуванні гетьманської адміністрації з Кошем про стягнення податків за минулі роки із переведених до підданства Війська залінійних слобід поряд з Данилівкою фігурує й Ревунівка (ЦДІАК України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1803. Арк. 1).

⁸⁰² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 3.

Слобода Сокільський Редут або Сокільна, що розташовувалася неподалік редуту, також була приписана до Самарської паланки (час переведення у підданство Війська Запорозького Низового визначити наразі не можна). Відповідно до запорозьких податкових переписів 1754 і 1756 років, у ній було обліковано 32 (16 тяглих і 16 піших)⁸⁰³, а згідно з переписом 1764 року 47 (21 тяглий та 26 піших) дворів посполитих⁸⁰⁴. Перепис козаків Самарського повіту від 5 лютого 1776 року зафіксував у слободі Сокільський Редут 8 одружених кінних козаків⁸⁰⁵. За даними «Атласу Катеринославського намісництва» 1787 року, «деревня» Сокільська належала кадету Герсеванову, 1500 десятин зручної і 985 незручної землі, 20 душ чоловічої і 12 жіночої статі⁸⁰⁶.

Розглядаючи долю «приредутних» слобід як населених місць, можна стверджувати, що найтриваліший час проіснували та досягли найбільшого розвитку (наскільки це можливо для запорозьких слобід) ті поселення, які були засновані без прив'язки до російських фортифікацій вихідцями з Полтавщини, котрі добре знали місцевість у зв'язку з тривалими традиціями господарювання на цих теренах. Слобода Біркут-Ревунівка проіснувала як сільське поселення як мінімум з початку XVIII століття фактично до середини XX століття. Натомість Данилівка-Бригадирівка, заснована російським командувачем з прив'язкою до Романівського редуту, у XIX столітті вже була лише хутором, а сліди Сокільської взагалі губляться у XIX столітті.

Проблема сталості населених пунктів ставить питання про стабільність населення. В цілому в історіографії Запорожжя досить поширеною є небезпідставна теза про високий ступінь міграційності населення. Включно до першої половини 1750-х років переселенці з різних частин України, які осіли на Запорожжі, через непевність свого становища та періодичні спроби гетьманської старшини повернути їх назад до сотень досить часто переходили з місця на місце або й покидали терени Війська Запорозького Низового (запорозька адміністрація

⁸⁰³ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 6. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 3, 22.

⁸⁰⁴ Там само. Спр. 279. Арк. 150.

⁸⁰⁵ Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 6. Л. 441 зв. Висловлюю вдячність П. Бойку за надані фотокопії документа.

⁸⁰⁶ Джерела з історії Південної України. Т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / Упорядник А. Бойко. Запоріжжя, 2009. С. 153.

не контролювала, куди саме йдуть люди⁸⁰⁷). Зокрема, Кодацька паланка у 1754 році втратила 154 родини⁸⁰⁸. Водночас спостерігалось щорічне зростання кількості тих, хто переселився із Старосамарської сотні до запорозьких слобід і містечок: від літа до кінця осені 1753 року населення Старої Самари скоротилося на 23 двори⁸⁰⁹. Станом на 1757 рік Старосамарська сотня втратила 298 осіб (голів родин), облікованих ревізіями попередніх років⁸¹⁰. І знову ж таки, переселялися не лише незаможні, а й представники колишньої сотенної старшини (наприклад, писар Д. Лелітка)⁸¹¹.

Висока мобільність населення нових заорельських слобід та хуторів спостерігалась як у роки російсько-турецької війни 1735–1739 років, так і в повоєнний мирний час. Досить часто переселенці кілька разів змінювали місце проживання, перш ніж осісти у певній слободі на тривалий, як для регіону Війська Запорозького Низового, період (10–20 років). Наприклад, виходець з Лубенського полку козак Микита Безкровний (майбутній отаман слободи Бригадирівки⁸¹²) до того, як осісти в червні 1741 року на землі Д. Апачиніна при урочищі Тритузному, мешкав з родиною на Запорожжі та поблизу Біркутського ретраншементу. Виходець з Умані Матвій Кукус до оселення у Тритузному пройшов такий самий шлях. Козак з м. Келеберди Клим Проценко до оселення при Чорних Лозах у травні 1742 року жив у запорозькій слободі Кам'янці; вже згаданий Андрій Гордиченко до оселення у Сомівці (Сокільській) 1739 році певний час уже жив «на Запорожжі». Козак з Полтави Клим Полтавський встиг не лише пожити на Запорожжі, а й повернутися до Гетьманщини, у Переволочну, а потім, у 1742 році, «прийти» до Сокільського редуту. Інші мешканці Бригадирівки переселялися за досить короткий проміжок часу на ще більші відстані, наприклад, для чигириндівровського козака Мирона Кравця та вихідця з Правобережної України Дмитра Сологубенка оселення при

⁸⁰⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 308.

⁸⁰⁸ Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. С. 124.

⁸⁰⁹ Кузик Т. Л. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку. С. 29.

⁸¹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 333–337.

⁸¹¹ Там само. С. 303–305.

⁸¹² Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 418.

Тритузному було вже другим заходом на терени Запорозжя. Останній перед цим повертався на кілька років на Правобережжя, а М. Кравець теж кілька років проживав у містечку Кишенька⁸¹³.

Наведені приклади мобільності можна пояснити зусиллями Д. Апачиніна, спрямованими на створення приватних слобід на придбаних ним ґрунтах, про що говорить факт засвідчення Климом Полтавським (Полтавцем) купчої на угіддя, придбані бригадиром⁸¹⁴. Проте подібні процеси були характерні й для інших поселень, а не лише приватних слобід місцевих можновладців.

Дослідження історії населення, відстеження реальних показників міграцій на землях Війська Запорозького Низового, інтерпретація цих показників у контексті вивчення імперських впливів на локальному рівні, безумовно, обтяжується проблемою неповноти джерельної бази, що унеможлиблює фронтальне вивчення структури населення та її змін у часі. Однак наявні у розпорядженні дослідника облікові джерела дають змогу висунути кілька спостережень (особливо на прикладі «приредутних» слобід Бригадирівки, Сокільської та Ревунівки). Найважливішими з цих джерел є:

а) відомість про оселених бригадиром Д. Апачиніним при урочищі Чорні Лози та під Сокільським редутом від 24 вересня 1742 року⁸¹⁵;

б) запорозький перепис вихідців з Гетьманщини, Правобережної України та Слобожанщини, які оселилися у запорозьких слободах 1756 року (фіксує персональний склад переселенців (голів родин), осілих у запорозьких слободах упродовж 1742–1756 років, що продовжували мешкати тут станом на 1756 рік)⁸¹⁶;

в) сповідні розписи Покровської церкви с. Данилівки (Бригадирівки) 1766 і 1769 років (розглянуті у підрозділі 1.2);

г) списки одружених козаків, які перейшли до сіл Курилівки та Чаплинки

⁸¹³ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1713–1714.

⁸¹⁴ Там само. С. 1712.

⁸¹⁵ Там само. С. 1713–1714.

⁸¹⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 287–289, 291–292; ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 13796. Арк. 53–123.

із Сокільської та Бригадирівки 1768 року⁸¹⁷; списки одружених козаків, з якими мешкають підсусідки, та одружених козаків, що мешкають у паланках 1769 року⁸¹⁸ (1769 рік); реєстри власників шинків та базарних будок у Самарській паланці 1771–1772 років⁸¹⁹;

г) перепис козаків Самарського повіту, які брали участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 років, від 5 лютого 1776 року⁸²⁰.

Переписи, які проводилися і Кошем, і гетьманською адміністрацією у 1756 році, фіксують сотні переселенців, що осідали і в залінійних поселеннях поорельських сотень, і в запорозьких слободах з кінця 1730-х – у 1740-х роках. Станом на середину 1740-х років доконаним фактом стала депопуляція контрольованих гетьманською та російською адміністрацією прифортєчних поселень на користь Запорожжя (зnelюдніли поселення при Усть-Самарському, Кам'янському та Ненаситецькому ретраншементях). Винятком була Стара Самара, населення якої зростало. Проте це не означало відсутності відтоку людей з містечка до запорозьких слобід – він існував і був основним напрямком міграції⁸²¹, але, як можна припустити, перекривався припливом нових вихідців з Гетьманщини. Натомість від початку 1750-х (і до 1761 року) населення Старої Самари стрімко скорочувалося.

Незважаючи на підпорядкування Старої Самари гетьманській адміністрації (через Старосамарську сотню), вплив російського чинника на містечко не підлягає сумніву. Про це свідчать, зокрема, вищезгаданий факт висилання на попереднє місце проживання «безуказно населившихся» у запорозькому степу вихідців зі Старої Самари капітаном Ульяніним у 1742 році, і спроба повернення таких самих вихідців спеціально відрядженим загоном прапорщика Сверчкова у 1747 році. Вплив російських стратегій на утримання на місці, поблизу російських редути, людної Данилівки (Бригадирівки) й Сокільської (Сокільського Редуту, Сомівки), які станом на першу половину 1740-х років

⁸¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 31.

⁸¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 172 зв., 185 зв.

⁸¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 306. Арк. 29–29 зв., 52.

⁸²⁰ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 6. Л. 448–449 об.

⁸²¹ Кузик Т. Л. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку. С. 34.

були приватними слободами бригадира Д. Апачиніна, є ще більш очевидним.

Проте закономірності притоку нової людності на територію Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі свідчать про ключовий вплив політики Коша (зміни концепції щодо заселення запорозьких земель), а не російських фортець й російського командування, на процеси розвитку й занепаду населених місць. Стрімкий занепад поселень при ретраншементах вже на початку 1740-х років, потім зменшення населення Старої Самари на початку 1750-х і, водночас, зростання кількості вихідців з України у власне запорозьких містечках і слободах (в першу чергу йдеться про паланкові центри та слободи Самарської й Кодацької паланок) дає підстави говорити про переорієнтацію потоків переселенців саме у населені місця запорозького підпорядкування. До цього додався ще й перехід у запорозьке підданство Бригадирівки, Ревунівки та Сокільської, що знову зробило їх привабливими для оселення переселенців з України.

Отже, порівнюючи наявні у розпорядженні дослідника списки мешканців запорозьких поселень⁸²², можна висунути гіпотезу про стабілізацію потоків міграцій людності між різними запорозькими поселеннями (без урахування залінійних). Тобто населення окремо взятої слободи вже не змінювалося докорінно і не переселялося часто на великі відстані (як це було, наприклад, з першими поселенцями Данилівки). Натомість у період з 1750-х до кінця 1760-х років склад населення змінювався значно повільніше, ніж у 1739–1740-х роках. Не лише спостерігається зростання чисельності населення окремо взятого населеного пункту, а й фіксується певне «ядро» місцевих жителів, які мешкають в одній слободі порівняно тривалий час. Зокрема, сповідний розпис 1766 року зафіксував щонайменше 11 прізвищ з перепису 1756 року у Бригадирівці та 9 – у Сокільській. Частина з них згадуються у списках одружених козаків 1768–1772 років. А перепис одружених козаків Самарського повіту 1776 року фіксує у

⁸²² Залишаюь свідомим того, що прізвища у досліджуваному регіоні не були незмінними. Людина могла кілька разів за життя змінювати своє прізвище (за яким відома нам по документах), залежно, наприклад, від поточного фаху (якщо прізвище походить від роду діяльності, ремесла), від життєвих обставин тощо (Сухомлин О. Д. Походження та заняття населення містечка Самарчика у 1750-ті рр. за документами Архіву Коша Нової Запорозької Січі. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, 2011. Вип. 9. С. 34, 36, 37).

цих селах по 5 прізвищ з перепису 1756 року.

Поряд зі збільшенням часу постійного проживання у слободі окремо взятих її мешканців, спостерігається процес заснування одруженими козаками власних зимівників поблизу цієї слободи, а також випадки міграції до найближчих сусідніх слобід. Наприклад, одружений козак А. Мандрика, зафіксований у Сокільській 1756 року, станом на 1761 рік вже мав власний зимівник, однак і далі проживав у слободі⁸²³. Посполитий Самійло Заредутний, зафіксований у Сокільській 1763 року⁸²⁴, станом на 1770 проживав у селі Кам'янка Самарської паланки⁸²⁵ і вже як одружений козак Кам'янки зафіксований у переписі Самарського повіту 1776 року⁸²⁶. До Кам'янки з Бригадирівки між 1769 та 1776 роками перебрався і посполитий (у подальшому одружений козак) Лук'ян Сіроклан (Сіроклин)⁸²⁷. Натомість Петро Штовхан (Штовханенко), відомий у 1763-му як мешканець Сокільської⁸²⁸, у 1776 році зафіксований як козак села Бригадирівки⁸²⁹.

Період стабільності «ядра» мешканців у випадку Сокільської та Бригадирівки тривав до кінця 1760-х початку 1770-х років, аж поки частина з них перейшла до сіл Курилівки і Чаплинки новоствореної Протовчанської паланки, а також до села Кам'янки Самарської паланки. Проте навряд чи ці зміни були прямим наслідком лише військово-політичних подій (утворення нової паланки й прагнення Коша швидко її заселити).

Отже, російські фортеці на теренах Запорожжя у добу Нової Січі реалізовували цілий комплекс контролюючих функцій. Однак в умовах фронтірних реалій запорозько-кримського порубіжжя Петербург, через брак належних ресурсів і важелів впливу, був приречений на посередництво справжніх господарів краю – запорожців – у здобутті розвідувальної інформації.

⁸²³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 9333. Арк. 433 зв.

⁸²⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 2 зв.

⁸²⁵ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 185 зв.

⁸²⁶ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 6. Л. 448.

⁸²⁷ Там само.

⁸²⁸ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 6 зв.

⁸²⁹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 6. Л. 449 зв.

Новосіченський ретраншемент (трактований урядом як осередок російської адміністрації на прикордонні) і Микитинська застава забезпечували всебічний моніторинг Війська Запорозького Низового, що в кінцевому підсумку давало урядові детальну інформацію для планування і втілення подальших уніфікаційних кроків.

На практиці російські фортифікації відіграли незначну роль у заселенні теренів Запорожжя. Централізовані й приватні російські зусилля не мали тривалого впливу на формування й розвиток мережі населених пунктів. Протидія Коша появі небажаних поселень під чужим прапором виявилася ефективною й мінімізувала колонізаційний ефект від заходів, здійснюваних російськими чинниками через проаналізовані інструменти військової присутності. Тим більше, що цим заходам бракувало потрібних масштабів, а також людських та фінансових ресурсів. Тож переломити загальну тенденцію, яка вела до покриття краю мережею контрольованих запорожцями поселень, не вдалося.

РОЗДІЛ 5. ПОВСЯКДЕННІ ВЗАЄМИНИ РОСІЙСЬКИХ ГАРНІЗОНІВ З НАСЕЛЕННЯМ ЗАПОРОЖЖЯ ТА ВЗАЄМОСПРИЙНЯТТЯ ЗАПОРОЖЦІВ І РОСІЯН

5.1. Регламентовані стосунки російських залог та запорозьких козаків

Взаємини російських військових та запорозького козацтва буде продуктивним розглядати як сув'язь регламентованих та нерегламентованих позаконфронтаційних практик, а також конфліктних ситуацій, що виникали поза межами таких практик. Погляд на проблему під цим кутом дає змогу рельєфно простежити як конфронтацію, так і взаємодію в різних сферах, відтінивши її аспекти, головні та побічні тенденції, а також простежити формування специфіки взаємospрийняття запорозького населення та росіян під дією різних чинників.

Вершину піраміди утворюють регламентовані стосунки. Комплекс таких взаємин базувався на приписах, з одного боку, командування Української ландміліції, а з другого керівництва Запорозького Коша. За своєю природою, з боку росіян приписи були покликані до життя необхідністю забезпечити саме функціонування фортифікацій, а з боку Коша потребою врегулювати проблему російської військової присутності з якомога меншими втратами для Війська Запорозького Низового, а в кращому випадку витягнути в умовах, коли ліквідувати цю присутність не видавалося можливим, якісь поточні вигоди для себе. Цілком закономірно зусилля сторін фокусувалися на матеріальних питаннях. Водночас вирішення, здавалося б, суто господарських потреб перепліталось з ціннісними речами. Кіш, як добре простежується за джерелами, постійно пробував артикулювати свою першість та свій суверенітет над територією і символічно, і на практичному рівні. Реакція на це російської сторони віддзеркалює реальний рівень розмивання самодостатності Вольностей, а також фактичну спроможність використати військову присутність з поглинальною метою.

Яскравим і найбільш показовим прикладом регламентованої взаємодії, у якому добре відбилися щойно зазначені чинники, є проблема постачання російських гарнізонів сіном. Без вирішення цієї проблеми шляхом використання запорозьких сіножатей нормальне функціонування гарнізонів було в тих умовах немислиме. Як же вона вирішувалась, і який символічний зміст проглядається за формальними процедурами?

Ключовим тут є той факт, що російські залоги не виявляли самодостатності, а своїми діями вказували, що перебувають на території, господарем якої є запорожці. Сіножаті гарнізонам щорічно виділяла запорозька адміністрація. Процедура виглядала наступним чином. Комендант Старосамарського ретраншементу (як командир трисотенної команди) щорічно (приблизно у травні липні) звертався до кошового отамана листом або повідомленням, де, посилаючись на ордер свого безпосереднього начальника командира Українського ландміліцького корпусу, просив Кіш зробити «відвід» сіножатей для утримання взимку коней «регулярної команди» (російської трисотенної) та «нерегулярної», тобто команди лівобережних козаків⁸³⁰. У повідомленні комендант завжди перелічував фортеці, де стоять підлеглі йому військові.

Кіш надсилав спеціальний ордер самарському й кодацькому полковникам, у якому наказував відвести російським командам сінокісні луки («на прежних местах», «не прибавляя и мало», «без излишества»), визначені у 1759 році спеціально відрядженими з Січі чотирма курінними отаманами, та взяти з комендантів кожного укріплення розписку про отримання відводу із зобов'язанням не косити поза межами останнього та у степу⁸³¹. Відповідно до розпорядження Коша і наказів паланкових полковників, писарі даної паланки або інші старшини⁸³² виділяли сіножаті. Це відбувалося у присутності обох сторін, інколи на місцевості, про що складалася розписка, яку підписував командир залоги редути або ретраншементу. Про виконання полковник звітував

⁸³⁰ Дивіться, наприклад: ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 44, 87, 123.

⁸³¹ Дивіться, наприклад: ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 45, 60–61 зв., 74, 90, 108.

⁸³² Уповноваженими виділити сінокоси могли бути й шафар перевозу або спеціально прислані з Коша старшини (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 12–12 зв., 16–16 зв.).

у Кіш та надсилав розписки⁸³³.

Фактично, найчастіше йшлося про щорічну формальність, оскільки межі відводу вже були визначені, але процедура передбачала і це на символічному рівні принципово! обов'язкове звертання росіян за дозволом до Війська Запорозького Низового. У випадку неврожаю трави сіножаті могли бути виділені додатково в інших місцях, що також мало відбуватися за ордером кошового⁸³⁴.

Більше того, у випадку перевищення російськими вояками меж свого відводу і скошення більшої кількості трави, ніж потребувала залога, паланка розпочинала слідство, надсилаючи депутата або військового довбиша. Сіно, накошене понад норму відводу, Кіш наказував передати до паланки, потім старшини мали продати його запорозьким підданам. Це робив полковник чи писар паланки або спеціально надісланий із Січі старшина⁸³⁵. Приміром, у грудні 1750 року депутат від Коша Н. Гаврилов (Таран) повідомляв про понаднормово скошене сіно у редутах, а також про те, що був присутній при описі та передаванні сіна кодацькому писарю А. Семенову (Товстику). 22 грудня 1757 року Гаврилов рапортував, що незабаром подається з кодацьким полковником до Біркутського редуту для продажу зайвого сіна. Але Кіш заборонив продаж, мотивуючи це тим, що місцеві мешканці понесуть зайві витрати, бо мусили б утримувати депутата. На думку Коша, кодацький полковник і сам може продати сіно (про що йому вже було надано ордер). Відтак, Гаврилову їхати не слід, «ибо по продаже сенов много сумнительства на тебе есть»⁸³⁶. Отже, торгівля зайвим сіном була досить прибутковим заняттям не лише для російських офіцерів.

Скошення більших об'ємів сіна, ніж реальні потреби, було типовим зловживанням на редутах і повторювалося практично щороку. Крім того, невикористаною часто залишалася якась частина торішнього, а інколи й позаторішнього сіна⁸³⁷. Певні офіційні спроби унеможливити це явище

⁸³³ Дивіться, наприклад: ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 97–101, 124.

⁸³⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 1 зв.

⁸³⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 344, 752.

⁸³⁶ Там само. С. 753–754.

⁸³⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 234.

(принаймні, відомі на сьогодні) належать до періоду роботи слідчої комісії у справі П. Щетиніна та С. Серкова (останнього було звинувачено, серед іншого, у викошуванні зайвого сіна), однак тоді не вдалося зібрати усіх свідків⁸³⁸. Та це не завадило вирішенню питання вже на початку грудня 1757 року кодацький писар А. Семенов (Товстик) разом з комендантом Старосамарського ретраншементу підполковником Єршовим були в Біркуті на «освидетелствовании» запасів сіна⁸³⁹.

Крім проблеми з сіном, процедура, яка підкреслювала, хто є хто на цій землі, використовувалась і для вирішення іншої нагальної потреби гарнізонів забезпечення деревиною. Коменданти так само щорічно просили Кіш про «відвід» деревини для ремонтних робіт у фортецях⁸⁴⁰, для виготовлення різноманітних знарядь, наприклад, граблів та вил, і навіть возів⁸⁴¹ та саней⁸⁴², а також на дрова, для «топления печей и печения хлеба и варения каш»⁸⁴³.

Проте і Військо Запорозьке Низове, за дозволом російського командування, у випадку потреби отримувало з магазинів (складів) у російських фортецях необхідні матеріали. Так було, наприклад, у 1747 році – з Кам'янського та Усть-Самарського ретраншементів для Війська виділено 2360 пудів заліза⁸⁴⁴, а у 1757 – ще кілька пудів з Кам'янського ретраншементу⁸⁴⁵.

Отже, цілком очевидним є існування комплексу регламентованої повсякденної взаємодії, спрямованої, серед іншого, на забезпечення функціонування самих фортець. І в її рамках офіційно російські чинники однозначно визнавали пріоритет Війська Запорозького Низового стосовно території Запорожжя та її ресурсів. Це, безумовно, відбивало загальну лінію сприйняття Петербургом проблеми Вольностей, а також брак реальних можливостей змінити згори подібний статус-кво на модель, яка підкреслювала б

⁸³⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 749–750.

⁸³⁹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 77. В документі мається на увазі Біркутський редут, а не табір (порівняйте, наприклад: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 753).

⁸⁴⁰ Дивіться, наприклад: ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 169, 227, 260, 261.

⁸⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 249, 250.

⁸⁴² Там само. Арк. 239.

⁸⁴³ Там само. Арк. 264.

⁸⁴⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 2. С. 38–39.

⁸⁴⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 752.

вторинність Запорожжя. Тому не дивно, що на рівні не тільки військового командування, а й гарнізонів фортифікацій виразно простежуються спроби у повсякденних практиках звести до нуля прерогативи Коша, поставивши будь-які російські чинники над ним. У такий спосіб залоги фортець долучалися до підготовки ґрунту для остаточної ліквідації автономії Війська Запорозького Низового, були дієвою ланкою загального механізму поступового її розмивання. Зрозуміло, що це не могло не провокувати конфлікти різного рівня між запорожцями та російськими військовими.

Одним із яскравих прикладів демонстрації зазначеної функції в рамках військової присутності є самоправне виставлення комендантом Старосамарського ретраншементу майором А. Какуріним караулу при «паланському» мості через Самару. Цей відвертий замах на прерогативи Коша майор пояснював необхідністю контролювати пересування подорожніх з Криму. Караул не лише перевіряв паспорти, а й збирав гроші з купців, що завдавало збитків Війську Запорозькому Низовому⁸⁴⁶. Оскільки офіцери обґрунтовували свої зловживання розпорядженнями генералітету, такий епізод є проявом конфліктної взаємодії, яка виникла на ґрунті регламентації з російського боку. Часто вище командування вважало такі дії нормою та вимагало від Коша забезпечення розставлених караулів дровами, деревиною для будівництва землянок і куренів тощо. Поставлений Какуріним караул функціонував і в 1765 році, до всього кількість солдатів на ньому було навіть збільшено⁸⁴⁷.

З другого боку, маємо низку документів, де відображено розслідування російським командуванням та запорозькою старшиною у форматі спільних комісій випадків зловживань вояків, крадіжок, убивств. Проведення комісії узгоджувалося Кошем з командуванням Українського ландміліцького корпусу. Зазвичай до їхнього складу входило декілька оберофіцерів Старосамарського ретраншементу (інколи ще штабофіцер), а із запорозького боку двоє-трое старшин. Робота комісій могла тривати досить довго через бюрократичну

⁸⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 1, 33 зв., 7, 16, 17.

⁸⁴⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 177–178. Вочевидь, саме цей караул у подальшому будуть називати Самарським редутом (ЦДІАК України. Ф. 752. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 8).

тяганину, яку часто провокувала російська сторона⁸⁴⁸. Однак інколи затримки в роботі відбувалися через відрядження запорозьких депутатів до інших населених пунктів у січових справах, або внаслідок неможливості швидко представити комісії свідків від запорозької сторони, а також, інколи, як можна припустити, й через небажання самих запорозьких депутатів працювати у певні періоди часу⁸⁴⁹.

Проте в цілому, незважаючи на тяганину та відверту протидію розслідуванням з боку більшості командирів трисотенної команди, взаємодія запорожців з російськими офіцерами у комісіях давала плоди. Наприклад, у 1767, на другому році проведення слідства, було доведено провину (організацію крадіжок коней) та врешті засуджено поручика Старосамарського ретраншементу Акіма Бруткова⁸⁵⁰.

Діяльність комісій могла стосуватися не лише розслідувань злочинів. Наприклад, у 1759 році предметом обговорення стало виділення з магазинів Старосамарського ретраншементу 3000 пудів заліза для ремонту січових куренів, що постраждали від пожежі, та 1000 пудів якорів для оснащення патрулювальних морських човнів запорожців. Частина заліза виявилася неякісною (горілою), однак комендант ретраншементу, майор Адріан Плавецький сприяв депутатам, і Січ отримала не лише необхідне залізо, а й 10 пудів цвяхів⁸⁵¹.

Отже, діяльність спільних комісій є ще одним промовистим свідченням нормальної, часами досить конструктивної регламентованої взаємодії між Військом Запорозьким Низовим (в особі старшин) та російськими офіцерами. І саме через документацію комісій інколи проступає інформація про неформальну взаємодію повсякденні обставини, за яких було здійснено ті чи інші порушення і які за інших умов не відбулися б у документальних джерелах.

⁸⁴⁸ Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750-1760 рр.). С. 19–20.

⁸⁴⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 752, 753.

⁸⁵⁰ Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750-1760 рр.). С. 20–21.

⁸⁵¹ Там само. С. 18.

5.2. Неформальні взаємини залог із населенням Запорозжя

Нерегламентована взаємодія російських військових з мешканцями Запорозжя (тобто не лише з козаками, а й з посполитими, духовенством) у переважній більшості випадків відображається у документах, що фіксують конфлікти. Саме останні створюють казус для початку бюрократичної тяганини та фіксації подробиць повсякденного життя.

Проте буде помилкою вважати, що всі неформальні стосунки між росіянами та населенням Запорозжя були виключно конфліктними. Джерела зберігають свідчення й про випадки співпраці. Наприклад, на прохання Коша прапорщик Ф. Гайдачі, який служив у Микитинській заставі, здійснював переклади документів з турецької мови⁸⁵². Досить промовистими свідченнями існування позаконфліктних неформальних взаємин російських офіцерів та запорозької старшини є факти видачі росіянам атестатів від Коша (приміром, комендантам Новосіченського ретраншементу капітанам Гуляєву і Копилову, коменданту Микитинської застави капітану Матякіну, перекладачам І. Муратову, В. Рубанову та ін.), а також символічний запис деяких офіцерів та перекладачів до січових куренів (наприклад, коменданта Новосіченського ретраншементу секунд-майора Лаврентія Микульшина та його сина Василя, перекладача М. Архипова)⁸⁵³.

Траплялися випадки переманювання російськими офіцерами до своїх приватних слобід мешканців Запорозжя, причому не лише запорозьких посполитих, а й одружених козаків, що також є свідченням досить близького й неконфліктного повсякденного спілкування. Як приклад можна навести такий випадок. У 1761 році невідомий секунд-майор Козловського полку осадив слобідку за р. Ореллю при урочищі Козиревому (20 верст від Української лінії).

⁸⁵² Скоріше за все, він не був фаховим перекладачем службовцем Колегії іноземних справ Російської імперії, які з 1754 року мали здійснювати переклади дипломатичного листування для Запорозької Січі (Синяк І. Л. Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі. *Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика*. Київ, 2009. С. 323).

⁸⁵³ Синяк І. Л. Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформаційний потенціал. С. 45, 47, 50; Андрєєва С. С. Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі. С. 232; Синяк І. Л. Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі. С. 326.

З 13-ти родин шість були переселенцями з Запорожжя, що оселилися у ній у тому ж таки 1761 році (одна родина зі слободи Чернецької Самарського монастиря, дві з Бригадирівки Самарської паланки, три із Самарчика). Очевидно, цей офіцер служив у нижньодніпровській команді та мав можливість підмовити козаків та посполитих на перехід до його слободи⁸⁵⁴. І навпаки запорожці приймали до себе дезертирів з російських гарнізонів. Такі перебіжчики могли проживати в зимівниках тривалий час і навіть укладати шлюби. Наприклад, у жовтні 1755 року з Кам'янського ретраншементу втік на Запорожжя драгун Г. Густобрагов. Запорожці, яких він зустрів, поголили йому голову, дали хліба на дорогу та порадили йти до козацьких зимівників по р. Сурі. У підсумку він прожив кілька місяців у зимівниках на березі Дніпра та у Великому Лузі. А драгун Рязького полку Ф. Попов дістався Новоселиці, одружився там з донькою козака Т. Щербини, потім жив в іншого козака й заробляв на життя виготовленням чобіт⁸⁵⁵.

Про глибину неформальних стосунків російських офіцерів та запорозької старшини красномовно свідчать і випадки, пов'язані з хабарництвом. У січні 1765 року проводилося слідство над капітаном Рязького полку Васи́лієм Кривцовим, який служив у Новосіченському ретраншементі та в Микитинській заставі. Ті, хто проїжджав через заставу, а також перекладач Ф. Семенов звинувачували капітана у вимаганні хабарів, і ще до наказу генерал-поручика Я. фон Бранта, за розпорядженням коменданта Старосамарського ретраншементу підполковника С. Баратова, Кривцова було замінено на іншого капітана того ж полку М. Степанова. На своє виправдання Кривцов подав до командування Українського ландміліцького корпусу, хоч як дивно, позитивний атестат від Коша, датований 21 грудня 1764 року (за підписом кошового Пилипа Федорова), де двічі наголошувалося на його чесності та добропорядності⁸⁵⁶. Кількома роками раніше, у січні 1761 року, В. Кривцов приймав ордер гетьмана Розумовського Війську Запорозькому Низовому та передав його військовому

⁸⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 13796. Арк. 62 зв.–63.

⁸⁵⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 490–491.

⁸⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19–21.

писареві Івану Чугуєвцю⁸⁵⁷.

Особливо широкий спектр можливостей для взаємодії росіян з місцевим населенням формувався там, де були розташовані ретраншементи. Зумовлювалося це не лише перебуванням там численної російської залоги, а й розташуванням Старосамарського, Кам'янського та Новосіченського ретраншементів поблизу великих запорозьких поселень (містечок Старої Самари Богородичного і Нового Кодака, врешті, самої Січі) та поблизу жвавих торговельних шляхів. Залози ретраншементів банально потребували різних товарів та продовольства, тому користувалися послугами місцевих мешканців. Наприклад, маркітантом Усть-Самарської фортеці був Григорій Ніс, який у травні 1745 року придбав для харчування залоги 20 баранів у Новому Кодаку. Однак після пограбування його запорожцями як він, так і решта охочих підрядчиків перестали закупувати «харчевые и питейные припасы» для гарнізону, що значно ускладнило життя військовим⁸⁵⁸.

Російські офіцери теж могли продати мешканцям Запорожжя багато корисних у господарстві речей. В Усть-Самарському ретраншементі після російсько-турецької війни 1735–1739 років залишалися «морські припаси», серед яких було корабельне устаткування (більшість якого вже на середину 1740-х попсувалася) та човни (байдаки). У 1751 році в Ландміліцькому суді розпочалося слідство над капітаном Нагаєвим (служив в Усть-Самарському ретраншементі у 1745 році). У капітана в помешканні було знайдено чимало «морських» речей, а ще більше він вже встиг розпродати. Як свідчать судові матеріали, недостача у ретраншементі після служби Нагаєва становила: 134 пустих куфи, 30 байдаків, 100 «причалів» (маються на увазі швартові канати), 34 човнових керма, 22 гнилих бочки, 63 непридатних корабельних прапори та 8 «мышми поеденных» гюйсів⁸⁵⁹. Причому це перелік лише тих речей, ціну яких не можна було встановити, щоб обрахувати збитки⁸⁶⁰, а до фальшування «щетных выписок»

⁸⁵⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 389.

⁸⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1274. Арк. 2, 4–4 зв.

⁸⁵⁹ Гюйс – передній корабельний прапор або прапор прибережної фортеці.

⁸⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 88, 93–94.

були причетні й інші обер-офіцери⁸⁶¹. Анекдотично виглядає ситуація, коли в Ландміліцькому суді одночасно із розглядом справи капітана Нагаєва тривало слідство над підполковником Тиміряєвим, який називав Нагаєва злодієм («вором»)⁸⁶².

Розкрадання офіцерами казенного майна та його продаж стосувалися, вочевидь, не лише старого приладдя: у 1760-х роках у провіантському магазині Старосамарського ретраншементу зафіксовано значні нестачі харчових припасів⁸⁶³.

Крім переліченого, в Усть-Самарському ретраншементі зберігалися великі запаси корабельної смоли («тир и пик») 60 бочок, флотського провіанту гороху, круп і борошна (500 «кулів», що дорівнювало 100 бочкам), та «гарячого вина»⁸⁶⁴. Коменданти фортеці багаторазово рапортували вищому командуванню про втрати вказаних припасів через псування тари бочок та кулів. Врешті восени 1745 році прийшов указ щодо продажу цієї «морської провізії» на публічних торгах⁸⁶⁵.

На відміну від ретраншементів, залоги редутів були малочисельні й розташовувалися, за винятком Кодацького, далеко від великих поселень і шляхів. Крім того, в редутах не було «зайвого» казенного майна. У Біркутському станом на квітень 1776 року ще зберігався незначний об'єм артилерійських припасів⁸⁶⁶. Згадки про човен (байдак), що був знайдений поблизу Біркутського редуту у 1740-х роках⁸⁶⁷ і перебував у віданні командира даного укріплення, не дають підстав говорити про зберігання у цьому редуті плавзасобів колишньої Дніпровської флотилії. Щодо Сокільського редуту ніякої інформації про зберігання там якихось припасів в обстежених джерелах не виявлено.

Усе це звужувало простір взаємодії залог з місцевими мешканцями, обмежуючи його лише найближчою запорозькою слободою (яскравим

⁸⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 89.

⁸⁶² Там само. Арк. 88.

⁸⁶³ Там само. Арк. 84–84 зв.

⁸⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 3.

⁸⁶⁵ Там само. Арк. 71.

⁸⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 752. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 12 зв.

⁸⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 71 зв.

прикладом є Сокільський редут). Якщо обер- і штабофіцери Новосіченського ретраншементу мали справу безпосередньо з адміністрацією Коша, Усть-Самарського, Старосамарського й Кам'янського – з полковниками Самарської й Кодацької паланок, то унтерофіцери й солдати з редутів, як правило, спілкувалися лише зі звичайними козаками та посполитими. Відсутність у Сокільському редуті російських офіцерів, а в запорозьких слободах представників січової адміністрації дає можливість поглянути «під лупою» на повсякденні взаємини між пересічними представниками Війська Запорозького Низового (одружені козаки, посполиті) та Російської імперії (солдати). Для цього зосередимося на розгляді виявлених у джерелах епізодів повсякденної взаємодії залог Сокільського й Кодацького редутів із місцевим населенням.

За скаргами січової адміністрації, у 1756 році комендант Кодацького редуту поручик С. Серков почав брати в тих козаків, які проїжджали повз редут, гроші за проїзд, а в тих, хто відмовлявся платити, солдати його команди силоміць забирали частину речей⁸⁶⁸. Однак апетити поручика не обмежувалися хабарями за проїзд. У квітні 1756 року кошовий отаман Г. Федоров повідомляв Київську губернську канцелярію, що комендант Кодацького редуту поручик С. Серков «в проездах своих, приехавши в село Сокольскую необично пьян», відшмагав канчуками місцевих мешканців одружених козаків Андрія Мандрику та Митлаша⁸⁶⁹.

Солдати ж із команди поручика схопили дружину Митлаша та погнали на конях у степ. Шмагаючи жителів слободи, С. Серков сказав, що нібито «не кошовий вам пан, но мы теперь». Мешканці, за висловом кошового, «яко простіє люди», повірили йому та кинулися тікати. Рятуючись від солдатів та поручика, які били посполитих, ті бігли ховатися серед кучугур та кидались у воду. Кошовий скаржився, що перелякані мешканці тепер майже не виходять вдень на вулицю, багато з них досі переховуються, і вимагав покарати поручика за образу честі Війська. Очевидно, подібні випадки не були поодинокими. Важливо, що

⁸⁶⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 750.

⁸⁶⁹ У 1756 році у Сокільській мешкало двоє людей (голів родин) з цим прізвищем – Іван та Прокіп (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 287–288).

серед ображених і постраждалих в першу чергу зазначені одружені козаки Мандрика та Митлаш, а потім вже неідентифікована маса обивателів посполитих, підданих Війська, «простих людей»⁸⁷⁰.

Наведений епізод не варто розглядати як повноцінну спробу російських офіцерів поширити свою владу на місцеве населення Запорозжя. Підстав безпосередньо пов'язувати його з утіленням головної стратегії Петербурга стосовно Війська Запорозького Низового бракує. Поручик, як добре видно з його подальших практик, керувався суто меркантильними інтересами. Але, хай би там як, його дії, безумовно, були виявом загальної лінії, працювали на її втілення. А вислів «не кошовий вам пан, но мы теперь» відбиває стереотипні уявлення російських офіцерів про недалеку перспективу Запорозжя. Подібні ідеї функціонували в цьому середовищі, підкріплюючись як цілеспрямованими заходами на рівні командування ретраншементами, так і особистими матеріальними зацікавленнями.

Зафіксовані ж у досліджуваних документах реальні спроби поширення російськими комендантами своєї влади на запорозьких підданих, санкціоновані вищим командуванням, датовані другою половиною 1740-х років. 16 березня 1747 року за наказом коменданта Усть-Самарського ретраншементу майора А. Познякова прапорщик Іван Сверчков з командою з 20-ти драгунів та лівобережних козаків прибув до слободи Вільної для проведення перепису вихідців зі Старої Самари, які прийняли запорозьке підданство, та переселення їх на попереднє місце. Однак наступного дня, за півгодини до заходу сонця, до слободи прибув загін запорозьців на чолі з самарським полковником Василем Максимовим (Кишенським). На той момент драгуни вже встигли забрати у мешканців Вільної чотири вози сіна та два мішки вівса. Самарський полковник, демонструючи зброю та «браня скверними словами», примусив прапорщика покинути слободу й не проводити перепису⁸⁷¹. Начальник Українського ландміліцького корпусу, генерал-лейтенант М. Філософов у донесенні

⁸⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2899. Арк. 2–2 зв., 6 (опубліковано у: Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорозжя як виклик для запорозького світу (1734–1775). С. 287–288).

⁸⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 49–49 зв.

київському генерал-губернаторові М. Леонт'єву пояснював, що люди, підлеглі Старосамарському сотенному правлінню, розселяються «безгласно» по степах, а також по річках Кільчені й Самарі. Однак вони записані в ревізії за Старосамарською сотнею, а тому їх слід перевести назад до Старої Самари⁸⁷².

Про потрактування російським командуванням території поблизу ретраншементів і редутів як своєї свідчать слова командира Українського ландміліцького корпусу, генерал-майора К. фон Штофельна. Той маніпулятивно звинувачував Кіш у присвоєнні земель, які раніше нібито були у віданні київського генерал-губернатора при Усть-Самарському, Кам'янському, Ненаситецькому та Біркутському ретраншементах⁸⁷³.

Повертаючись до дій поручика С. Серкова, варто зазначити, що за своєю драматургією його наїзд на слободу нагадує дії запорозького загону, що п'ятьма роками раніше перевів до підданства Війська Запорозького Низового слободу Бригадирівку (Данилівку). Не викликає сумнівів, що російські залоги нижньодніпровських постів були також обізнані з особливостями переведення до підданства Війська слобід межиріччя Орелі та Самари Данилівки і Ревунівки⁸⁷⁴. Так само не могли залишитися невідомими практики об'їздів військових земель паланковими командами⁸⁷⁵ та накладення старшинами «викупу» за право користуватися природними ресурсами Запорожжя

⁸⁷² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 46.

⁸⁷³ Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765). С. 40.

⁸⁷⁴ Священник С. Левицький разом з мешканцями Данилівки доносив про наїзд на слободу до гарнізонної канцелярії Старосамарського ретраншементу (Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 418–419).

⁸⁷⁵ Про ці об'їзди залінійних поселень Полтавського полку запорозькими командами сотники поорельських сотень неодноразово доповідали гетьманові К. Розумовському (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 9333. Арк. 19). А восени 1754 року китайгородський сотник П. Семенов у листі до самарського полковника писав, що у випадку наступного виїзду паланкової команди у залінійні хутори, він буде вимагати відрядження сюди загону ландміліції з Української лінії, задля захоплення запорожців як грабіжників (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 9333. Арк. 213–213 зв.). Інформації про реалізацію П. Семеновим своїх погроз в актуалізованих джерелах виявити не вдалося. Проте маємо свідчення грабунку залінійних хуторів вояками Українського ландміліцького корпусу, здійснені патрульною («роз'їздною») командою, вочевидь, під час патрулювання території перед Українською лінією. 18 квітня 1757 року капітан Борисоглібського полку Ф. Арбузов на чолі загону з 30 драгунів наїхав на хутори Орлицької сотні, що належали К. Кириченку та Ф. Недільці (ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 21 зв.). Від наїздів з боку ландміліціонерів потерпали не лише козацькі хутори, але й приватні слободи російських можновладців на теренах Запорожжя. Як вже згадувалося, у 1749 році поручик того ж таки Борисоглібського полку Г. Уривков наїхав на слободу вдови бригадира Д. Апачиніна – С. Апачиніної, розташовану над р. Дніпром поблизу Біркута (вочевидь, йдеться про Бригадирівку) (РГВИА. Ф. 148. Оп. 1. Д. 36. Л. 1).

найближчим наочним прикладом було містечко Стара Самара⁸⁷⁶. Мета поручика полягала в тому, щоб, спираючись на право сили і підпорядковану йому залогу Кодацького редуту, змусити посполитих регулярно платити йому якісь «податки». Це підтверджують і його пізніші дії розставлення караулів на сінокосах і висування вимог «купувати» дозвіл на накошення сіна, про що йтиметься нижче.

С. Серков залишився відомим не тільки через наїзд на Сокільську у 1756 році. Цей наїзд, як видно з матеріалів слідства, був лише одним з епізодів. Поручик відзначився багатьма конфліктами на ґрунті зловживань упродовж всього терміну своєї служби у трисотенній команді. Під час «роз'їздів» у 1755–1756 роках С. Серков вимагав платню від жителів Кам'янки та Бригадирівки, сусідніх з Сокільською сіл, за дозвіл косити сіно. Іноді такі хабарі сягали кількох карбованців, але С. Серков брав не лише грішми. Мешканцю містечка Новоселиці Антону Петелю заготівля на зиму сіна коштувала бугая та коня, а кам'янчанинові Ільку Нору – чорних смушків. Крім того, писар Самарської паланки окремо звинувачував С. Серкова у продажу сіна, накошеного для залогі Кодацького редуту⁸⁷⁷.

Поручик виставляв караул на сіножатах, відведених мешканцям слобід, задля того, щоб примусити запорозьких посполитих купувати в нього сіно. Якщо хтось наважувався косити, С. Серков бив того батогом та пускав на сіножать коней, щоб вибити траву. Мешканець Кам'янки Семен Руденко змушений був купити у нього сіно за три рублі, інший мешканець Іван Головка за п'ять, а мешканець Сокільської Федір Покотило 7 скирд за 15 рублів. Не відставали від свого командира й солдати, які продали Головкові ще сіна, але вже за шість рублів⁸⁷⁸. Враховуючи, що на поручика С. Серкова подали скаргу мешканці Самарчика, а відстань між Кодацьким редутом та Сокільською перевищує 15 верст⁸⁷⁹, ареал його зловживань охоплював досить велику територію.

Невідомо, чи були вжиті якісь заходи для покарання С. Серкова за його

⁸⁷⁶ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 415, 417.

⁸⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 38.

⁸⁷⁸ Там само. Арк. 37–37 зв.

⁸⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 13796. Арк. 122 зв. – 123.

наїзд на Сокільську, але він і надалі служив у Кодацькому редуті⁸⁸⁰. А затримання ним «безпашпортного» монаха, що сам прийшов до Кодацького редуту, відобразилося в окремому рапорті його безпосереднього начальника коменданта Старосамарського ретраншементу П. Щетиніна до начальника Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенанта П. Девієра⁸⁸¹, який, у свою чергу, повідомив про цю подію київського губернатора М. Леонтєва⁸⁸². Той факт, що майже одразу за рапортом кошового Я. Ігнатовича про наїзд С. Серкова на Сокільську до Київської губернської канцелярії надійшов рапорт П. Девієра про затримання поручиком монаха, а також стиль подання інформації у документі⁸⁸³ загалом справляють враження, що ландміліцькі очільники мали на меті підкреслення позитивних заслуг С. Серкова та його вправності у службі.

Подальша доля поручика С. Серкова так само свідчить про відсутність покарання – у 1762 році він служив вже капітаном у Старооскольському полку, а в 1764 – перебував під слідством про пограбування секретаря Білгородської губернської канцелярії. Про «вдачу» С. Серкова свідчить також звинувачення його у вбивстві канцеляриста зазначеної канцелярії на початку 1740-х років, проте справа не розслідувалася у зв'язку з давністю злочину⁸⁸⁴. Не менш «колеритними» були й деякі інші російські офіцери, які служили у нижньодніпровських постах. Чимало з них вже притягалися до відповідальності за якісь злочини, дехто не підвищувався командуванням у званні через «шумство» та недбалість⁸⁸⁵.

Продаж сіна, заготовленого на виділених від Коша сіножатях, як і перешкоджання косити запорозьким підданам на їх відводах, було типовим зловживанням офіцерів. Не виключено, що в Орельсько-Самарському межиріччі

⁸⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 26.

⁸⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2804. Арк. 3.

⁸⁸² Там само. Арк. 2.

⁸⁸³ «Сего мая 14 дня находящийся в Каидацкой редуте на карауле порутчик Семен Серков к гарнизонным делам представил пришедшего к тому редуту безпашпортного монаха...» (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2804. Арк. 2).

⁸⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 91–91 зв.

⁸⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 1639. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 19 зв.–20, 297 зв.–298, 71 зв.–72, 445 зв.–446, 482 зв.–483, 503 зв.–504, 521 зв.–522, 555 зв.–556, 567 зв.–568, 573 зв.–574, 577 зв.–578 (витяги опубліковано у: Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорожжя як виклик для запорозького світу (1734–1775). С. 295–299).

такі «традиції» йшли зі Старосамарської сотні, мешканці якої перебували в «господарській блокаді» Війська Запорозького Низового і, на думку Коша, не мали права користуватися ніякими запорозькими угіддями. В обставинах тиску з боку запорожців⁸⁸⁶ старосамарці могли й самі просити російських комендантів про продаж їм сіна або дати хабар за можливість користуватися сіножатами ретраншементу. Січова адміністрація неодноразово забороняла комендантам ретраншементу пускати старосамарців на виділені для російського гарнізону сіножати. Наприклад, у 1752 році самарський полковник Корній Таран звинувачував коменданта Старосамарського ретраншементу майора Георгія Бутовського у взятті хабарів зі старосамарців за можливість накопити сіно на відводі російської команди⁸⁸⁷. Загалом випадки продажу сіна мешканцям Війська Запорозького Низового фіксуються ще з початку 1740-х років: коменданти Новосіченського ретраншементу підполковники Раєвський та Полтєв у 1742–1743 роках змусили купувати у себе сіно не лише посполитих, але й козаків⁸⁸⁸.

Показовим для уявлень про повсякденні взаємини запорожців і росіян є досить детально відображений у документах колоритний конфлікт мешканців слободи Сокільської та капрала Сокільського редути Івана Яковлева у березні 1763 року. 1 квітня 1763 року Яковлев подав скаргу коменданту Старосамарського ретраншементу капітанові Івану Сомову, де зазначав, що 24 березня⁸⁸⁹ «по усильной прозьбе» пішов у гості до місцевого мешканця Степана Муштапи разом із трьома драгунами своєї команди Архипом Тепловим, Іовом Аспідовим та Петром Головіним. Гостинний господар частував їх горілкою. Але коли вони прийшли, в хаті вже був якийсь запорожець, який незабаром вчинив сварку з Муштапою. Останній вибіг зі своєї хати та повернувся із мешканцями Сокільської своїми тестем і тещею, а також з козаком Іваном Венжелою та його сином. Учасники «імпрези» швидко помирилися, однак зненацька невідомий

⁸⁸⁶ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 411; Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. С. 206.

⁸⁸⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 39.

⁸⁸⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1337.

⁸⁸⁹ Великдень у 1763 році припав на 23 березня.

капралу запорожець знову почав бешкетувати, ображаючи Яковлєва «скверними словами».

Тоді капрал наказав своїм драгунам «с честією» вивести його з хати. А коли через дві години Яковлєв сам вийшов на двір, на нього раптом напали і почали його бити четверо запорожців, серед яких були його недавній кривдник та місцевий мешканець Іван Коляда. Коли на крики капрала з хати вибігли драгуни, то їх теж побили й нібито відібрали гроші й пас. Але врешті капрал та драгуни перемогли в бійці й затримали Івана Коляду, щоб відвести його до редуту й допитати. Проте біля самого редуту на них знову напали ті самі козаки й відбили Коляду. І Яковлєв скаржився, що в бійці йому нібито проломили голову і від отриманих побоїв він «разболілся смертно». Також капрал зазначає, що перед цим по такому самому «невідступному» запрошенню був у гостях в іншого мешканця Самійла Заредутного і чув його розмову з військовим довбишем. І нібито Заредутний скаржився на військових та вихвалявся розорити редут. Саме до слів С. Заредутного І. Яковлєв привертав найбільшу увагу⁸⁹⁰.

Кіш наказав самарському полковникові Сидору Нещадиму провести розслідування. 22 квітня у слободу Сокільську було відправлено паланкового старшину Тимофія Богданова (Богдановича)⁸⁹¹. Від російської сторони був присутній обер-офіцер Старосамарського ретраншементу Яків Страхін. Проведене розслідування показало, що капрал вигадав історію з побиттям, щоби приховати інший конфлікт. Мешканці Сокільської свідчили, що Яковлєв разом зі своїми драгунами здійснили нічний набіг на хати Степана Муштапи та його сусідки, вдови Параски Гнидихи. Крім самого С. Муштапи, вони побили його сина, поранили списом дружину, вибили двері, 4 вікна та подряпали списками стіни, а також винесли з собою різне хатнє майно. Але корені цього конфлікту глибші. І Яковлєв дійсно був в гостях у Муштапи на його запрошення, але перед цим він відвідав шинок, де «при напое» вкрав в іншого мешканця Петра Штовханенка кожуха та приніс його в хату С. Муштапи. Коли він йшов від

⁸⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 2–2 зв., 13.

⁸⁹¹ Там само. Арк. 7, 12.

С. Муштапи в редут із кожухом, П. Штовханенко з І. Колядою намагався повернути своє майно, а драгуни, захищаючи свого командира, побили їх. Військовий довбиш, який тоді був у Сокільській, зафіксував побої на запорожцях. Це обурило капрала, він з драгунами захопив І. Коляду з дружиною та тещу С. Муштапи й ув'язнив їх у редуті. Жінок вночі «неведомо с каквою умислу» тримали прив'язаними до гармати, і лише вранці вони відпросилися у дружини І. Яковлева. Самарський полковник зазначає, що ніхто з мешканців Сокільської не бив капрала та не хвалився розорити Сокільський редут, а кожух і досі знаходиться у І. Яковлева в редуті⁸⁹².

Слідство показало, що І. Яковлев до цього часто бував в гостях у місцевих мешканців⁸⁹³, та виявило його причетність до різних крадіжок, і не лише у слободі Сокільській. Відповідно до рапорту самарського полковника С. Нещадима до Коша від 9 травня 1763 року, впіймані з краденими конями російські драгуни (які утримувалися під арештом у паланці) виказали на допиті, що здійснили цю крадіжку «зі згоди» поручика І. Заверикіна, прапорщика К. Рожкова та капрала Сокільського редуту І. Яковлева⁸⁹⁴. Крадіжки коней на замовлення російських офіцерів на теренах Запорожжя були досить поширеною практикою. У свій час вкрасти коней замовляли комендант Старосамарського ретраншементу прем'єр-майор П. Щетинін (1756), підпоручик А. Брутков (1765). Украдених коней запускали у табун ретраншементу, а потім продавали на ярмарках на Українській лінії або в Харкові. У випадку з П. Щетиніним посередником між ним та запорожцем-конокрадом М. Зозулею спочатку виступав кухар майора. А підпоручик А. Брутков підмовляв до здійснення крадіжки через свого підлеглого сержанта Н. Малєєва, який вербував конокрадів у шинку⁸⁹⁵.

Повернемося до конфлікту капрала І. Яковлева з жителями Сокільської. Побутовий конфлікт крадіжка кожуха переріс у гучне звинувачення капрала про

⁸⁹² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 6–6 зв., 10–10 зв.

⁸⁹³ Там само. Арк. 6.

⁸⁹⁴ Там само. Арк. 5.

⁸⁹⁵ Репан О. А. Взаємини гарнізону Старосамарського ретраншементу з місцевим населенням: коні та навколо них. С. 160–161.

наміри мешканців розорити редут. Невідомо, чи слова про розорення редуту й справді були почуті капралом у гостях, чи просто вигадані ним для свого виправдання й надання важливості цьому конфліктові в очах керівництва. Проте оперування такими матеріями дозволяє припустити існування подібних думок серед населення Війська Запорозького Низового або принаймні можливість існування таких думок, оскільки кожна чутка має якесь підґрунтя в реальному житті. Крім вигаданого Яковлевим у своєму донесенні конфлікту, впадає в очі обізнаність капрала з мешканцями слободи та їхніми родинними зв'язками, що підтверджує факти його багаторазових гостювань у мешканців Сокільської та робить сварку й бійку нетиповими складовими повсякденних взаємин. Взаємні гостини були для російських військових важливою складовою повсякдення монотонної та бідної на події і враження служби у нижньодніпровських постах. Офіцери у ретраншементях у вільній від муштри солдатів і службових справ час могли ходити в гості один до одного, писати листи, можливо, збиратися у шинку (це більше стосується унтер-офіцерів). Імовірно, дехто з офіцерів читав книжки⁸⁹⁶. Дозвілля військових з дрібних залог редутів було значно біднішим гостювати можна було лише у мешканців сусідньої слободи або у місцевому шинку. Як вже було сказано вище, це суттєво звужувало простір взаємовідносин.

Важливо, що не лише росіяни ходили в гості до козаків. Як свідчать джерела, запорожці могли вільно заходити до російських фортець. Наприклад, 19 квітня 1747 року запорожці-рибалки на чолі з полковником Я. Письменним прийшли до Ненаситецького ретраншементу, напилися там і вчинили бійку з драгунами та лівобережними козаками. Як видно зі скарги прапорщика Плуталова, запорожці могли вільно заходити до фортеці⁸⁹⁷. У лютому 1745 року козаки Колвех та Решетник не лише прийшли до Новосіченського ретраншементу, а й на прохання запорожців, ув'язнених на гауптвахті, купили їм вина, яке й розпили разом з ними. Вартові провели нетверезих козаків на їхню

⁸⁹⁶ Щодо розпорядку дня офіцерів у фортецях Нової Дніпровської лінії (1770-ті – 1780-ті роки) Р. Молдавський наводить такі види розваг, як полювання та кінні прогулянки. Помітною подією у монотонному фортечному житті було прибуття на службу нових офіцерів (Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.). С. 62).

⁸⁹⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1. С. 221.

«квартиру», де вдячні запорожці почастивали солдатів вечерею⁸⁹⁸.

Наявність широкої комунікації між населенням Запорожжя та російськими військовими демонструють пошуки секунд-майором В. Федцовим на Січі утікачів-кріпаків. Рядові ландміліціонери з Новосіченського ретраншементу чудово знали про те, що таких втікачів багато серед наймитів у козаків-зимівчан. До приїзду з Києва нового коменданта такий хід справ усіх влаштував. Анонімний запорожець, у якого наймитував колишній кріпак майора Горбунова Васенін, навіть приходив «с подарком» до капітана Кисленського і просив повернути наймита, про якого через свою «агентурну мережу» вже довідався В. Федцов⁸⁹⁹.

Взаємодія сягала й глибшого рівня. Запорожець Іван Лях (про нього йтиметься далі) після одруження з удовою поручика Г. Петрова мешкав у її будинку, що стояв усередині Старосамарського ретраншементу.

Конфлікт у Сокільській 1763 року оприявнив неконфліктні повсякденні взаємини російських військових та мешканців слободи наприклад, спільний відпочинок у шинку, гостини. На тлі нормального спілкування джерелом конфлікту стає крадіжка явно неординарний випадок, як показують матеріали слідства. Це дає підстави говорити про побутування сусідських повсякденних взаємин. Такі деталі, як крадіжка кожуха, «напой» у шинку, кривдження жінок надають конфліктові побутового характеру. Помірні «ссоры» цілком вписуються у повсякденні взаємини та підтверджують саме їхній сусідський характер. Поряд з конфліктами відбувалися й замирення: наприклад, у 1758 році з порядку денного запорозько-російської комісії було знято особистий конфлікт між комендантом Кам'янського ретраншементу поручиком А. Зеленіним та осавулом М. Плакидіним унаслідок замирення сторін⁹⁰⁰.

Пом'якшувальною силою, замирювальною ланкою у низці конфліктів, яка зазвичай губиться у вирі подій та не відображається у джерелах, були жінки дружини російських військових. У ході конфлікту Степана Муштапи з капралом

⁸⁹⁸ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 330.

⁸⁹⁹ ЦДАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2874. Арк. 12.

⁹⁰⁰ Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750-1760 рр.). С. 17–18.

Яковлевим ув'язнені в Сокільському редуті дружина й теща Муштапи відпросилися саме у дружини капрала, тобто вона перебувала в редуті і могла впливати на те, що в ньому відбувається. Очевидно, що дружини російських військових так само могли спілкуватися з дружинами козаків, однак про такі відносини наразі відомі документи мовчать. Дружини росіян разом з чоловіками так само могли ходити в гостину до місцевих мешканців. Наприклад, комендант Кам'янського ретраншементу поручик А. Зеленін разом з дружиною бував у гостях у новокодацького священника Стефана Андріїва (січень 1758 року)⁹⁰¹.

Вдова командира артилерійської команди Старосамарського ретраншементу поручика Григорія Петрова Парасковія Єфимівна в лютому 1767 року вийшла заміж за запорожця Івана Ляха. Подружжя, як вже було згадано вище, мешкало у будинку дружини в ретраншементі. Проте укладанню цього шлюбу могли сприяти й вимушені обставини через деякий час після смерті поручика відкрилася нестача артилерійських припасів (через це станом на грудень 1767 року Парасковія перебувала «под щетом» і повинна була або власним коштом ліквідувати недостачу, або заплатити за неї грошима). Для запорожця одруження навряд чи було спричинене наміром розпочати родинне життя. Вже у травні, через три місяці після одруження, Іван Лях зі спільниками вкрали коней та були ув'язнені у Кальміуській паланці, однак звідти запорожець утік. У зв'язку з цим Кіш розшукував конокрада. На початку грудня того ж року комендант Старосамарського ретраншементу секундмайор К. Фогт повідомляв кошовому, що чув від подорожніх, ніби тіло Івана Ляха бачили на дорозі біля моря. За борги Ляха Самарська паланка забрала у Парасковії два кожухи та каптан (очевидно, ці речі належали їй першому чоловікові), про що тепер уже двічі вдові було видано відповідну розписку. Ця розписка зберігалася не в неї, а в гарнізонній канцелярії Старосамарського ретраншементу, що пояснюється боргами, накладеними на жінку за нестачу казенних артилерійських припасів⁹⁰². Про подальшу долю вдови залишається лише здогадуватися.

⁹⁰¹ Репан О. А. Конфліктна взаємодія залоги Лоц-Кам'янського ретраншементу з місцевим населенням у 1750-х – 1760-х рр. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпро, 2016. Вип. 14. С. 31.

⁹⁰² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 1, 8, 33–33 зв.

Як слушно відзначив О. Репан, російські офіцери сприймали населення й угіддя Війська Запорозького Низового як джерела для власного збагачення, а їхня непідвладність запорозькій адміністрації та ротації призводили до безкарності⁹⁰³. Саме відчуття власної безкарності й часті ротації військових прямо названі кошовим отаманом у скарзі гетьманові Кирилові Розумовському (1757) головними причинами неможливості провести розслідування зловживань росіян⁹⁰⁴.

Екстериторіальність російських військових команд сприяла й акумулюванню біля них маргіналізованих у запорозькому соціумі елементів. Наприклад, взимку 1768/1769 років Євдокія Куца (Коротка), колишня наймичка романківського священника Іоанна Щербини, яка втратила роботу в Романковому внаслідок конфлікту з дружиною священника, проживала у Біркутському редуті, та «блудодеяла» з солдатами. За розпусту комендант укріплення, підпоручик Й. Литвинов, мав намір покарати Є. Куцу батогами. Справа набула розголосу через звинувачення Є. Куцою священника І. Щербини у батьківстві своєї позашлюбної дитини⁹⁰⁵.

Для російських офіцерів з Новосіченського ретраншементу й Микитинської застави давно, вочевидь, ще з перших повоєнних років, стало звичкою брати гроші (по 35 копійок) не тільки з кожного воза, що приїжджав до Січі з товарами, а й із тих, що лише прямували до Криму по сіль (10–20 копійок). Попередні накази командування щодо припинення хабарництва не давали ніякого результату, оскільки, як зазначав кошовий, всі російські військові – не лише коменданти, а й унтер-офіцери і капрала, перебуваючи на службі у нижньодніпровській команді, «накупаютьца... денгами и лошадами и ежечасно чрез то переменяются». Для радикального вирішення проблеми пропонувалося передати функцію контролю купецьких валок спеціально призначеній сторожі з Січі⁹⁰⁶.

⁹⁰³ Репан О. А. Конфліктна взаємодія залоги Лоцкам'янського ретраншементу з місцевим населенням у 1750–1760-х рр. С. 33.

⁹⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 1 зв.

⁹⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 4–6 зв.

⁹⁰⁶ Там само. Арк. 1 зв., 2 зв. Персональний склад комендатів Микитинської застави, наведений у Додатку 24, і

У зв'язку з ротаціями трисотенної команди ландміліції не вдавалося притягти до відповідальності багатьох злочинців. Комісії між російськими військовими та запорожцями не могли продовжувати роботу, оскільки дуже часто на момент початку слідства злочинці вже не служили на нижньому Дніпрі, а перебували у своїх полках на Українській лінії. Полкові командири Українського ландміліцького корпусу не відпускали своїх підлеглих солдат для проведення слідства у Старосамарський ретраншемент⁹⁰⁷. Усвідомлення тимчасового перебування на землях Війська Запорозького Низового, очевидно, було одним із чинників, який сприяв здійсненню російськими військовими злочинів. Відзначу, що ротації військових на нижньому Дніпрі заважали розслідуванню не лише тих злочинів, що здійснювалися росіянами проти населення Запорозжя, але й службових злочинів російських офіцерів всередині залоги. Як видно зі звіту начальника Генерального військового суду у фортеці Св. Михайла підполковника князя Д. Мачабелова від 8 жовтня 1764 року, розпочате ще у жовтні 1751 слідство над уже згадуваним капітаном Нагаєвим щодо незаконного продажу казенного майна ніяк не завершувалося, зокрема, через те, що не можна було зібрати більшості свідків тих офіцерів польових і гарнізонних полків, які служили в Усть-Самарському ретраншементі одночасно з Нагаєвим у 1745 році. Тоді нижньодніпровська команда комплектувалася не лише з ландміліції, але й з польових полків, і, у зв'язку з переміщеннями військових, знайти спільників Нагаєва тепер неможливо⁹⁰⁸.

Складнощі додавала і специфічна система військового судочинства, коли паралельно функціонували, з одного боку, разові офіцерські суди у полках «кригсрехт» та «особоучрежденные» слідчі комісії, а з іншого Генеральний військовий суд, створений близько 1744 року. Останній не мав у своєму підпорядкуванні кригсрехтів і слідчих комісій, а був, фактично, «першим серед рівних»⁹⁰⁹. До цього додавалися й наслідки непрофесійності (а також, без

підтверджує слова кошового щодо частих змін офіцерів на посаді коменданта.

⁹⁰⁷ Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750-1760 рр.). С. 16–17.

⁹⁰⁸ ЦДАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 93, 89 зв., 94 зв.

⁹⁰⁹ РГВИА. Ф. 135. Оп. 1 (передмова до опису). С. 2–4.

сумніву, свідомі помилки) тих, хто вершив суд. Наприклад, у випадку того ж таки Нагаєва його справу спочатку, у 1748 році, розглядав крігсрехт, який опрацював, судячи з описів документації, протоколи допитів офіцерів-спільників капітана та виписки з їх «щетных» відомостей. Але до архіву ці протоколи не потрапили, і Генеральний військовий суд у 1764 році відшукати їх не міг (як і самих офіцерів). У розпорядженні суду на той час були лише облікові книги самого Нагаєва. Поки справа розглядалася, суд кількаразово міняв своє місце перебування (фортеця Олексіївська, Білгород, врешті фортеця Михайлівська). Найголовніше, що морські припаси, які зникли з Усть-Самари після служби там Нагаєва, не підлягали чіткій матеріальній оцінці, оскільки перші слідчі описали їх дуже поверхово, не деталізуючи, наприклад, розміри байдаків, бочок, довжину швартових канатів, з яких кораблів були зняті прапори й кермо. Тому Адміралтейство, до якого суд у 1757 році звернувся із запитом про оцінку збитків, не змогло надати таку інформацію⁹¹⁰.

Постійні крадіжки різного масштабу, здійснювані солдатами, у сприйнятті населенням Війська Запорозького Низового створили образ росіянина як крадія. Архімандрит Леонтій, згадуючи перебування у Запорозькій Січі у 1749 році, передавав слова одного з січових козаків: «Не бійся, у запорожців навіть москалі не крадуть»⁹¹¹. Попри наявність нормальної, неконфліктної складової у повсякденних взаєминах звичайною річчю було перевищення росіянами своїх службових повноважень, зловживання, насильство, про що вже йшлося вище. Запроваджені російськими офіцерами «бізнесові» й хабарницькі звичаї діяли десятиліттями, попри те, що командири редутів і ретраншементів змінювалися (відбувалася ротація трисотенної нижньодніпровської команди та переміщення офіцерів всередині самої команди, між залогами окремих редутів та ретраншементів). Досить згадати махінації з продажем сіна, які були започатковані комендантом Новосіченського ретраншементу Г. Раєвським ще в 1742 році⁹¹².

⁹¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 89, 93 зв.–94.

⁹¹¹ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749-1750 і 1751 рр. С. 18.

⁹¹² Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1337.

Тривалі «традиції» Кодацького редуту були започатковані, вірогідно, тим-таки поручиком С. Серковим. У липні 1758 року через Кодацький перевіз переправився колишній військовий старшина Яків Воскобійник, який прямував на свій зимівник у Посамар'ї. Коли він проїжджав повз Кодацький редут, його «обикновенно» зупинили солдати з караулу (залоги) та відправили до свого командира поручика Миколи Кулбакіна. Коли старшина прийшов до його хати в редут, поручик без пояснень почав вимагати у нього за проїзд кілька копійок. Я. Воскобійник відповів, що він не купець, тому гроші давати не буде. Знервований поручик схопив палицю та почав бити запорожця по голові, розбивши її до крові. Постраждалий «в немалой жалости» подав скаргу до Січі. Кіш вимагав покарати поручика Кулбакіна за образу заслуженого козака, а відтак і честі Війська⁹¹³. У 1762 році, коли на караулі при Кодацькому перевозі стояв прапорщик Сєвського полку Кузьма Рожков, на нього скаржилися за побори, що постійно беруться за проїзд повз Кодацький редут⁹¹⁴.

Така вкоріненість хабарницьких традицій, попри ротацію офіцерів та постійні протести Коша до командування Українського ландміліцького корпусу, свідчить про покривання цих зловживань безпосередньо комендантом Старосамарського ретраншементу та його матеріальну зацікавленість. З одного боку, російські військові підлягали ротаціям, але з другого протягом тривалого часу, з часів російсько-турецької війни 1735–1739 років і до другої половини 1770-х це були військовослужбовці одних і тих же полків; вони, зрозуміло, спілкувалися між собою й обговорювали свій досвід військової служби. Це сприяло формуванню достатньої обізнаності з реаліями Запорожжя. Крім того, у полках Українського ландміліцького корпусу служили діти й онуки тих, хто мав досвід перебування на нижньому Дніпрі. Зокрема, у 1760-х роках маємо згадку про сина й онука коменданта Усть-Самарського ретраншементу у 1747 році майора Єфремівського полку Самійла Шатохіна (Шетохіна) про Івана Самійловича та Василя Івановича. Іван Самійлович упродовж 15 років служив у

⁹¹³ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 87–87 зв., 90.

⁹¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 52.

Брянському полку, а Василій лише вступав у службу до Українського ландміліцького корпусу⁹¹⁵.

Одним із закидів, що їх І. Яковлєв висловлював щодо мешканців Сокільської, був нібито їхній намір «розорити редут». На якому ґрунті виникало це занепокоєння? Чи траплялися напади запорожців на російські пости, чи були вони можливими у тогочасних реаліях, і чи міг знати про них капрал? Джерела зберігають такі свідчення щодо інших російських фортець на теренах Війська Запорозького Низового. Як вже згадувалося вище, у 1747 році відбулася «п'яна бійка» невеликої групи запорожців-рибалок із драгунами Ненаситецького ретраншементу. Запорозький полковник Яків Письменний вдарив одного з часових по обличчю, збив з нього капелюха та поламав рушницю. На шум бійки прибіг командир фортеці прапорщик Плуталов і наказав заарештувати запорожців. Проте вони швидко вибігли з ретраншементу через рогатки й посідали у свої човни. Тікаючи, запорожці поламали рогатки й розкидали уламки. Сидячи у човнах, козаки кидали камінням у прапорщика та його підлеглих, якщо хтось із них намагався вийти з ретраншементу. При цьому запорожці хвалилися, що заб'ють росіян насмерть, «як раніше було і далі буде»⁹¹⁶.

Інший епізод погроз розорити російську фортецю стосується вже Старосамарського ретраншементу. У 1749 році запорожці, добряче погулявши у шинку Старої Самари, вчинили стрілянину і погрожували підпалити ретраншемент. Комендант, майор Ковальов, від тих «непорядочных, невоздержательных, несовестных поступков ... ко осторожности» наказав «учредить артиллерию»⁹¹⁷ (йшлося про розконсервування частини гармат та припасів).

Збереглися свідчення і про справжні напади на російський пост, але вони стосуються пізнішого часу; напад був зумовлений іншими причинами діями

⁹¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 58.

⁹¹⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1. С. 221.

⁹¹⁷ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 466; Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. С. 206.

протовчанського полковника Андрія Порохні з охорони запорозьких земель⁹¹⁸. Йдеться про так званий Проданів Крисів караул, розташований на лівому березі р. Орелі. Очевидно, це був спостережний пост Борисоглібської фортеці Української лінії, де несли караульно-патрульовальну службу лівобережні козаки, відряджені туди з Лінії або з козацької команди, що перебувала на нижньому Дніпрі⁹¹⁹. Навесні 1765 року протовчанський полковник Андрій Порохня з командою з 70-ти козаків здійснював регулярні об'їзди «придніпровської» ділянки лівого берега Орелі, переводячи залінійні хутори до підданства Війська Запорозького Низового⁹²⁰, і в березні 1765 року здійснив збройний наїзд на Проданів Крисів караул, на якому стояло 10 лівобережних козаків та російський солдат Іван Свешников. Запорожці вимагали зняти цей караул з військових земель. Розгорілася сварка, Порохня зі своїм писарем відшмагали Свешникова канчуками, а запорозькі козаки з їхньої команди побили залозу караулу. Найбільше постраждав солдат Свешников, якому вибили око⁹²¹. Це був не перший напад запорожців на Проданів Крисів караул. У 1754 році «гайдамаки» вкрали в лівобережних козаків, які несли там службу, 5 коней⁹²².

Таким чином, наїзд на Проданів Крисів караул, вчинений А. Порохнею, не був спрямований конкретно проти російського солдата, який там перебував. Напад був лише епізодом у демонстрації старшиною своєї влади на теренах

⁹¹⁸ Реакцією запорожців на утворення на основі поорельських сотень Полтавського полку Новоросійської губернії стала активізація захисту запорозьких земель. Рішенням Коша восени 1764 року військовому старшині Андрію Порохні було наказано «охоранять землю... до самої Орелі» (Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 419). На локальному рівні охорона військових земель реалізовувалася традиційними методами підтвердження влади Війська Запорозького Низового над своїми землями: через об'їзди території спеціально відрядженим полковником із озброєною командою, «переконання» мешканців залінійних поселень до переходу у підданство Війська Запорозького Низового, збройні наїзди та навіть спалення деяких хуторів, і здійснювалася спеціально відрядженими старшинами М. Тимофіївим (Косапом, обіймав посаду військового судді), А. Порохнею та А. Запінним (Дивіться, наприклад: ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 176, 181). Восени 1764 року до підданства Війська просилися мешканці слобід князя Баратова (тодішнього коменданта Старосамарського ретраншементу) й слободи Василькової кишенського сотника В. Потоцького, а також інших поселень (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 176. Арк. 20–20 зв., 22–24).

⁹¹⁹ Наприклад, у липні 1754 року «на Крисі» несли караульну службу козаки Гадяцького полку (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 685).

⁹²⁰ Навесні 1765 року, на початку березня, за наказом Коша було утворено нову паланку – Протовчанську. До неї увійшли залінійні поселення, приведені у підданство Війська у листопаді 1764 року, та слободи й хутори, включені до складу Війська Запорозького Низового самим А. Порохнею навесні 1765 року. Усі ці поселення до описуваних подій були підпорядковані Гетьманщині й перебували у складі поорельських сотень Полтавського полку.

⁹²¹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 33 зв. Проданів Крисів караул продовжував функціонувати, у 1769 та 1772 роках на нього вимагався відвід сінокісних лук (Там само. Спр. 100. Арк. 145, 196).

⁹²² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 685.

Війська Запорозького Низового. В останні роки існування Січі були випадки й фактичного зруйнування російських караульних постів, так само пов'язані з охороною земель Війська та спробами обстоювання земельних прав Запорожжя спеціально відрядженими старшинами з Коша. Навесні 1774 року загін Комісарівської паланки на чолі з писарем Д. Вірменком багаторазово виганяв і бив караульних з форпостів по кордону Новоросійської губернії. На початку травня, під час чергового побиття вартових, один з таких форпостів було зруйновано – запорожці «разломали» землянку та стайню для коней⁹²³.

Отже, на часи скарги капрала І. Яковлева на нібито намір запорожців розорити редут реальних прикладів зруйнування постів не було, і якщо такі чутки ходили серед населення, то мали абстрактний характер і стосувалися загального невдоволення російською присутністю.

Як правило, козаки не провокували конфліктів, і до реального використання сили проти російських вояків, які втручалися у життя Війська Запорозького Низового, справа не доходила. Тактика запорожців яскраво відображена у документах, що висвітлюють вже згадану вище спробу російського загону з Усть-Самарського ретраншементу повернути назад вихідців зі Старої Самари, які прийняли підданство Війська Запорозького Низового. Команда із Самарської паланки, демонструючи зброю, «переконала» прапорщика Сверчкова не виконувати наказ коменданта щодо перепису мешканців й «супроводжувала» загін прапорщика аж до місцевості, регулярно патрульованої російськими караулами. На російський загін ефективно вплинули «брань» і погрози самарського полковника, підкріплені присутністю озброєних запорожців. Фізична сила не була застосована, хоча російські командувачі й писали, що похвалки козаків свідчать про «весьма худое их намерение»⁹²⁴. Запорожцям йшлося не про реальне застосування насильства, а про демонстрацію сили та своєї переваги з метою підтвердження своєї влади над

⁹²³ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 2062–2063.

⁹²⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 46–46 зв. (опубліковано у: Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорожжя як виклик для запорозького світу (1734–1775). С. 259–261).

землями Війська Запорозького Низового⁹²⁵. Погрози та показна жорстокість, інколи побиття були типовими виявами демонстрації своєї зверхності⁹²⁶. Більше того, показове насилля запорожців не мало переходити межу, вони не прагнули когось убити або завдати тяжких (як на ті часи) тілесних ушкоджень.

Надзвичайно промовистим у цьому сенсі є наїзд команди Самарської паланки з 10-ти козаків на чолі з полковником Афанасієм Івановим на залінійні хутори Царичанської сотні 31 травня 1761 року. Після традиційних для наїздів «брані» та шмагання канчуками запорожці стріляли з пістолетів у хатні стріхи. Один з козаків (Сергій Яловенко або Андрій Мандрика) вдарив хуторянина Петра Постольника держакон списа по голові, від чого Постольник впав. Коли запорожці побачили, що він не підводиться, вся команда миттєво зіскочила з коней і кинулася приводити Постольника до тями – ножем намагалися розчепити зціплені зуби, лили воду до рота та на груди. Однак наступного дня П. Постольник помер⁹²⁷. Така стурбованість запорожців життям хуторянина ще раз підтверджує, що їхня мета полягала лише у ствердженні своєї влади через показове насильство, але не вбивство.

Самарський полковник В. Максимов, замахнувшись канчуком на прапорщика Сверчкова, чітко визначив «межі»: «Якщо ти мене вдариш я боронитися буду»⁹²⁸, а в листі до коменданта Усть-Самарського ретраншементу майора Познякова зазначив: «Хоч ваш драгун нашого козака вдарить то пропаде, хоч наш козак вашого драгуна вдарить так само пропаде»⁹²⁹. Така «рівновага» свідчить, що запорожці мали на меті лише підтвердити (довести) свою зверхність над переселенцями на своїх землях, усвідомлюючи неможливість використання військової сили проти російських команд на теренах Війська Запорозького Низового.

Водночас є всі підстави стверджувати, що козаки прагнули всіма

⁹²⁵ Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки жителів у підданство Війська Запорозького Низового. С. 409.

⁹²⁶ Саме такі вияви були властиві щорічним весняним та осіннім поборам з мешканців залінійних поселень. Така поведінка вписується в реліктовий інститут наїзництва, притаманний багатьом народам (Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. С. 408–410).

⁹²⁷ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 9333. Арк. 433–433 зв.

⁹²⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 49.

⁹²⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 48–48 зв. (опубліковано у: Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорозжя як виклик для запорозького світу (1734–1775). С. 264–265).

можливими шляхами блокувати, обмежувати наявні на теренах Вольностей російські фортеці. Це виявилось як в «ускладненні життя» залогах, так і в максимальному обмеженні їхнього впливу на населення Війська Запорозького Низового. За привід для таких обмежувальних дій використовували різноманітні підстави, пошук яких красномовно свідчить про добру орієнтацію запорозької еліти у сучасних їй реаліях та володіння ситуацією. Як вже згадувалося у розділі 4, підставою для силових дій Коша щодо маркітанта Усть-Самарського ретраншементу Г. Носа, стало звинувачення маркітантового наймита у розпусті, що мало б вимагати відповідної реакції з боку паланкової старшини, задля підтримання моралі в Новому Кодаку. Внаслідок показового ув'язнення наймита постачання російської залоги було ускладнене, хай навіть тимчасово.

Показова турбота про моральність стала казусом і для усунення від активної діяльності, передусім торговельно-підприємницької, Н. Донця, який, без сумніву, мав якісь спільні «бізнесові» справи з комендантом Усть-Самарського ретраншементу К. фон Розенталем. Останній не приїхав би до Самарської паланки на чолі російської команди з 50 (за іншими даними – 200) драгунів визволяти Н. Донця з-під арешту лише тому, що той був ветераном російсько-турецької війни 1735–1739 років⁹³⁰.

Ще більш промовистим є арешт у Кодацькій паланці полкового священника Старооскольського полку Авраама Кондратова з нижньодніпровської команди Українського ландмілицького корпусу. На початку липня 1757 року священник, за ордером командира цієї команди прем'єр-майора П. Щетиніна, приїхав до Старосамарського ретраншементу з метою виконання духовних треб. Коли Кондратов 7 липня повертався назад до Кам'янського ретраншементу, де знаходилася похідна церква нижньодніпровської команди, його пограбували табунщики, а сина Андрія побили нагайкою. Комендант Кам'янського ретраншементу поручик Бирев наказав священникові їхати до Нового Кодака й повертати своє майно. У Кодаку в паланці Кондратова зустрів лише писар А. Товстик, який без пояснень посадив священника з сином під

⁹³⁰ Репан О. А. Церковне життя Богородичного – Старої Самарі .С. 11–12.

варту, а з 9 по 12 липня їх цілодобово тримали закутими у колодки на вулиці. Прем'єр-майор П. Щетинін доповідав про цей випадок командирі Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенанту П. Девієру, а той звертався до гетьмана К. Розумовського з проханням провести розслідування⁹³¹.

Подальше листування у цій справі виявити не вдалося. Але в таких діях стосовно священника, який обслуговував нижньодніпровську команду, однозначно прорвалося назовні глибинне негативне ставлення запорожців до російської військової присутності на теренах Запорожжя.

Повернемося до конфліктів у слободі Сокільській. Не можна робити широких узагальнень про характер та чинники взаємодії, маючи в розпорядженні інформацію всього лише про декілька епізодів. Але, порівнюючи розглянуті конфліктні ситуації, можна виділити їхні спільні деталі. Наприклад, в обох випадках у слободі Сокільській бачимо вживання алкоголю та кривди жінок. Ситуації є різноплановими, оскільки в першому випадку конфлікт постає як окремий епізод і його головним рушієм було самоствердження поручика С. Серкова. У другому випадку маємо кілька епізодів конфліктної взаємодії, поштовхом до яких була звичайна крадіжка.

Велике значення для сприйняття мешканцями росіян мав фактор тривалого проживання капрала І. Яковлева поряд з ними, на відміну від епізодичних наїздів С. Серкова. Фактор динамічності населення запорозьких слобід також впливав на формування образів росіян, як і ротації російських вояків, що до певної міри нівелювали таке формування.

5.3. Ціннісні уявлення залог російських фортець про територію Запорожжя та взаємосприйняття запорожців і росіян

Вивчення повсякденної взаємодії російських вояків та запорозького козацтва дає цінний матеріал для історичної імагології. На основі розглянутих епізодів ще зарано робити широкі висновки та узагальнення, однозначно

⁹³¹ ЦДІАК України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 2105. Арк. 2–5.

виводити образи «ворога», «іншого» або «чужого». Ситуація ускладнюється загальною малорозробленістю потестарної імагології й специфікою суспільства Степового Кордону. Однак певні спостереження зробити можна.

На думку українського філософа Ю. Ємець-Доброносової, «чужий» започатковується не в зіткненні (як, здається, мало б бути), а постає як невід'ємний елемент самої дійсності, від якого залежить сприйняття цієї дійсності. Чужість постає передусім елементом дійсності, в якій існує людина або спільнота, однак чужість не є абсолютним означуванням вона здатна «розтріскуватися». «Чужий» оприявнюється лише в певній дійсності, яка розгортається як подія⁹³². У свою чергу Ю. Кристева виділяє такі промовисті моменти у сприйнятті «чужого»: 1) чужість часто постає ликом насильства, 2) чужинця сприймають краще, якщо знають, що він має від'їхати. Чужий є своєрідною проміжною ланкою між «ворогом» та «іншим», і саме «чужий» визначає межі порозуміння⁹³³. Тобто ці образи чітко вибудовуються у спектр: «свій» – «інший» – «чужий» – «ворог». Образ «чужого» «дооформлюється» у конкретній реальній події, причому наслідком взаємодії може бути як «розтріскування», що робить з «чужого» «іншого», так і загострення, з якого «чужий» перетвориться на явного «ворога». Відтак очевидно, що у взаємосприйнятті могли побутувати майже всі образи (правильніше сказати означувальні кліше на позначення не-самих-себе).

Наразі можна висунути кілька спостережень щодо панівного способу сприйняття російського військового для запорожця (у повсякденних взаєминах) і навпаки. Сусідський характер взаємин, включаючи його неодмінні помірні «ссоры» і, відповідно, замирення, гостювання (та ще й запрошення від самих мешканців) свідчить про схильність сприймати росіян як «інших». Але загальне невдоволення російською військовою присутністю, культурні, ментальні та мовні відмінності вже на підсвідомому рівні передбачали «чужість». Утім, обмежений час перебування окремо взятого російського вояка, вимушена

⁹³² Ємець-Доброносова Ю. Дійсність Чужого. С. 22.

⁹³³ Там само. С. 26.

спільність території перебування (зокрема й користування природними ресурсами лісом, сіножатями) пом'якшували цей образ «чужого» до «іншого». У випадку насилля з боку такого «іншого» (крадіжка, бійка) він миттєво ставав «чужим», а то й «ворогом». Приміром, для мешканців Сокільської до крадіжки кожуха капрал І. Яковлев був «іншим».

Сприйняття росіянами мешканців Війська Запорозького Низового так само можна розглядати, користуючись спектром означень від «іншого» до «ворога». Часто російські військові були причетні не тільки до різних крадіжок, а й до тяжких злочинів – вбивств. Наприклад, 7 травня 1756 року троє ландміліціонерів з Кам'янського ретраншементу вбили козака Я. Ляха, який тримав у Лоцманській Кам'янці шинок. А коменданта цього ж ретраншементу капітана І. Болдіна було звинувачено у причетності до вбивства старокодацького мешканця Габелка⁹³⁴. Незважаючи на екстериторіальність росіян на теренах Війська Запорозького Низового та непідвладність їх січовій адміністрації, скоєні ними злочини часто викривалися, а то й каралися. Приміром, підпоручика Старосамарського ретраншементу Бруткова у 1767 році було розжалувано у солдати⁹³⁵. Невикритий злодій (тим паче той, хто служить у маленькій залозі редути) навряд чи міг почуватися впевнено серед непорівнянно чисельнішого місцевого населення слободи. Чинник мови також додавав росіянам відчуття інакшості й чужості мешканців Запорожжя, для яких російська була чужою. Зі спогадів архімандрита Леонтія випливає, що росіяни мусили, наприклад, у шинку, замовляти собі горілку українською мовою. «Московська» мова чітко відмежовувалася запорожцями як інша і протиставлялася своїй мові⁹³⁶.

Якщо вищезазначені спостереження стосуються радше рядових солдатів, то щодо сприйняття запорожців російськими офіцерами маємо чіткі й однозначні свідчення. Командир Українського ландміліцького корпусу, генерал-майор К. фон Штофельн наголошував, що запорожці поведуться так, ніби вони

⁹³⁴ Репан О. А. Конфліктна взаємодія залоги Лоцкам'янського ретраншементу з місцевим населенням у 1750–1760-х рр. С. 32–33.

⁹³⁵ Репан О. А. Взаємини гарнізону Старосамарського ретраншементу з місцевим населенням: коні та навколо них. С. 163.

⁹³⁶ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. С. 84.

«зовсім непідвладні Російській імперії», вважав їх суцільними крадіями та грабіжниками, які своїми діями, й зокрема гайдамацтвом, псують образ держави, а також завдають економічних збитків недотриманням карантинних вимог (внаслідок чого відбуваються епідемії чуми). Генерала дратувала й виборність старшин, яку він не міг сприйняти⁹³⁷.

Ще відвертіше російське офіцерство висловлювалося щодо Війська Запорозького Низового під час конфліктів і суперечок. У 1766 році капітан Брянського полку Василій Пономарьов, який їхав на Січ, переправився через Кодацький перевіз. Оскільки він оголосив, що їде у службових справах, гроші за переправу з нього не взяли. Але, повертаючись назад, капітан не приховував, що їздив з дружиною у приватних справах. Шафар Кодацького перевозу став вимагати з нього плати за переправу. У відповідь В. Пономарьов почав сваритися та заявив запорозьким козакам: «Вы все избегайловцы, и подлая тваришка, не чувствуете государевых повелений и законов, что здесь перевоз государев, и все народы»⁹³⁸. Коментарі зайві. По суті, В. Пономарьов заперечував не лише статус запорозьких перевозів, але й автономію Запорожжя.

У контексті такого дуже відвертого вислову В. Пономарьова не можна не згадати про інші наявні у джерелах маркери сприйняття росіянами території Війська Запорозького Низового. У середовищі російського командування (якщо не брати до уваги командирів Українського ландміліцького корпусу), Запорожжя було віддаленим «пограничним местом». Згадаймо, наприклад, промеморію Канцелярії головної артилерії і фортифікації від 3 грудня 1746 року, у якій передається думка артилерії генерал-майора А. Беренса. Останній вважав, що потреби в артилерії у нижньодніпровських фортецях немає. А у зв'язку з відсутністю там необхідних умов для зберігання артилерії, з усіх фортець, окрім, можливо, Усть-Самари, її слід вивезти у Переволочну. Кінцеве рішення щодо

⁹³⁷ Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765). С. 39.

⁹³⁸ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 6.

роззброєння фортець належало місцевому генералітету⁹³⁹. Але, враховуючи специфіку війни, коли саме артилерія надавала російському війську тактичну перевагу, втілення такого рішення в життя фактично означало б ліквідацію російських фортець на теренах Запорожжя, здійснене з ініціативи військової влади у далекій столиці. А найголовніше – втрачалися б можливості для реалізації поглинальних стосовно Запорожжя завдань, покладених на фортеці. Не дивно, що на такий крок не пішли.

«Пограничне місце», попри декларовану важливість для імперії південного напрямку, на рівні конкретних справ з підтримання обороноспроможності фортифікацій виглядає покинутим і забутим. Наприклад, у переписці 1745 року щодо флотських припасів в Усть-Самарському ретраншементі, бачимо типову бюрократичну тяганину. І оберкрігскомісар, і оберпровіантмейстер відхрещувалися від «морської провізії» цінного «казенного інтересу», який гинув у далекому від столиць «пограничному місці», Усть-Самарському ретраншементі, через пошкодження тари⁹⁴⁰. Двадцять років потому ситуація не змінилася П. Рум'янцев зазначав влітку 1765 року, що у провіантських магазинах Української лінії все збіжжя з хробаками, бо не контролюється виконання наказів про постачання у магазини лише просушених партій⁹⁴¹. Про жахливий оборонний стан нижньодніпровських фортець вже говорилося у розділі 3.

На такому тлі не викликає подиву нехлюйське ставлення власне гарнізонів фортець до казенного майна, а також сприйняття Запорожжя і ними, і вищим командуванням як джерела для власного збагачення. Наприклад, командир Українського ландміліцького корпусу генерал-майор К. фон Штофельн, прагнув отримати звідси будівельні матеріали⁹⁴². А офіцери, і навіть каптали, які служили в нижньодніпровській команді (про це вже згадувалося вище) тільки те й робили, що скуповували на Запорожжі коней та інші товари, як скаржився

⁹³⁹ А. Скальковський наводить приклади, коли невеликі укріплення з гарматами – редут на Самарі, залогу якого склали всього 20 пікінерів, а також Цибулівський шанець – цілими днями оборонялися від 1000 ногайців (Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. С. 483).

⁹⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 79, 13–14 зв., 18, 29, 31.

⁹⁴¹ Мільчев В. І. «Военно-политическое обозрение турецкой границы» П. Рум'янцева як джерело з історії Південної України. *Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва*. Дніпропетровськ, 2009. Вип. 4. С. 62.

⁹⁴² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 213–217.

кошовий у 1757 році⁹⁴³.

Зайве нагадувати про масове хабарництво й зловживання офіцерів, які, опинившись далеко від начальства, почували себе розкуто. Безмежність цієї вольності і відсутність дисципліни можна бачити, зокрема, з донесення секунд-майора В. Федцова до київського віце-губернатора І. Костюріна від 20 листопада 1755 року: попередній комендант Новосіченського ретраншементу капітан Є. Кисленський невідомо куди розпустив унтер-офіцерів і капралів, а комендант Микитинської застави, поручик Г. Касалбашев, зустрів В. Федцова, свого нового начальника, в кожусі, а не в мундирі, і без шпаги⁹⁴⁴.

Попри те, що секунд-майор В. Федцов, відповідно до інструкції Київської губернської канцелярії, вважав себе комендантом у Запорозькій Січі⁹⁴⁵, спорадичні обмовки у листуванні генералітету дозволяють прояснити глибинні (не показові!) тогочасні уявлення про сутність Запорожжя. Так, дописка на чернетці донесення Київської губернської канцелярії до Головного комісаріату від 31 жовтня 1745 року характеризує флотські припаси і провіант, що зберігаються в Усть-Самарському ретраншементі, як такі, що залишилися від «бывшей на здешней Украине флотилии»⁹⁴⁶. Враховуючи, що основним місцем дислокації Дніпровської флотилії було саме Запорожжя, впливає, що поза офіційним дискурсом його теж відносили до «України». А поняттям «Україна» широко оперували тогочасні документи щодо дислокації російських військ на теренах Гетьманщини, прикладаючи його щонайменше до всієї території останньої. Це видно хоча б із донесення генерал-лейтенанта А. де Бриньї до Державної військової колегії від 4 травня 1746 року⁹⁴⁷. Тому стверджувати про зживання у даному випадку «україни, де була Дніпровська флотилія», на позначення окраїни було б помилкою.

⁹⁴³ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 2 зв.

⁹⁴⁴ Андреевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. *ЗООИД*. Одесса, 1893. Вып. 16. С. 254.

⁹⁴⁵ Найбільш яскраво презентацію себе як місцевого адміністратора видно з його фрази про те, що у випадку відмови старшини від виконання наказу про непереобрання кошового, *він та кошовий* повинні, в силу даних їм указів, доповісти про це до Київської губернської канцелярії. Тут найбільшу увагу привертає саме позиціонування себе Федцовим як мінімум на одному рівні з кошовим отаманом (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2812. Арк. 2 зв. – 4).

⁹⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1277. Арк. 21.

⁹⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1386. Арк. 11 зв.

Не менш важливим для розуміння реального місця Запорозжя у Російській імперії є, без перебільшення, риторичне запитання одного з командувачів російських військами на території Війська Запорозького Низового бригадира І. Петерсона, скероване до генерал-поручика П. Текелії. У рапорті про стан своєї команди за червень 1776 року Петерсон питає, від кого потрібно охороняти «сие место [Запорозжя], которое из вновь присоединенных (курсив мій – О. С.), то ево от донских, или каких других войск кордонами [и] разъездами повелено будет предохранять; о том на лучшее рассмотрение предаю вашему высокопревосходительству»⁹⁴⁸. Таке яскраве трактування російським офіцером Запорозжя як приєднаної до Російської імперії території різко контрастує з офіційними твердженнями, які вживалися в документах. Згадаємо хоча б тезу маніфесту про ліквідацію Січі, де Запорозжя представлено як область *всередині* імперії, яку «буйні й злочинні» запорозькі старшини хотіли зробити *ніби незалежною*⁹⁴⁹.

Таким чином, повсякденні взаємини запорозьців і російських залог на території Війська Запорозького Низового демонструють наявність складного комплексу взаємодії. Попри часте позиціонування себе офіцерами як провідників імперської політики, в цілому повсякденні взаємини не були відкрито ворожими. Непоодинокими були випадки конструктивної взаємодії старшини з російськими офіцерами.

Екстериторіальність російських військових, розуміння тимчасовості свого перебування у відрядженні в нижньодніпровських постах, часті ротації, а також можливості, які давало прикладання для неправомірного збагачення, створювали для останнього вельми сприятливі умови. Це формувало яскраво споживацьке ставлення до Війська Запорозького Низового і явну службову недбалість, включно з розкраданнями казенного майна російських фортець. Терени Запорозжя, поза офіційним дискурсом, усвідомлювалися представниками

⁹⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 752. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1.

⁹⁴⁹ ПСЗРИ. Т. 20. С. 190–192.

Російської імперії як складова українського світу, де вони є чужим елементом.

Отже, попри декларовані назвні ідеологічні конструкти, якими просякнуте російське діловодство доби Підпільненської Січі, у свідомості російських еліт все-таки існувало розуміння того, що Вольності Війська Запорозького Низового є не частиною властиво російського ядра, а приєднаним краєм. Водночас такі уявлення доповнювалися переконаннями по те, що воно навіки має бути «государевою землею».

ВИСНОВКИ

1. Історіографія проблематики російської військової присутності на території Запорожжя доби Підпільненської Січі формувалася у кілька етапів. Найбільш важливими віхами у формуванні історіографічної бази є виділення проблеми функціонування російських фортець на теренах Запорожжя і поява спеціального дослідження з цієї теми на початку ХХ століття (Є. Загоровський), створення оригінальної концепції історії російської військової присутності на Запорожжі українською історіографією у 1920-х – 1930-х роках (О. Рябінін-Скляревський, Н. Полонська-Василенко), та комплексна розробка проблем соціальної, соціально-економічної, військової історії Південної України на сучасному етапі (1990-ті – 2020-ті роки).

Джерельну базу, актуалізовану в рамках даного дисертаційного дослідження, склали масиви документальних, наративних, картографічних, археологічних та лігвістичних джерел.

Специфіка джерельної бази обумовлює використання мікроісторії як базового методологічного підходу, реалізація якого стала можливою завдяки комплексному залученню загальнонаукових (аналізу та синтезу, моделювання, системно-структурний), конкретно-історичних (історико-хронологічний, історико-порівняльний, а також метод польових досліджень) та спеціальних історичних методів (картографічний, історико-географічний, методи імагології, кількісного аналізу та методи, запозичені з геометрії).

2. Системне утвердження російської військової присутності на теренах Війська Запорозького Низового відбувалося на тлі фундаментальних змін у долі Європейського фронтиру загалом та його степової ділянки зокрема. Розпочався процес поступового закриття фронтиру. За результатами Карловицького миру 1699 року у Північному Причорномор'ї було вперше проведено лінійні кордони – здійснено делімітацію та демаркацію. Кордон-простір ставав кордоном-лінією, а спроби зробити незворотною цю тенденцію посутньо змінили традиційне життя автохтонних фронтирних спільнот цієї еластичної зони. Нові реалії стали

каталізатором опрацювання як Російською, так і Австрійською імперіями специфічних стратегій надійної фіксації за собою досі слабо інтегрованих територій, а також перетворення колишнього політичного фронтиру (буферної нічийної зони) на поселенський фронтір.

Водночас реалізація амбіцій Російської імперії з опанування простору була відгалуженням головної її стратегії, спрямованої на розмивання самодостатності українського світу (аж до ліквідації будь-яких проявів самоорганізації) та його розчинення в імперських структурах. При цьому змагання з мусульманським конкурентом за закриття фронтиру на свою користь Османською імперією було просто неможливим без опори на місцеву фронтірну спільноту, запорозьке козацтво. Відтак, корелюючи обидві місії, доводилося йти зигзагоподібним шляхом, відмовившись від бліцкригу в поглиненні Війська Запорозького Низового, яке щойно повернулося під зверхність царя.

Визначено, що на загальному тлі уніфікаційних процесів на Європейському фронтірі XVIII століття зусилля Росії щодо Запорожжя у співвіднесенні зі стратегіями Австрійської імперії на Військовому кордоні виглядають порівнянними, оскільки в кінцевому рахунку спиралися на ідеї тогочасного абсолютизму: «добре впорядкованої держави», централізм, уніфікацію, популяціонізм. Звідси урядові проекти іноземної колонізації (які в обох випадках себе не виправдали, попри величезні фінансові вкладення), рекомендації щодо «цивілізування дикунів і розбійників» та просторового моделювання автохтонного фронтірного населення. Але виразно помітна слабкість позицій Росії у фронтірній зоні, неефективність бюрократичного апарату та державного регулювання, необізнаність із реаліями прикордоння та непродуманість дій на довгу перспективу.

Руйнівна ж налаштованість Росії щодо Війська Запорозького Низового різко дисонує не лише з досить жорстким, але водночас виваженим багатоетапним реформуванням Австрією граничарів Військового кордону, але й з політикою щодо «своїх» – донського та інших козацтв. Крім того, радикалізм Росії (а радше, її прагнення стерти саме ім'я Запорожжя) вже за кілька років

створив небезпечну ситуацію у Причорномор'ї. Козацьке військо, хоч і на змінених засадах, довелося створювати заново.

3. Війни з Османською імперією вимагали розв'язання комплексу логістичних проблем шляхом зведення низки опорних пунктів по шляху слідування армії та для використання флоту. Задля реалізації усіх цих глобальних завдань з початком російсько-турецької війни на теренах Запорожжя у 1736 році Петербург розпочав широкомасштабне будівництво мережі фортифікацій різної спеціалізації, до завдань яких входили складські, спостережні, контрольні функції. Але вже з перших днів суто військові цілі навіть в умовах війни було поєднано із завданнями, які впливали з поглинальних задумів. Зокрема, на Новосіченський ретраншемент, окрім інших, відразу було покладено функцію контролю за Січчю. Усі фортеці – «нижньодніпровські пости» – будувалися як тимчасові польові укріплення, відповідно до поточних потреб війни. Загалом якість фортифікацій була дуже низькою. Військові дії 1736–1739 років у пониззі Дніпра супроводжувалися як зведенням, так і зруйнуванням польових укріплень, відповідно до тактичних потреб. Натомість низка ретраншементів Надпоріжжя виконували військово-стратегічні завдання (провіантські та флотські бази, пристані).

За умовами Белградського миру Російська імперія не мала права утримувати фортифікації на теренах Запорожжя. Однак фортеці у Надпоріжжі залишилися, хоча обставини склалися так, що із суто військового погляду вони не мали жодного значення. Їх утримували, хоча вони й виявилися віддаленими від російсько-османського кордону, й у другій половині 1740-х років лунали тверезі прагматичні, базовані на військових розрахунках голоси навіть роззброїти фортеці, вивізни артилерію.

4. Встановлено, що система російських фортець на Запорожжі у міжвоєнний період 1739–1768 років зазнавала реформувань та скорочень. Зменшення чисельності залог та кількості чинних фортець було зумовлене як ліквідацією Дніпровської флотилії (1740-ві роки), зниженням військової загрози та частковим роззброєнням, так і впровадженням у 1755 році нових важелів

впливу у регіоні. Новосіченський ретраншемент було передано під командування офіцера Київського гарнізону як місцевого російського адміністратора при кошовому отаманові, безпосередньо підпорядкованого київському губернатору. Таким чином, від середини 1750-х років на Запорозжжі діяли дві самостійні російські військові команди. Реформування 1755 року було пов'язане зі спробами Росії належно облаштувати лінійний російсько-османський південний кордон шляхом запровадження системи караулів, підпорядкованих коменданту Новосіченського ретраншементу.

Як складова російських військ, розташованих в Україні, нижньодніпровська команда комплектувалася з російських польових полків та Українського ландміліцького корпусу, пізніше лише з ландміліції та полків Київського гарнізону. У справах комплектування і постачання нижньодніпровські пости були відокремленим підрозділом Українського ландміліцького корпусу, який ніс на теренах Запорозжжя караульну та патрульну служби у вахтовий спосіб.

Російські військові на землях Війська Запорозького Низового мали екстериторіальний статус. Однак нижньодніпровська команда не була абсолютно автаркійною. Постачання залогу нижньодніпровських фортець забезпечувалося з провіантських магазинів у Старосамарському і Новосіченському ретраншементах. Звідти ж часто видавали натуральну платню (харчові продукти) Війську Запорозькому Низовому. Проте задля забезпечення себе сіном, дровами, будівельними матеріалами залоги користувалися природними ресурсами Вольностей.

5. У міжвоєнний період на нижньодніпровські пости як підрозділ російських військ в Україні, підпорядкований київському генерал-губернатору, було покладено виконання функцій щодо дотримання прикордонного режиму, розвідки та контролю за козацтвом. Командир нижньодніпровської команди та коменданти фортець у взаєминах з підданими Османської імперії вважалися представниками російської влади.

Фактично, після закінчення російсько-турецької війни 1735–1739 років

нижньодніпровські пости на довгі роки стають законсервованими військовими базами. Але стан фортець у міжвоєнний період був дуже далеким від належного і, попри спорадичні проведення якихось ремонтних робіт (в основному силами залог), не поліпшувався. Подекуди неякісно збудовані укріплення руйнувалися аж до втрати фортифікаційних ознак внаслідок недбалого ставлення з боку командування.

Якраз збереження системи фортифікацій, попри їхню мізерну мілітарну роль та вкрай низьку обороноздатність, надзвичайно чітко відтінює їхню головну для Петербурга функцію. Для імперії фортеці на теренах Війська Запорозького Низового були не стільки військовими осередками, скільки спостережними пунктами на кримському напрямку. До завдань російських комендантів (передусім Новосіченського ретраншементу) належали всебічне шпигування за Запорозькою Січчю, збір свідчень про внутрішнє життя Запорожжя й моніторинг політичної, економічної та епідеміологічної ситуацій у Кримському ханстві за допомогою запорозьких розвідників.

При цьому на тлі російських ретраншементів редуту, розташовані у межиріччі Орелі та Самари, на практиці взагалі не мали ані військового, ані навіть розвідувально-спостережного і шпигунського значення через надзвичайно малі залоги та відсутність офіцерів (виняток становив Кодацький редут, який контролював Новокодацький перевіз). Тому найвірогіднішим поясненням, чому фортифікації межиріччя Орелі та Самари не було скорочено наприкінці 1740-х років, може бути розрахунок влади використати їх у випадку чергової війни проти Османської імперії, а також при спорудженні нової укріпленої лінії, Самарської. Обговорення планів щодо побудови останньої почалося в російських владних колах вже через кілька років після Белградського миру.

6. Через систему фортець імперія намагалася пустити пагони власних господарських осередків, які б стали опорою для маргіналізації запорожців та остаточного вкорінення в краї. Однак на практиці влада не спромоглася на ефективні централізовані заходи, звівши все до спроб привласнити наслідки загосподарення краю українськими руками. На командира нижньодніпровської

команди було банально покладено функції військово-цивільного начальника та підпорядковано поселення, які стихійно виникали при російських фортецях або відновилися після війни. У підсумку обсяги як централізованої, так і приватної російської колонізації запорозьких теренів, здійснювані на власну руку офіцерами й тісно пов'язані з функціонуванням нижньодніпровських постів, були мізерними і непомітними на тлі цілеспрямованого заселення території Вольностей. Тож про реальний внесок російської військової присутності в освоєння краю в запорозькі часи говорити не доводиться.

Після ліквідації Січі як у ретраншементах, так і в редутах і надалі перебували мінімальні залоги, які охороняли казенне майно. Команди було знято остаточно тільки у квітні 1776 року. Проте загалом Петербург волів якнайдовше утримувати фортеці, навіть якщо в цьому вже не було потреби внаслідок імперського освоєння регіону. Основним мотивом було тоді трактування таких об'єктів як матеріальної цінності та адаптація до використання їх у нових умовах, прикладом чого є Старосамарський ретраншемент.

7. У повсякденних взаєминах російських військових та населення Війська Запорозького Низового простежується чітке самоусвідомлення першими своєї показової вищості. Російські командири нижньодніпровських фортець та урядовці намагалися заперечувати наявність автономії Запорожжя. Але на рівні формальних стосунків мусили визнавати суверенітет над територією з боку Війська Запорозького Низового, звертаючись, наприклад, по дозволи косити сіно чи заготовляти деревину.

Перебування на прикордонні давало російським воякам широкі можливості для швидкого збагачення за рахунок торгових операцій, хабарів на ґрунті перевищення своїх повноважень, врешті, грабунку. Як побутові, так і конфлікти інтересів були досить частим явищем. З іншого боку, як серед рядових і козаків, так і серед офіцерів та старшини не бракувало випадків взаємовигідного порозуміння, повсякденні стосунки в цілому не були ворожими. Цьому сприяли реалії прикордоння та гнучкість запорозького соціуму як питомо фронтірної спільноти.

8. Поза офіційним дискурсом представники Російської імперії усвідомлювали Військо Запорозьке Низове як складову українського світу, де вони є чужим елементом.

Усе викладене ще раз з усією прямою свідчить про те, що в основі російських стратегій на фронті була ліквідація незалежно від обставин – запорозького козацтва як такого. Специфіка у середині – другій половині XVIII століття Війська Запорозького Низового як автохтонної фронтірної спільноти, з одного боку, й органічної складової українського світу – з другого, полягала у виразних порухах до переходу на шлях, що вів до одержавлення Вольностей. Це проявилось не лише в політичній культурі Війська, а й у розбудові ефективної адміністративної вертикалі, цілеспрямованій підтримці залюднення та економічного розвитку своєї території тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Историјски архив града Новог Сада

Ф. 1. Магистрат слободног краљевског града Новог Сада.

1. Фасц. 31. К II. № 955.
Матичне подручје Тител
2. Матичне књиге рођених, венчаних и умрлих (цркви Светог Николаја) 1773–1832 год. (Бр. архивске књиге 4500).

Историјски архив у Панчеву

3. Матичне књиге православне цркве. Протокол умрлих храма Св. и Сл. Преображенија Господњег у Панчеву 1789–1830 год.
4. Матичне књиге православне цркве. Протокол рођених храма Св. и Сл. Преображенија Господњег у Панчеву 1782–1794 год.
5. Матичне књиге православне цркве. Матична књига венчаних 1796–1822 год. Српска православна црква. – Успенска.

Институт рукопису Националној библіотеки України

ім. В. І. Вернадського

Ф. 2. Историчні матеріали.

6. Спр. 3844–3890. Секретні документи про кримських татар та турок. 47 шт. 1759 р. (арх. Київської старини).

Науковий архів Інституту археології Национальної академії наук України

Фонд експедицій.

7. № 30825. Отчет о раскопках на территории Кировского поссовета Днепропетровского района Днепропетровской области на месте слободы Каменка (XVII–XVIII вв.) / Марина З. П. Днепропетровск, 2010. 33 л.

Российский государственный архив древних актов

Ф. 16. Внутреннее управление.

Оп. 1.

8. Д. 797. Ч. 6. Бумаги канцелярии князя Потемкина-Таврического о губерниях Новороссийской, Азовской, Астраханской, о Днепровской линии; о Войске Донском и пр. 1764 г.⁹⁵⁰.

Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 148. Канцелярия генерал-аншефа Бисмарка Р. А.

Оп. 1.

9. Д. 36. Письмо Апачининой Е. с просьбой о помощи в рассмотрении ее челобитной на поручика Борисоглебского ландмилицкого полка Уривка (Уривкова) Г. И., разорившего слободу Даниловку. 1749 г. 1 л.

Ф. 349. Главное инженерное управление.

Оп. 40.

10. Д. 3657. План редутам при устье реки Самары. 1 л.⁹⁵¹.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 3806. Полонська-Василенко Н. Д. (1884–1973) – історик, археолог, архівіст, співзасновник Київського археологічного інституту, професор художнього інституту та Київського університету, співробітник ВУАН–АН УРСР, професор УВУ та ПБ академії.

Оп. 1

11. Спр. 3. Монографія «Очерки по истории заселения южной Украины в середине XVIII в. (1734–1775 гг.)». Главы I – III (машинопис).

⁹⁵⁰ Висловлюю вдячність П. Бойку за надану можливість опрацювати фотокопію даної справи.

⁹⁵¹ Висловлюю вдячність А. Пивовару за надану можливість опрацювати фотокопію даного документу.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 1.

12. Спр. 906. Листування з Полтавською полковою канцелярією про заборону старосамарському сотнику Березану чинити утиски відставному гусару Федору Кондрану, жителю м. Богородичне Старосамарської сотні Полтавського полку. 1753 р. 4 арк.

13. Спр. 1169. Справа про усунення зловживань і здирств, чинених офіцерами Новосіченського ретраншементу над купцями, які приїздили у Запорозьку Січ. 1754 р. 4 арк.

14. Спр. 2187. Сказка про службу кременчуцького сотника Якова Гаврилова. 1761 р. 8 арк.

15. Спр. 2188. Сказка про службу сорочинського сотника Петра Гончаренка. 1761 р. 22 арк.

Оп. 3.

16. Спр. 5662. Донесення і відомості полкових канцелярій Лівобережної України про кількість старшини і козаків, відправлених в Кримські походи /під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр./ повернувшись та загинувших та про кількість коней, підвод та спорядження. 6–22 жовтня 1736 р. 156 арк.

17. Спр. 5703. Справа про заміну козаків, які повернулися з Кримського походу під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на Усть-Каменському і Каменському форпостах. 19 листопада – 3 грудня 1736 р. 14 арк.

18. Спр. 6800. Справа про відправку козаків, посполитих і міщан Воронізької сотні Ніжинського полку у військовий похід через р. Дніпро проти Кодацького редути у зв'язку з можливим татарським нападом. Вересень 1738 р. 5 арк.

19. Спр. 6852. Донесення і відомості у Чернігівську, Стародубську, Прилуцьку, Полтавську, Миргородську і Лубенську полкові канцелярії про

кількість козаків в полках та кількість козаків, відправлених на Українську лінію, форпости та ін. 1737–1739 рр. 58 арк.

20. Спр. 7050. Справа про відправку лоцманів з Полтавського полку до р. Дніпра та ковалів і теслярів з полків Лівобережної України до фортець Очаків і Усть-Самара. 2 грудня 1737 – 26 травня 1738 рр. 18 арк.

21. Спр. 7540. Справа про розшуки і повернення до фортеці Усть-Самари «работних людей» з міст і сіл Лівобережної України. 27 липня – 7 серпня 1739 р. 25 арк.

22. Спр. 9333. Документи про суперечки Війська Запорізького Низового з Полтавським полком за землі по р. Самарі, та з Полтавським і Миргородським полками за перехід населення на його територію. 25 листопада 1748 – 19 листопада 1761 рр. 451 арк.

23. Спр. 12082. Справа про скасування наказу черговій козацькій команді Гадяцького полку нести прикордонну службу біля м. Богородичного. 15 травня – 11 серпня 1754 р. 14 арк.

24. Спр. 13796. Справа про проведення перепису у слободах та хуторах Полтавського полку за р. Оріль, що були оселені по той бік Української лінії після Білгородського миру. 27 березня 1756 – 27 січня 1762 рр. 124 арк.

Ф. 59. Київська губернська канцелярія.

Оп. 1.

25. Спр. 781. Письма генерала Кейта генерал-губернатору о комплектовании полков, об установлении российско-польской границы, ведомости о составе Украинского ландмилицкого корпуса, Молдавского гусарского полка и о прочем. 1741 г. 93 л.

26. Спр. 785. О приеме и охране морских судов, ставших на рейд в р. Днепр и передаче команд в пехотные полки. 1741 г. 158 л.

27. Спр. 1012. Указы Сената о разрешении казакам селиться в Мишуринорожской, Самарской паланках и др. районах Украины и России. 1743 г. 21 л.

28. Спр. 1274. Дело по обвинению запорожских казаков в уводе стада баранов у маркитанта Усть-Самарской крепости Носа. 1745 г. 4 л.

29. Спр. 1277. Дело о ремонте бочек для хранения продуктов на складе в Усть-Самарском ретраншементе Тобольского драгунского полку. 1745 г. 32 л.

30. Спр. 1290. Дело о концентрации татарами войска на русской границе, доношения комендантов форпостов о задержанных беглых солдатах и др. 1745 г. 180 л.

31. Спр. 1324. Дело о присвоении имущества жителя г. Старой Самары Донца Никифора священником церкви г. Старой Самары. 1745–1748 гг. 77 л.

32. Спр. 1377. Переписка с Генеральной войсковой канцелярией о размежевании земель, лесных угодий и пр. между запорожскими казаками и жителями г. Старой Самары, по р. Самарке; о запрещении кошевым атаманом передерживать беглых крестьян, солдат и др. в Запорожской Сечи и др. 1746–1761 гг. 66 л.

33. Спр. 1386. Дело о расположении полков вдоль русско-польской и русско-турецкой границы и подготовки ландмилицких полков к походу. 1746 г. 23 л.

34. Спр. 1391. Промемория канцелярии главной артиллерии и фортификации о переводе артиллерии из Усть-Самары в м. Переволочное. 1746 г. 2 л.

35. Спр. 1500. Дело о розыске бежавшего из Новосеченской крепости драгуне Белевского ландмилицкого полка Котенева Якова. 1747 г. 25 л.

36. Спр. 1738. Дело о нанесении побоев, оскорблений и наложении ареста на имущество жителя г. Старой Самары Донца Никифора сотником Бережаном и др. и о вызове Донца в консисторию за внебрачное сожительство. 1749–1752 гг. 18 л.

37. Спр. 2583. Переписка канцелярии с секунд-майором Федцовым о продвижении гайдамаков к границе с Крымом, о выдаче паспортов проезжающим в Запорожскую Сечь украинцам, польским и греческим купцам, о

заготовке провианта для находящейся в Сечи ландмилицкой команды и др. 1755–1756 гг. 72 л.

38. Спр. 2619. Дело об увеличении числа караульных команд при коменданте Запорожской крепости секунд-майоре Федцове. 1755–1756 гг. 15 л.

39. Спр. 2620. Переписка с комендантом Запорожской Сечи секунд-майором Федцовым о выделении из Миргородского полка команды казаков для доставки писем в канцелярию, об обязательном исполнении ордеров премьер-майора ландмилицкой команды Щетинина. 1755 г. 30 л.

40. Спр. 2680. Реляции о положении на Запорожской Сечи, о проекте причала морских судов у Никитинской заставы и реестр билетов, выданных запорожским казакам для проезда в Крым и Турцию через Никитинскую заставу. 1755 г. 20 л.

41. Спр. 2707. Дело по обвинению капитана Курского ландмилицкого полка Кисленского и поручика Касалбашева в вымогательстве взяток с купцов, проезжающих через Никитинскую заставу. 1755 г. 6 л.

42. Спр. 2776. Рапорт секунд-майора Федцова и указ канцелярии о присылке ему в Запорожскую Сечь экстракта запрещенных к вывозу и ввозу из-за границы денег и товаров и экстракт. 1756 г. 5 л.

43. Спр. 2804. Дело об отправк в канцелярию монаха Виноградского скита Киприана, задержанного на Кайдацком редуте за неимением паспорта. 1756 г. 6 л.

44. Спр. 2812. Дело о переговорах коменданта Новосеченского ретраншемента Федцова с кошевым атаманом Запорожского войска о бессменной службе кошевых, куренных атаманов, старшины и писаря Запорожского войска. 1759 г. 18 л.

45. Спр. 2874. Рапорт секунд-майора Федцова о поимке в Новосеченском ретраншементе беглого крепостного крестьянина премьер-майора Горбунова Васенина. 1756 г. 2 л.

46. Спр. 2899. Дело об избиении казаков с. Сокольское, находящимся при казацком редуте, поручиком ландмилицких полков Серковым. 1756 г. 6 л.

47. Спр. 3099. Дело о проведении следствия по обвинению майора ландмилицкого Украинского корпуса Щетинина в соучастии в краже лошадей уроженцем с. Мотовиловки Зозулей у запорожских козаков и самарских жителей. 1757 г. 27 л.

48. Спр. 3159. Дело об отобрании хлеба и денег у татар, приехавших в г. Богородичное, казаками Самарской паланки и о разрешении татарам вывозить хлеб из России. 1758 г. 8 л.

49. Спр. 4707. Ведомость о расстоянии между редутами и форпостами, расположенными по р. Днепр и об их состоянии. После 1764. 25 л.

Ф. 94. Полтавська полкова канцелярія.

Оп. 2.

50. Спр. 83. Сказки значковых товарищей. 1762 г. 66 л.

Ф. 127. Київська духовна консисторія.

Оп. 1017.

51. Спр. 9. Сповідний розпис церков сіл Запорізької Січі. 1766 р. 174 арк.

Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі.

Оп. 1.

52. Спр. 29. «Дѣло о недопущений з Самарской товщи лѣсныхъ угодій великороссійским і малороссійскимъ командам безъуказно лѣса нечего. № 3». 1755–1767 рр. 287 [285] арк.

53. Спр. 35. Справа про створення і діяльність слідчої комісії у справі зловживань офіцерів ландміліції – майора П. Щетиніна і поручика Зеленіна. 1756–1760 рр. 134 арк.

54. Спр. 40. Справа про утворення і діяльність, слідчої комісії в Богородичанах. 1756–1757 рр. 48 [49] арк.

55. Спр. 46. Справа про утиски, що їх чинили офіцери Новосіченського ретраншементу купцям, які приїздили з Гетьманщини до Січі. 1757–1760 рр. 16 [14] арк.

56. Спр. 52. Справа про збирання податків з посполитих, які жили на землях Війська Запорозького. 1758–1769 рр. 51 [55] арк.

57. Спр. 100. Справа про виділення сіножатей для російських і козацьких команд в дачах Війська Запорозького. 1760–1775 рр. 278 [300] арк.

58. Спр. 135. Справа про охорону лісів у Самарській паланці. 1762 р. 54 [55] арк.

59. Спр. 150. «Дѣло о прыключенномъ состоящему в Соколской редуѣ трехсотной команды Ряского полку капралу Івану Яковлеву і товарищамъ его от тамошних жителей Івана Куделѣ с товарищи бой и ругателства. Завелось 1763 году, апреля 22 дня». 1763 р. 13 арк.

60. Спр. 176. «Дѣло секунд-маіора, что прежде былъ в Кишинке сотникомъ, Потоцкого за отнятой бывшим кошевымъ ево называемой в 760 году Панковской футоръ и слободу Василкову. № 114». 1764–1765, 1775 рр. 38 [30] арк.

61. Спр. 181. Справа про прикордонні стосунки Війська Запорозького з Новоросійською губернією. 1765–1766 рр. 200 [205] арк.

62. Спр. 197. «Дѣло о должних якобы войсковимъ каиторжѣемъ Андрѣемъ Димитриевимъ состоящему при Старосамарском ретренжаменте примеръ-маіору Фокту денгахъ. Іюня зъ 23 д. 1766 году зачалось. №51». 1766–1767 рр. 21 [16] арк.

63. Спр. 210. Справа про розшук на Запорожжі коней, викрадених у офіцерів Старосамарського ретраншементу і звинувачення козака Сергіївського куреня Михайла Носа у здійсненні цього та інших злочинів. 1767 р. 34 арк.

64. Спр. 237. «Дѣло романковского попа Щербынѣвского о блудодѣйствіи имъ съ женщиною Куцою. 1770 году заведенное. № 335». 1769 р. 34 [33] арк.

65. Спр. 238. Справа про пограничні стосунки з пікінерами на Орелі та в Протовці. 1769–1772 рр. 98 [99] арк.

66. Спр. 241. Справа про вирішення Кошем господарських питань. 1769 р. 98 [105] арк.

67. Спр. 279. «Дѣло по ревизиямъ, в Протовчанскомъ і Орѣлскомъ вѣдомствахъ въ 1770-мъ году сочиненимъ. Тутъ же и принадлежащія за людей вѣдомствъ Кодацкаго и Самарскаго. № 343». 1770–1773 рр. 242 [260] арк.

68. Спр. 306. «Реестръ базарныхъ будокъ» [«Діло о будкахъ базарнихъ. 1761, іюня 20 дня заведенное. № 117»]. 1761, 1763, 1766, 1771–1773 рр. 84 [83] арк.

Ф. 246. Військово-похідна канцелярія генерал-фельдмаршала Петра Олександровича Рум'янцева.

Оп. 1.

69. Спр. 28. Рапорты генерал-майора Бранта о личномъ составѣ, количествѣ лошадей и волов Украинской дивизии. 1765 г. 12 л.

Ф. 269. Похідна канцелярія гетьмана Кирила Розумовського.

Оп. 1.

70. Спр. 1803. Ордер гетмана о запрещении кошевому атаману препятствовать внесению в ревизские сказки сел Даниловки и Ревуновки. 1756 г.

71. Спр. 2105. Письмо графа Девиера о незаконномъ аресте священника Кондратьева комендантомъ г. Новый Кодак. 1757 г. 4 л.

72. Спр. 3313. Доношение старосамарскаго сотника Березана о притеснении его атаманомъ Байракомъ. 1760 г. 5 л.

Ф. 752. Військово-похідна канцелярія генерал-майора Петра Абрамовича Текелі.

Оп. 1.

73. Спр. 13. Копии рапортов и ведомостей командиров запорожских и Войска Донского козачих полков о личном составе полков и команд, о наличии денежных сумм, провианта, фуража и лошадей. 1776 г. 13 л.

Ф. 755. Військово-похідна канцелярія командуючого І-ю армією генерала

Олиця Петра Івановича.

Оп. 1.

74. Спр. 3. Рапорты и ведомости генералов, командиров полков и офицеров о личном составе, о наборе рекрут, о розыске беглых солдат, о расположении полков, об укреплении Украинской пограничной линии, о наличии имущества и лошадей в полках, о грабежах и бесчинствах помещиков, офицеров и солдат. Ч. I. 1763 г. 309 л.

75. Спр. 4. Рапорты и ведомости генералов, командиров полков и офицеров о личном составе, о наборе рекрут, о розыске беглых солдат, о расположении полков, об укреплении Украинской пограничной линии, о наличии имущества и лошадей в полках, о грабежах и бесчинствах помещиков, офицеров и солдат. Ч. II. 1763 г. 275 л.

76. Спр. 5. Рапорты и ведомости генералов, командиров полков и офицеров о личном составе, о наборе рекрут, о розыске беглых солдат, о расположении полков, об укреплении Украинской пограничной линии, о наличии имущества и лошадей в полках, о грабежах и бесчинствах помещиков, офицеров и солдат. Ч. III. 1763 г. 224 л.

77. Спр. 6. Рапорты и ведомости генералов, командиров полков и офицеров о личном составе, о наборе рекрут, о розыске беглых солдат, о расположении полков, об укреплении Украинской пограничной линии, о наличии имущества и лошадей в полках, о грабежах и бесчинствах помещиков, офицеров и солдат. Ч. IV. 1763 г. 98 л.

78. Спр. 11. Рапорты и ведомости генералов, командиров полков, офицеров и старшин о личном составе, о наборе рекрут, о маршрутах передвижения воинских команд, о снабжении вооружением, амуницией, провиантом и фуражем, о болезни и падении скота в м. Меловом. 1763 г.

Оп. 2.

79. Спр. 6. Рапорты генералу Олицу разных лиц о состоянии в полках людей и лошадей, о неспособных нижних чинах, равно и другие бумаги. 1764 г. 259 л.

80. Спр. 7. Рапорты и доношения разных лиц об увольнении от службы, о представлении в оную, о переводе в другие полки и командировании по службе воинских чинов. 1764 г. 107 л.

81. Спр. 9. Рапорты и доношения к генералу Олицу и другим по доносу вахмистра Левицкого на бригадира Подгоричана по разным делам, о производстве Молдавского гусарского полка вахмистра Бантыша в аудиторы и в расположении войск при крепости св. Елизаветы равно и протчие бумаги 1763–1764 гг. 460 л.

82. Спр. 11. Рапорты разных полковых солдат и команд о пойманных бродягах и разбойниках. 1765 г. 216 л.

Ф. 759. Військово-похідна канцелярія генерал-аншефа Петра Івановича
Стрешньова.

Оп. 1.

83. Спр. 9. Рапорты и ведомости командиров полков, начальников команд и провиант-мейстеров о личном составе, о наборе рекрут в действующую армию, о присвоении чинов офицерам, о наличии провианта и фуража в днепровских и заднепровских украинских магазинах, о падеже скота и противоэпидемических мероприятиях. 1759–1760 гг.

Ф. 990. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія.

Оп. 1.

84. Спр. 734. Исповедная роспись церквей Старокодацкой наместнии за 1769 г. 139 л.

Ф. 1639. Канцелярія Українського ландміліцького корпусу.

Оп. 1.

85. Спр. 2. Именные списки, аттестаты, ордера и рапорты. 1754 г. 507 л.

86. Спр. 4. Рапорты Салтыкову и донесения. 1754 г. 74 л.

87. Спр. 8. Аттестаты и формулярные списки о службах подпоручиках, прапорщиках, поручиках и др. 1756 г. 696 л.

Ф. 2243. Військово-похідна канцелярія Петра Семеновича Салтикова – командира Українського ландміліцького корпусу, генерал-лейтенанта, з 1753 р. – генерал-аншефа; головнокомандуючого діючою армією у семирічній війні.

Оп. 1.

88. Спр. 139. Копии рапортов П. С. Салтыкова в Государственную военную коллегію о переменах в Запорожской Сечи. 1756 г. 5 л.

Ф. КМФ-9.

Оп. 2.

89. Спр. 22. Повідомлення капітана Платона Клишова кошовому отаману Василю Сичу про прибуття з Туреччини кораблів з вином і бакалією, про відбування ними карантину і нестягнення з них мита. 1746 р., липня 9. 3 арк.

90. Спр. 29. Лист Івана Шипова до підполковника Томсіна щодо прискорення розгляду справи про крадіжки у Війську Запорозькому. 1749 р, вересня 4. 3 арк.

91. Спр. 161. Ордер президента Малоросійської колегії П. О. Румянцева військовому судді П. Головатому про покарання старшин Самарської паланки за

конфлікт з командиром Старосамарського ретраншементу майором К. Фогтом. 1766 р. 2 арк.

92. Спр. 163. Промеморія Новоросійської губернської канцелярії Кошеві про плани будівельних робіт на Микитинській заставі. 1767 р., травня 30. 2 арк.

93. Спр. 225. Лист командуючого Другою армією П. І. Паніна до кошового отамана Петра Калнишевського про намір татар напасти на Січ і відправлення у Новосіченський ретраншемент двох піхотних рот. 1769 р., листопада 9. Кременчук. 1 арк.

94. Спр. 279. Лист Коша до коменданта Новосіченського ретраншементу секунд-майора Лаврентія Петровича про бешкети капітана Рязького піхотного полку капітана Синицького. [1773 р.], вересня 9. 2 арк.

Опубліковані джерела

95. Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. *Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД)*. Одесса, 1888. Вып. 14. С. 283–718.

96. Андреевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. *ЗООИД*. Одесса, 1893. Вып. 16. С. 117–266.

97. Архів Коша Нової Запорозької Січі: опис справ 1713–1776 / упоряд.: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко; редкол.: І. Л. Бутич (відп. ред.) та ін. Вид. 2-ге, допов. і випр. Київ 6 Наукова думка, 1994. 232 с.

98. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Старший упор. Л. З. Гісцова. Київ, 1998. Т. 1. 696 с.

99. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева, Л. А. Сухих. Київ, 2000. Т. 2. 750 с.

100. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева. Київ, 2003. Т. 3. 952 с.

101. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева. Київ, 2006. Т. 4. 888 с.
102. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева, І. Л. Синяк. Київ, 2019. Т. 8. 985 с.
103. Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / Упоряд. Грибовський В., Мільчев В. Київ, 2012. 100 с.
104. Веселаго Ф. Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год. Санкт-Петербург : Типография Морского министерства, 1872. 754 с.
105. Джерела з історії Південної України. Т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / Упоряд. А. Бойко. Запоріжжя, 2009. 434 с.
106. Дніпровська лінія (1770–1790-і роки): документи та матеріали / Упорядник: А. Макідонов. / Джерела з історії Південної України. Київ, 2016. Т. 11. 480 с.
107. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Дніпропетровськ : Видавництво ДНУ, 2007. 108 с.
108. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Вип. 2. Дніпропетровськ : ЛПРА, 2013. 176 с.
109. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упоряд. В. Мільчев. Запоріжжя : Видавництво ВАТ “Мотор Січ”, 2004. 80 с.
110. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII века / Издание Андрея и Александра Савицких. Киев : Типография К. Н. Милевского, 1890. 223+ XVIII с.
111. Петро Калнишевський та його доба: зб. документів та матеріалів / Упоряд. В. Грибовський, В. Мільчев, І. Синяк. Київ : ІУАД, 2009. 432 с.

112. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Санкт-Петербург, 1830. Т. 11. 988 с.
113. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. 20. 1034+7 с.
114. Присяга Війська Запорозького Низового 1762 року / Упорядник та передмова Іван Синяк. Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2015. 240 с.
115. Репан О. А. Два документи з історії місцевого краю 18 ст. *Під знаком Кліо: На пошану Олени Апанович. Зб. статей.* Дніпропетровськ : Промінь, 1995. С. 35–39.
116. Таубе Ф. В. фон. Исторически и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема, како с обзиром на њихове природне особине тако и на њихово садашње устројство и ново уређење у црквеним, грађанским и војним стварима. Нови Сад : Матица Српска, 1998. 256 с.
117. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтиевича Коржа. Днепропетровск : Собор, 1991. 60 с.
118. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Владимир : Типо-Литография Губернского Правления, 1903. Т. 2. 1179 с.
119. Эварницкий Д. И. Сборник материалов по истории запорожских козаков. Санкт-Петербург, 1888. 248+XX с.
120. Яворницький Д. І. До історії Степової України. Дніпропетровське, 1929. 536 с.
121. Buczynski A. Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije Vojne Krajine 1787. godine. Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 2011. 471 s.
122. Landais B. Gouverner le Banat habsbourgeois au milieu du XVIII e siècle. Édition critique de la correspondance de François Perlas, président du Banat, avec Charles-Ferdinand Königsegg-Erps, président de la Chambre aulique (1754–1756). Brăila : Editura Istros a muzeului Brăilei „Carol I”, 2020. 324 p.

Картографічні

123. Военно-топографическая карта Российской империи (Екатеринославская губерния). Лист 26, ряд 13 URL: // <http://www.etomesto.ru/shubert-map/26-13/> (дата звернення: 12.02.2018).

124. Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочиненная въ 1779 году Иваномъ Исленьевымъ / Оpubл. у: Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков. Санкт-Петербург, 1890.

125. Генеральная ланкарта от Киева по реке Днепру до Ачакова и по степи до Азова с показанемъ турецкой области польского владения с Росийскою имперіею границ сочинена из разных карт в 1754-м году. URL: // http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754_fragment2.jpg. (дата звернення: 12.02.2018).

126. Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на расстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах. URL: // http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg. (дата звернення: 12.02.2018).

127. Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца и о расстояниях от Усть Самары до Луганской станицы. Сочиненная в 1750 году в мае месяце. URL: // http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images/dostovernaya_landkarta_1750_b.jpg. (дата звернення: 12.02.2018).

128. Карта Малороссиискихъ и Слободскихъ полков, також Новоросийской губернии с смежными их землями. Масштаб 35 росийских верст в дюйме. URL: // http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images/slobodskiye_polki_1764_b.jpg. (дата звернення: 12.02.2018).

129. Карта реки Днепру от Киева до Хортицкого острова с показанием редутов и форпостов и на оных число людей також и лежащих по оной реке местечек и городков 1742 году. URL: http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_dnepr_1742_b.jpg. (дата звернення: 12.02.2018).

130. Карта реки Днепра от Киева до впадения ее в Черное море и при ней на примерном мачтапе для всякого усмотрения положения мест крепостей

акуратно сверенные и вычерченные планы означены: Усть-Самарского, Каменского, Ненасытецкого, Хортицкого и Малышевского ретраншементов, Александр-шанца, крепостей Очаков, Кинбурн и редута Святого Николая. Сочинена в экспедиции крепостей. Масштаб 12 верст в дюйме. 113x107 см. 1740 г. / Библиотека Российской Академии наук. Отдел рукописей. Основное собрание рукописных карт. Д. 162. 1 л.⁹⁵²

131. План города Днепропетровска и его ближайших окрестностей с расположением пунктов гидрогеологических наблюдений. 1929–1932 гг. Масштаб 1:10 000 (копія з особистого архіву автора).

132. План Екатеринославской провинции от реки Днепра до реки Донца с показанием всех местечек, слобод и хуторов от Украинской линии внутрь на 40 версть. Сочинен ноября _ дня 1765 года. URL: http://dl2.ukrainianline.info/maps/detailed/1765-Plan_Ekaterininskoi_provincii.jpg. (дата звернення: 12.02.2018).

133. Топографічний планшет М-36-130-Б-г масштабу 1:25 000 1956 року (зйомка 1954 року) (копія з особистого архіву автора).

ЛІТЕРАТУРА

134. Андреева С. Джерела з історії Південної України середини XVIII століття у фонді секретної експедиції Військової колегії (Російський державний військово-історичний архів (Москва, РФ), фонд № 20). *Scriptorium nostrum*. 2017. № 1 (7). С. 261–290.

135. Андреева С. С. Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2010. Вип. 9–10. С. 227–237.

136. Андреева С. С. Журнал подорожі до Криму консула Олександра Нікіфорова 1763 р. як джерело до вивчення історії Нової Запорозької Січі. *Гуманітарний журнал*. 2011. №3–4 (літо–осінь). С. 175–179.

⁹⁵² Висловлюю вдячність А. Пивовару за надану можливість опрацювати фотокопію документа.

137. Андреева С. С. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі. *Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1999. Вип. 4 (5). С. 143–151.
138. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1969. 224 с.
139. Багров Л. История русской картографии. Москва : Центрполиграф, 2005. 523 с.
140. Байов А. К. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Т. 1: Первые три года войны. Санкт-Петербург : Электро-Типография Н. Я. Стойковой, 1906. 556+192+26 с.
141. Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Кампания 1739 года. Санкт-Петербург : Электро-Типография Н. Я. Стойковой, 1906. 306+86 с.
142. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя : РВП “Видавець”, 1995. 56 с.
143. Бойко П. А. «Именные списки старшин и казаков бывшего Войска Запорожского... 1776 года» як джерело з історичної демографії Степової України. *Запорозька Січ і українське козацтво: зб. наук. пр.* Київ, 2013. С. 170–178.
144. Бойко П. А. Джерела історії формування населення Олександрівського повіту останньої чверті XVIII – початку XIX століття: Дис. на здоб. наук. ступеня к.і.н.: 07.00.06. Київ, 2016. 288 с.
145. Бойко П. А. Козацькі зимівники та слободи у формуванні мережі міст та сіл Південної України. *Нариси з історії освоєння Південної України XVI–XVIII ст.* Київ : К.І.С, 2020. С. 257–285.
146. Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2011. 504 с.
147. Брехуненко В. А. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. Київ : Темпора, 2014. 504 с.

148. Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / За ред. В. Брехуненка. Київ : ІУАД, 2018. 344 с.
149. Варга Б. Украинские казаки на службе Габсбургов в международных военных конфликтах конца XVI – середины XVII в. *Дриновський збірник*. Харків–Софія, 2015. Т. VIII. С. 171–177.
150. Векленко В. О. Нарис історії Самарського монастиря. *Історичне Присамар'я* [збірник-науково-дослідницьких праць з історії та краєзнавства конкурсу ім. Джусова]. Дніпро : Середняк Т. К., 2017. С. 35–93.
151. Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції та інновації. Київ : Інститут історії України, 2012. 284 с.
152. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ : Інститут історії України, 2015. 482 с.
153. Верменич Я. Историческая лимнология: проблемы концептуализации. Saarbrücken : LAP Lambert Academic Publishing, 2013. 148 с.
154. Вжосек В. Історія-культура-метафора. Постаня неklasичної історіографії; Про історичне мислення. Київ : Ніка-Центр, 2012. 296 с.
155. Вирський Д. С. Українне місто Кременчук: від заснування до року 1764-го. / 2-ге вид., випр., доп. Київ : Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2011. 681 с.
156. Гаврилович С. Нове војне границе у Срему, Потисју и Поморишју као примарне области миграција у Руско царство у 18. Веку. *Сеоба Срба у Руско царство средином 18. веку*. Нови Сад, 2005. С. 19–26.
157. Гаврилович С. Срби у аустро-турском рату 1716–1718. *Годишњак Музеја града Новог Сада*. Нови Сад, 2006. Бр. 2. С. 83–90.
158. Гаврилович С. Срем од краја XVII до средине XVIII века. Нови Сад : Форум, 1979. 505 с.
159. Галкович Б. Г. К вопросу о применении картографического метода в исторических исследованиях. *История СССР*. 1974. № 3. С. 132–141.

160. Галкович Б. Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. *Український історичний журнал (УІЖ)*. 1971. № 9. С. 138–145.

161. Гирц К. Интерпретация культур. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 560 с.

162. Гісцова Л. З., Демченко Л. Я. «Щоб зацадевши леса... можно было і напредкы чем корыстоватись». *Архіви України*. 1991. № 5–6. С. 75–84.

163. Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень Вольностей військових. *Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва*. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 2. С. 20–27.

164. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. Київ : Видавництво АН УРСР, 1961. 416 с.

165. Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. *Записки Історично-філологічного відділу Всекраїнської академії наук*. Київ, 1927. Кн. 11. С. 211–241.

166. Грибовский В. В. Крымское ханство на начальном этапе войны Османской и Российской империй 1768–1774 гг.: к вопросу о «последнем татарском набеге». *Мемлекет тарихы, ғылыми журналы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Мемлекет тарихы институты» мемлекеттік мекемесі / Бас редактор Б. Ғ. Аяған*. Астана, 2016. № 1. С. 35–57.

167. Грибовський В. В. Петро Калнишевський: у вимірі політики та повсякденності. *Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень*. Київ, 2006. Вип. 3. С. 146–165.

168. Грибовський В. В. Стабілізація польсько-кримського кордону як умова розгортання української колонізації степового порубіжжя XVIII ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр.* Дніпропетровськ, 2009. Вип. 7. С. 203–215.

169. Гукова Е. А. Оборона южных рубежей России в XVIII веке: Украинская линия и Украинский ландмилицкий корпус (1710-1780 гг.):

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02 – отечественная история / Е. А. Гукова. Москва, 2009. 263 с.

170. Гуржій О. І. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. Київ : Інститут історії України, 2015. 80 с.

171. Дабић В. Банска крајина (1688–1751): Прилог историји српског и хрватског народа и крајишког уређења у Банији. Београд–Загреб : Просвјета, 1984. 210 с.

172. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. 1991. С. 28–44.

173. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упоряд. В. Й. Горобець. Київ : Наукова думка, 1993. 392 с.

174. Ємець-Доброносова Ю. Дійсність Чужого. *Критика*. 2007. № 10. С. 22–27.

175. Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена новой Сечи. *ЗООИД*. Одесса, 1913. Вып. 31. С. 54–74.

176. Заїка Г. П. Українська лінія. Полтава : Археологія, 2001. 81 с.

177. Замура О. Великий шаленець. Смерть та смертність у Гетьманщині XVIII ст. Київ : К.І.С., 2014. 240 с.

178. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2007. 380 с.

179. Илић Ј. Банатска војна крајина у другој половини 18. века: Докторска дисертација. Београд, 2014. 337 с.

180. Илић Ј. Населявање потиских и поморишких граничара у Банат (1751–1753). *Зборник Матице Српске за историју*. Београд, 2014. Бр. 89. С. 35–51.

181. Илић Мандић Ј. Планско насељавање у Војној Крајини: колонисти – ветерани у Немачко-Банатској регименти (1764–1788). *Држава и политике управљања (18–20. век): Зборник радова*. Београд, 2017. С. 37–56.

182. Иванцов А. В. До питання відносно кількості фортець Української лінії. *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ, 2009. С. 152–157.

183. Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

184. Кас'яненко В. Гудзики XVII–XVIII ст. з Ігреньського півострова. *Історичні етюди* [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. Дніпропетровськ, 2009. Вип. 1. С. 50–52.

185. Каюк С. М. Знову про причини ліквідації Запорозької Січі (маловідомий ордер П. О. Норову при призначенні правителем у колишньому Запорожжі). *Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва*. Дніпропетровськ, 2005. Вип. 1. С. 132–137.

186. Каюк С. М. Карантинні установи як інституції, або Фронтирне населення в нових державних умовах кінця XVIII – початку XIX ст. *Чорноморська минушина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України*. Одеса, 2016. Вип. 11. С. 24–38.

187. Каюк С. М. Роздуми над фронтирними студіями: український вимір. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпро, 2017. Вип. 15. С. 142–156.

188. Каюк С. М., Посунько А. С. Запорозьке козацтво і гайдуки як військові прикордонні спільноти Фронтиру у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2011. Вип. 9. С. 37–44.

189. Кобалия Д. Р. Локалізація воєнних лагерей Хортицького ретраншементу 1736–1740 гг. *Заповідна Хортиця: Матеріали IV міжнар. науково-практ. конфер. «Історія Запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»*. Спеціальний випуск. Запоріжжя, 2010. С. 313–320.

190. Кобалія Д. Р. Хортицький ретраншемент 1737–1739 рр.: характеристика фортифікації та сучасний стан. *Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1998. Вип. 3. С. 88–95.

191. Ковальова І. Дослідження Богородицької та Старокодацької фортець у 2011 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст.* Київ, 2012. Вип. 21, ч. 1. С. 3–5.

192. Ковальова І. Ф. Про сучасний стан досліджень житлової забудови Новобогородицької фортеці. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, 2011. Вип. 9. С. 199–208.

193. Кривошея В. В. Українська козацька старшина : монографія. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації / вид. 2-ге: доповнене, уточнене і виправлене. Київ : Стилос, 2005. 260 с.

194. Кузик Т. Л. Відомість про залінійні поселення від 27 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку. *Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва*. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 2. С. 27–35.

195. Кузик Т. Л. Старосамарський сотник Іван Березань. URL: <http://etnoparky.dp.ua/старосамарський-сотник-іван-березан>. (дата звернення: 09.09.2020).

196. Кузик Т. Л. Між храмом і базаром: конфлікт новокодацьких священників. *Фронтири міста: історико-культурологічний альманах*. Дніпро, 2016. Вип. 5. С. 148–162.

197. Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 403–420.

198. Кузьмук О. Начальники січових церков *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ–Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 2004. Вип. 8/9. С. 566–598.

199. Лазарев Я. А. Проект экономических преобразований на Гетманской Украине генерала И. Б. Вейсбаха 1733 г. *Славянский альманах*. 2016. Вып. 34. С. 56–78.
200. Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к 3-й части Материалов для истории инженерного искусства в России. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1866. 74 с.
201. Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1865. Ч. 3. 1016 с.
202. Лашенко Х. Г. Проблема лісокористування на Запорозжі в світлі документів з Архіву Коша. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.* Запоріжжя, 1996. Вип. 2. С. 100–107.
203. Лепікаш Л. А. Геоморфологія і четвертинні поклади пониззя р. Самари і долини Дніпра від Дніпропетровська до Запоріжжя. Київ : Видавництво ВУАН, 1934. 157 с.
204. Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. Москва : Мысль, 1988. 271 с.
205. Малов О. В., Векленко В. О., Векленко А. В. Картографічні джерела до історії Богородицької фортеці–Старосамарського ретраншементу. *Фронтири міста: історико-культурологічний альманах*. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 1. С. 117–131.
206. Маріна З. П., Філімонов Д. Г. До питання про місцезнаходження слободи й перевозів при Усть-Самарському ретраншементі (за писемними та археологічними даними). *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2009. Вип. 9. С. 66–81.
207. Мицик Ю. А. 3 джерел до історії Нової Січі. URL: http://www.cossackdom.com/doc/mitsik_novasich.htm (дата звернення: 12.02.2018).
208. Мицик Ю. А. Після падіння Січі... *Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 2000. Вип. 5. С. 220–221.

209. Мільчев В. І. «Военно-политическое обозрение турецкой границы» П. Рум'янцева як джерело з історії Південної України. *Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва*. Дніпропетровськ, 2009. Вип. 4. С. 54–63.
210. Мільчев В. І. Запорожці на Військовому кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали). Запоріжжя : РА «Тандем–У», 2007. 172 с.
211. Мільчев В. І. Заснування, організаційне оформлення та перші кроки Сербського гусарського полку (1724–1734 рр.). *Сеоба Срба у Руско царство средином 18. веку*. Нови Сад, 2005. С. 164–182.
212. Мільчев В. І. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII століття. Запоріжжя : РА «Тандем–У», 1999. 236 с.
213. Мільчев В. І. Матеріали фіскального, поліційного та церковного обліку як джерело з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2010. Т. 20. С. 121–136.
214. Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя : РА «Тандем–У», 2009. 108 с.
215. Мільчев В. І. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз. Запоріжжя : АА Тандем, 2008. 369 с.
216. Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765). *Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 2003. Вип. 7. С. 35–55.
217. Мірущенко О. П. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей доби Нової Січі. Київ, 2015. 216 с.
218. Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791). Запоріжжя : Тандем–У, 2007. 85 с.

219. Назаренко В. Артилерійські формування київського гарнізону (друга половина XVII – XVIII ст.): управління, організація, особовий склад. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 82. С. 9–13.

220. Назаренко В. Інженерні формування Київського гарнізону у другій половині XVII – XVIII ст. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 92. С. 7–10.

221. Назаренко В. Київський гарнізон у XVIII ст.: структура та функції. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2013. № 4 (117). С. 48–50.

222. Назаренко В. Полки Київського гарнізону (1711 – 1764 pp.): історія, чисельність, склад. *Spheres of Culture: Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies* [Ed. by Ihor Nabytovych]. Lublin, 2014. Vol. IX. P. 234–243.

223. Назаренко В. М. Російський гарнізон м. Києва (друга половина XVII – кінець XVIII ст.): військово-політичний та соціально-економічний аспекти діяльності: Дис. на здоб. наук. ступеня к.і.н.: 07.00.01. Київ, 2015. 248 с.

224. Перельман Я. И. Занимательная геометрия. Москва : ОНТИ, 1935. 300 с.

225. Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: зб. наук. пр. / Гол. ред. І. Ф. Ковальова. Дніпропетровськ : Видавництво ДНУ, 2008. 162 с.

226. Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами оборонних споруд за другу половину XVII – XVIII ст.). Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. 176 с.

227. Плецький С. Ф. Організація охорони кордонів Нової Січі. Запоріжжя : Тандем–У, 2011. 178 с.

228. Плохій С. Козакознавство без кордонів: нотатки про користь порівняльного аналізу. *Український гуманітарний огляд*. Київ, 2004. Вип. 10. С. 63–84.

229. Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1965. Т. 1. 398 с.
230. Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1965. Т. 2. 397 с.
231. Полонська-Василенко Н. Д. Маніфест 3 серпня 1775 р. у світлі тогочасних ідей. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1927. Кн. 12. С. 165–203.
232. Постников А. В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. Москва : Наука, 1985. 214 с.
233. Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. Запоріжжя : РА Тандем–У, 1998. 80 с.
234. Рајчевић С. Документа магистрата града Новог Сада о сеоби Срба у Русију у другој половини 18. века. *Сеоба Срба у Руско царство средином 18. веку*. Нови Сад, 2005. С. 437–448.
235. Репан О. А. Богородицька та Старосамарська сотні: адміністративна система і старшинський корпус. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Дніпро, 2017. Вип. 25 (1). С. 49–56.
236. Репан О. А. Взаємини гарнізону Старосамарського ретраншементу з місцевим населенням: коні та навколо них. *Запорозька Січ і українське козацтво*. Київ, 2013. С. 157–163.
237. Репан О. А. Взаємини населення Запорозьких Вольностей з російським гарнізоном Старосамарського ретраншементу в Архіві Коша Запорозької Січі. *Tabularium Historiae*. Wydgoszcz, 2018. Том IV. S. 91–113.
238. Репан О. А. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 195 с.
239. Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750–1760 рр.). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.* Дніпропетровськ, 2012. Вип. 10. С. 14–22.

240. Репан О. А. Конфліктна взаємодія залоги Лоцкам'янського ретраншементу з місцевим населенням у 1750–1760-х рр. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпро, 2016. Вип. 14. С. 27–35.

241. Репан О. А. Конфліктна взаємодія запорозького населення та російських військовиків на Кодацькому та Старосамарському перевозах у 1730–1760 рр. *Roxolania Historica*. Дніпро, 2019. Vol. 2 (17). С. 114–130.

242. Репан О. А. Одинківка-Одимківка у взаєминах населення та гарнізону Старосамарського ретраншементу. *Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва*. Дніпропетровськ, 2011. Вип. 6. С. 94–98.

243. Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 8. С. 233–239.

244. Репан О. А. Топоніми Нижнього Посамар'я у джерелах середини XVIII ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, 2012/2013. Вип. 11. С. 7–17.

245. Репан О. А. Церковне життя Богородичного – Старої Самарі. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 11. С. 6–14.

246. Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська. Київ : Українські пропілеї, 2008. 268 с.

247. Романова О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як засіб контролю за мораллю парафіян. *ВІЖ*. 2008. № 4. С. 122–148.

248. Рудяков П. Сербські військові поселення Нова Сербія та Слов'яносербія на українських землях у XVIII ст. (част. 1). *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 3. С. 73–89.

249. Рябінін-Скляревський О. О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. *А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии* / Сост. Малинова Г. Л., Сапожников И. В. / Труды Государственного архива Одесской области. Т. 1. Одесса–Киев : Элтон-2 – Гратек, 2000. С. 83–178.

250. Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис. *Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2009. Т. 19 (1). С. 379–386.
251. Синяк І. Л. Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформаційний потенціал. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2016. Вип. 19/20. С. 31–59.
252. Синяк І. Л. Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2009. Вип. 13. С. 73–89.
253. Синяк І. Л. Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі. *Покликання. Зб. праць на пошану професора о. Юрія Мицика*. Київ, 2009. С. 317–330.
254. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ : Січ, 1994. 678 с.
255. Скрипник А. Ю. Вплив російської військової присутності у Правобережній Україні на інкорпорацію регіону наприкінці XVIII – середини 60-х рр. XIX ст.: Дис. на здоб. наук. ступеня д.і.н.: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2017. 878 с.
256. Сосса Р. І. Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. Київ : Наукова думка, 2000. 247 с.
257. Старік О. В., Ходас В. О. Село Бабайківка та його мешканці козацької доби (за писемними та археологічними джерелами). *Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва*. Дніпропетровськ, 2011. Вип. 6. С. 99–109.
258. Старостін В. С. Столиця степового краю. Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2004. 278 с.
259. Старостін В. С. Столиця східного Запорожжя. *Фронтири міста: історико-культурологічний альманах*. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 3. С. 39–61.

260. Степовий В. (Біднов В.) Ненаситець (відомості для мандрівників). Катеринослав : вид-во «Стежка» № 6, 1918.

261. Сухомлин О. Д. Аналіз інформативних можливостей обліково-статичних джерел Архіву Коша для реконструкції таборів лівобережного козацтва на території Війська Запорозького Низового. *Історичні етюди: зб. наук. пр.* / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. Дніпро, 2017. Вип. 5. С. 142–147.

262. Сухомлин О. Д. Джерела до історичної географії Протовчанської паланки. *Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2012. Т. 24. С. 157–167.

263. Сухомлин О. Д. Джерело до історії Оріль-Самарського межиріччя доби Нової Запорозької Січі. *Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва*. Дніпропетровськ, 2014. Вип. 7. С. 51–62.

264. Сухомлин О. Д. Конфлікти як елемент повсякденної взаємодії населення слободи Соکیلської та російських військових (1750-ті – 1760-ті рр.). *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник*. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 10. С. 38–40.

265. Сухомлин О. Д. Малі форми російської військової присутності на території Війська Запорозького Низового: здобутки та перспективи дослідження (1736–1776 рр.). *Тези доповідей III Міжнародного форуму студентів, аспірантів і молодих учених* (м. Дніпро, 24-25 квітня 2015 р.). Дніпро, 2015. С. 125–127.

266. Сухомлин О. Д. Міждисциплінарні підходи у дослідженні російської військової присутності на Запорожжі доби Нової Січі. *Міжнародна наукова конференція «VII Міждисциплінарні наукові читання»* : тези доповідей (м. Київ, 21 листопада 2018 р.). Київ, 2018. С. 53–55.

267. Сухомлин О. Д. Питання використання методів імагології у дослідженні етностереотипів та взаємсприйняття запорожців та росіян у XVIII ст. *Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету 2017"*: матеріали доповідей та виступів. (м. Київ, 25-26 квітня 2017 р.). Київ, 2017. Ч. 5. С. 168–170.

268. Сухомлин О. Д. Повсякденні взаємини запорозького козацтва та російських військових у 1740–1760-ті рр. (регіон Оріль-самарського межиріччя). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2014. Вип. 12. С. 30–40.

269. Сухомлин О. Д. Повсякденні взаємини населення Війська Запорозького Низового з російськими військовими доби Нової Січі: перспективи дослідження. *Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 69-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 29 квітня 2016 р.)*. Харків, 2016. С. 129–130.

270. Сухомлин О. Д. Походження та заняття населення містечка Самарчика у 1750-ті рр. за документами Архіву Коша Нової Запорозької Січі. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, 2011. Вип. 9. С. 32–39.

271. Сухомлин О. Д. Проблеми локалізації та функціонування редутив XVIII ст. у межиріччі Орелі та Самари. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, 2012/2013. Вип. 11. С. 25–39.

272. Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорожжя як виклик для запорозького світу (1734–1775) : монографія. Львів ; Київ : ЛНУ імені І. Франка; ІУАД, 2021. 328 с.

273. Сухомлин О. Д. Російські фортеці на території Запорожжя як флотські бази: зберігання суден Дніпровської флотилії у 1740-х рр. *Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України*. 2021. Вип. 16. С. 16–23.

274. Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Днепропетровск : Дніпрокнига, 2000. 1080 с.

275. Філімонов Д. Г. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутив періоду російсько-турецької війни 1735–

1739 рр. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*. Дніпро, 2016. Вип. 24. С. 129–141.

276. Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. *Історичне Присамар'я: збірник наук.-досл. праць*. Житомир, 2020. С. 5–72.

277. Харлан О. В. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська. *Військово-історичний альманах (ВІА)*. 2009. № 1 (18). С. 98–114.

278. Харлан О. В. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська. *ВІА*. 2009. № 2 (19). С. 51–59.

279. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. *Записки історичного факультету*. Одеса, 1998. Вип. 6.

280. Тєлап Л. Колонізація запорожських козака у данашньої Воєводини у XVIII столєтї. *Зборник за друштвене науке*. 1959. № 24. С. 122–130.

281. Чорновол І. Компаративні фронтери: світовий і вітчизняний вимір. Київ : Критика, 2015. 376 с.

282. Швидько Г. К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх вольностей в 50–60 рр. XVIII ст. *Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1996. Вип. 1. С. 26–34.

283. Швидько Г. К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України. *Наддніпряньський історико-краєзнавчий збірник*. Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1. С. 92–97.

284. Швидько Г. К. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності. *Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1996. Вип. 2. С. 1218.

285. Швидько Г. К. Фортеці як один із факторів виникнення сільських і міських поселень на запорозьких теренах. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 6. С. 22–31.

286. Шевченко Ф. П. Вихідці з Балканських країн на Запоріжжі в XVIII ст. *Історія та історіографія України: зб. наук. праць*. Київ : Наукова думка, 1985. С. 68–71.
287. Шиян Р. І. «Фронтир зовнішній» і «фронтир внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми – 1750-ми рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. 32. С. 96–105.
288. Шпитальов Г. Г. Дніпровська військова флотилія (1737–1739) *Чорноморська минушина*. Одеса, 2011. Вип. 6. С. 14–37.
289. Шпитальов Г. Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. Київ, 2015. 280 с.
290. Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Запоріжжя : РА «Тандем–У», 2002. 72 с.
291. Шпитальов Г. Г. Інженерні та оборонні споруди на Дніпрі періоду російсько-турецької війни 1736–1739 рр. *Чорноморська минушина*. Вип. 11. Одеса, 2016. С. 3–16.
292. Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. Київ, 2013. 152 с.
293. Voeck B. J. *Imperial Boundaries. Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great*. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 270 p.
294. Buczynski A. *Gradovi Vojne krajine*. Zagreb : Hrvatski Institut za povijest, 1997. Knj. 1. 360 s.
295. Buczynski A. *Povratak u Vojnu Krajinu*. Varaždin : Gradski Muzej Varaždin, 2019. 100 s.
296. Davies B. *The Russo-Turkish War, 1768–1774. Catherine II and the Ottoman Empire*. London : Bloomsbury Publishing, 2016. 344 p.
297. Kołodziejczyk D. Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Enjeux Politiques, Économiques et Militaires en Mer Noire (XIV–XXI siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu*. Brăila, 2007. S. 130–137.

298. Matanović D. Između reformi i tradicije. Brodska pukovnija od sredine 18. do sredine 19. stoljeća. Slavonski Brod : Posavska Hrvatska, 2013. 150 s.

299. McNeill W. H. Europe's steppe Frontier. 1500–1800. Chicago; London, Chicago; London : The University of Chicago Press, 1964. 252 p.

300. Ostapchuk V. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids. *Oriente Moderno. The Ottomans and the Sea*. 2001. № XX. P. 31–34.

301. Roksandić D. Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine. *Ekonomska i Ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*. 2007. Vol. 3, No. 1. S. 62–82.

302. Rothenberg G. The Austrian Military Border in Croatia, 1740–1881; a Study of an Imperial Institution. Chicago and London : The University of Chicago Press, 1966. 224 p.

303. Sen' D. V. Frontier research in present-day Russia: shaky boundaries of the academic dialogue. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2020. №1 (27). C. 66–80.

304. Skrukwa G. O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej. Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2016. 493 s.

305. Sukhomlyn O. Russian Military Presence and Colonization of Zaporozhian Host (Orel-Samara Region) in the Age of New Sich (1734–1775). *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska sectio F – Historia*. 2019. Vol. 74. P. 183–212.

306. Tsyganenko L. Serbs in the Danube Region (XVIII – early XX centuries). *Journal of Danubian Studies and Research*. 2015. Vol. 5, No. 1. P. 304–313.

307. Varga B. Role of Hajduks and Cossacks in the 16th and 17th century Hungarian and Ukrainian Society. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2018. Вип. 4 (139). С. 14–19.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Список опублікованих праць за темою дисертації Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Oleksandr D. Sukhomlyn. Russian Military Presence and Colonization of Zaporozhian Host (Orel-Samara Region) in the Age of New Sich (1734–1775). *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska sectio F – Historia*. 2019. Vol. 74. P. 183–212.
2. Сухомлин О. Російська військова присутність на території Запорозжя як виклик для запорозького світу (1734–1775) : монографія. Львів ; Київ : ЛНУ імені І. Франка; ІУАД, 2021. 328 с.
3. Сухомлин О. Д. Російські фортеці на території Запорозжя як флотські бази: зберігання суден Дніпровської флотилії у 1740-х рр. *Чорноморська минушина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України*. 2021. Вип. 16. С. 16–23.

Опубліковані наукові праці апробаційного характеру

1. Сухомлин О. Д. Аналіз інформативних можливостей обліково-статичних джерел Архіву Коша для реконструкції таборів лівобережного козацтва на території Війська Запорозького Низового. *Історичні етюди: збірник наукових праць* / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. Дніпро, 2017. Вип. 5. С. 142–147.
2. Сухомлин О. Д. Питання використання методів імагології у дослідженні етностереотипів та взаємсприйняття запорозців та росіян у XVIII ст. *Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету 2017"*: матеріали доповідей та виступів. (м. Київ, 25-26 квітня 2017 р.). Київ, 2017. Ч. 5. С. 168–170.

3. Сухомлин О. Д. Міждисциплінарні підходи у дослідженні російської військової присутності на Запорозжжі доби Нової Січі. *Міжнародна наукова конференція «VII Міждисциплінарні наукові читання»* : тези доповідей (м. Київ, 21 листопада 2018 р.). Київ, 2018. С. 53–55.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Всеукраїнська науково-практична конференція «Фортеця на фронті: місто Самарь у XVI–XVIII ст.» (м. Дніпро, Дніпровська міська рада, 11–12 травня 2017 року). Особиста участь з доповіддю.

2. Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України» на вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка (м. Запоріжжя, Запорізький національний університет, 19–20 травня 2017 року). Особиста участь з доповіддю.

3. Міжнародна наукова конференція «VII Міждисциплінарні наукові читання» (м. Київ, Національна академія наук України, 21 листопада 2018 року). Особиста участь з доповіддю.

4. VIII Всеукраїнська краєзнавча конференція «Шляхи сполучення Придніпров'я: від давнини до сьогодення» (м. Дніпро, НТУ «Дніпровська політехніка», 22 березня 2019 року). Особиста участь з доповіддю.

5. VIII Międzynarodowe Forum Doktorantów «Historyk–Fakt–Metoda» [VIII Міжнародний форум докторантів «Історик–факт–метод»] (Польща, м. Ченстохова, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie [Гумантарно-природничий університет ім. Яна Длугоша у Ченстохові], 9–10 травня 2019 року). Особиста участь з доповіддю.

6. II Ogólnopolska konferencja doktorancka „Władza, pieniądze, sława – konflikty na przestrzeni dziejów” [II Всепольська докторантська конференція «Влада, гроші, слава: конфлікти в історії»] (Польща, м. Краків, Uniwersytet Papieski Jana-Pawła II w Krakowie [Папський університет ім. Іоанна-Павла II у Кракові], 6–7 червня 2019 року). Особиста участь з доповіддю.

7. Międzynarodowa konferencja naukowa «Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Spotkanie 3: rola fortyfikacji w systemach obronnych państw» [Міжнародна наукова конференція «Фортеці Європи XVIII століття. Зустріч Третя: роль фортифікації в оборонних системах держав] (Польща, м. Ченстохова, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie [Гумантарно-природничий університет ім. Яна Длугоша у Ченстохові], 13–14 вересня 2019 року). Особиста участь з доповіддю.

8. Всеукраїнська наукова конференція «IV Всеукраїнські Яворницькі наукові читання», присвячені 165-річчю від дня народження академіка Д. І. Яворницького (Дніпро, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара 6 листопада 2020 р., проходила у форматі онлайн). Особиста участь з доповіддю.

9. Міжнародна конференція молодих учених «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених» (м. Київ, Національна академія наук України, 22 червня 2021 року, проходила у форматі онлайн). Особиста участь з доповіддю.

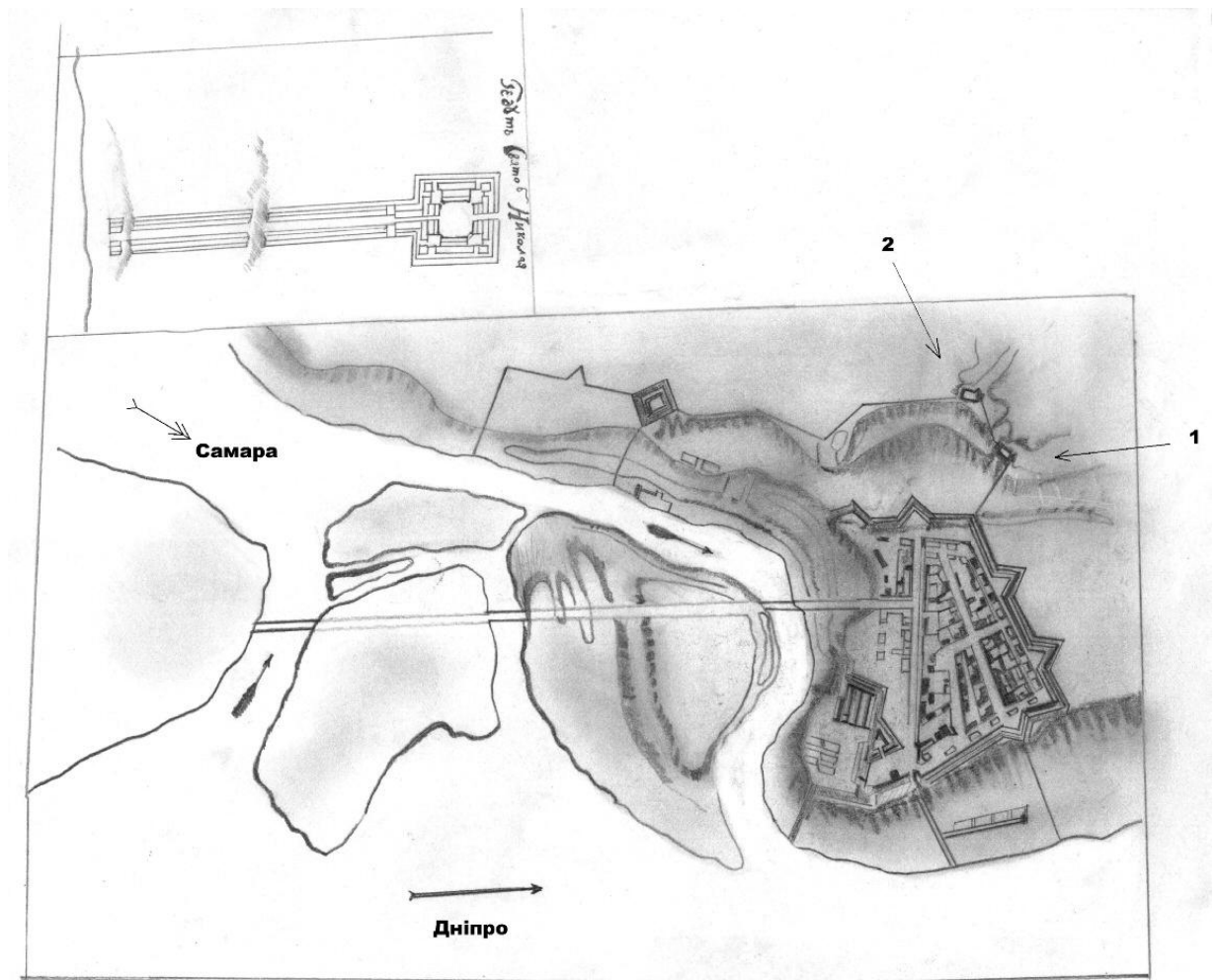
10. Круглий стіл «Повсякденні практики соціуму Війська Запорозького Низового у трансформаціях “довгого” XVIII ст.», що відбувся у рамках міжнародної наукової конференції «Вісімнадцяте століття: українська і глобальна перспективи» (м. Львів, Український католицький університет, 23–25 червня 2021 року, проходила у форматі онлайн). Особиста участь з доповіддю.

11. Засідання кафедри історії XVI–XVIII ст. Гуманітарного факультету Університету Марії Кюрі-Склодовської у Любліні [Zakład historii XVI–XVIII wieku, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie]⁹⁵³ (Польща) 13 червня 2019 року. Особиста участь з доповіддю.

⁹⁵³ Зараз – кафедра історії XVI–XIX століть та Східної Європи, Інституту історії, Факультет історії та археології (katedra historii XVI–XIX w. i Europy Wschodniej, Instytut historii, Wydział Historii i Archeologii).

Додаток 2

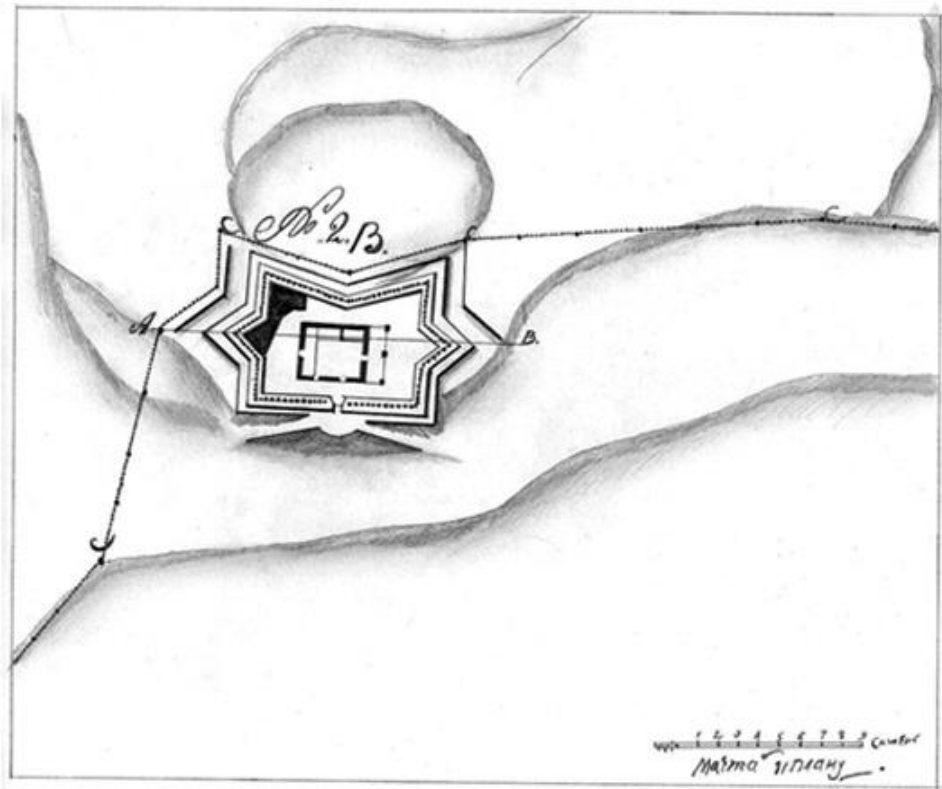
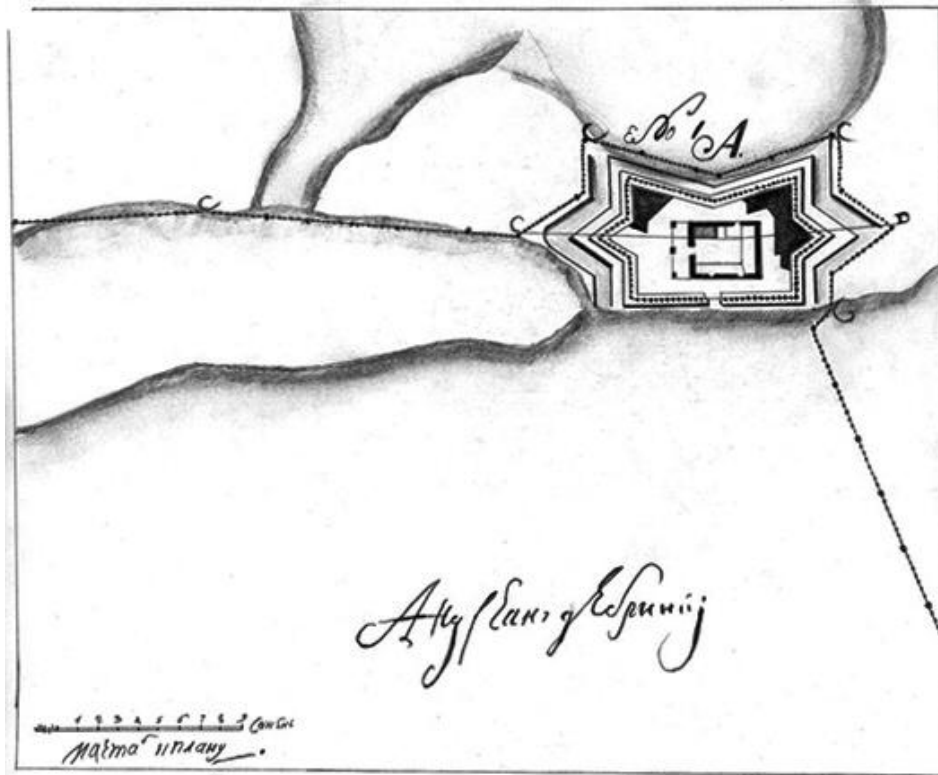
План Усть-Самарського ретраншементу з карти р. Дніпра 1740 року⁹⁵⁴.
 Прорис автора. Цифрами «1» і «2» позначено сторожові редути у межах
 рогаткового ретраншементу (дивіться Додатки 3, 4)

⁹⁵⁴ Библиотека Российской Академии наук. Отдел рукописей. Основное собрание рукописных карт. Д. 162. Л. 1.

Додаток 3

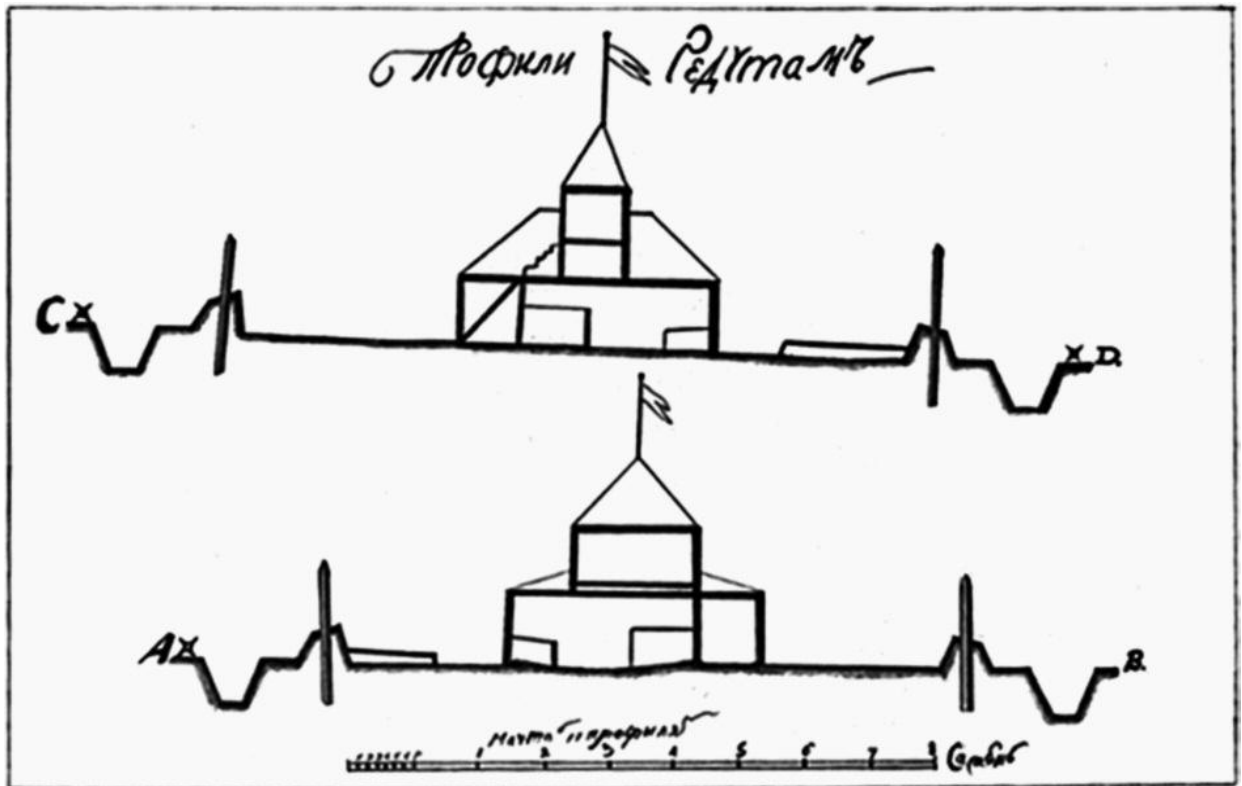
Плани спостережних редутив А та В в системі Усть-Самарського ретраншементу. Прориси автора з «Плана редутам при устьє Самары»⁹⁵⁵.

⁹⁵⁵ РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 3657. Л. 1.

Додаток 4

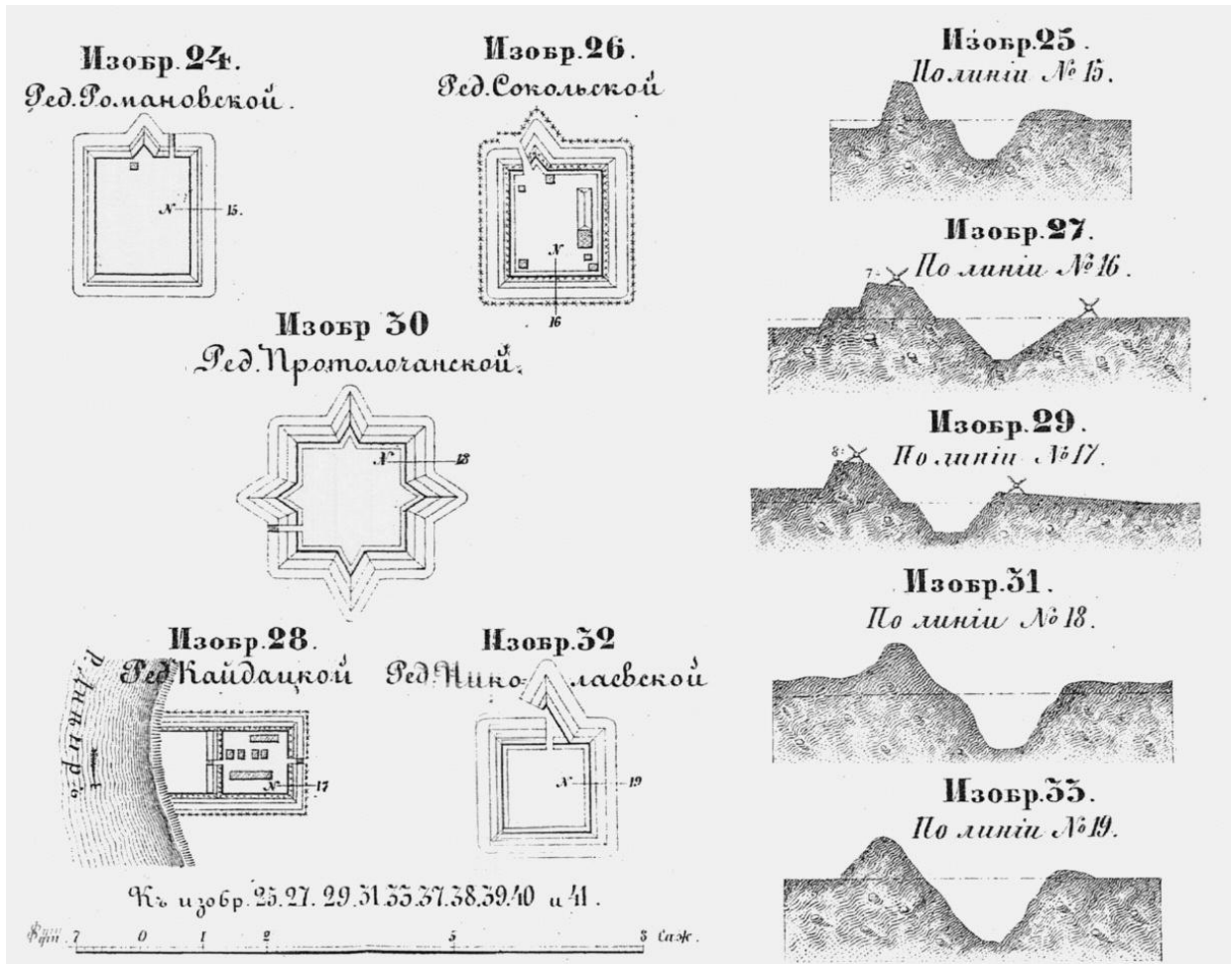
Розрізи (профілі) редутив у системі Усть-Самарського ретраншементу. Прорис автора зі вставки на карті «План редутам при устьє Самары»⁹⁵⁶.

⁹⁵⁶ РГВИА. Ф. 349. Оп. 40. Д. 3657. Л. 1.

Додаток 5

Плани та профілі редутів за Ф. Ласковським⁹⁵⁷

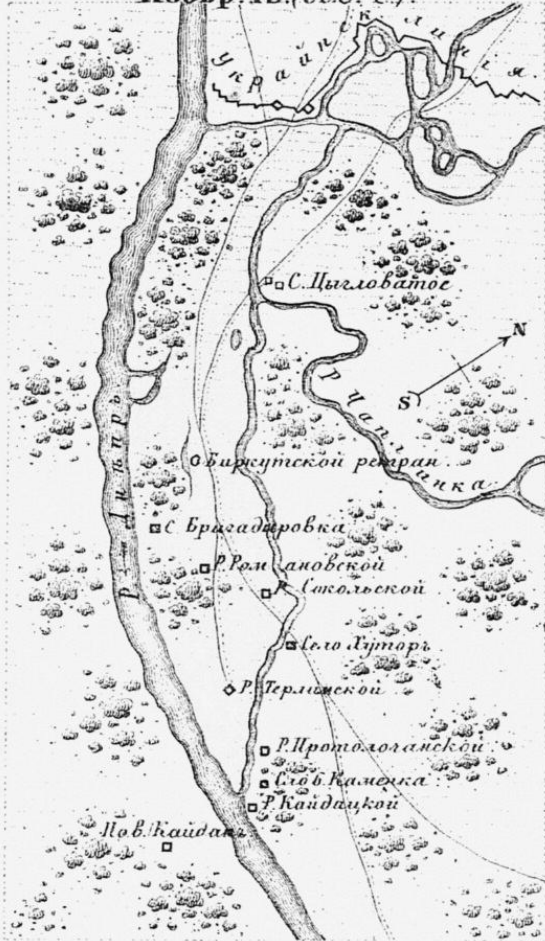

⁹⁵⁷ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. Л. 4.

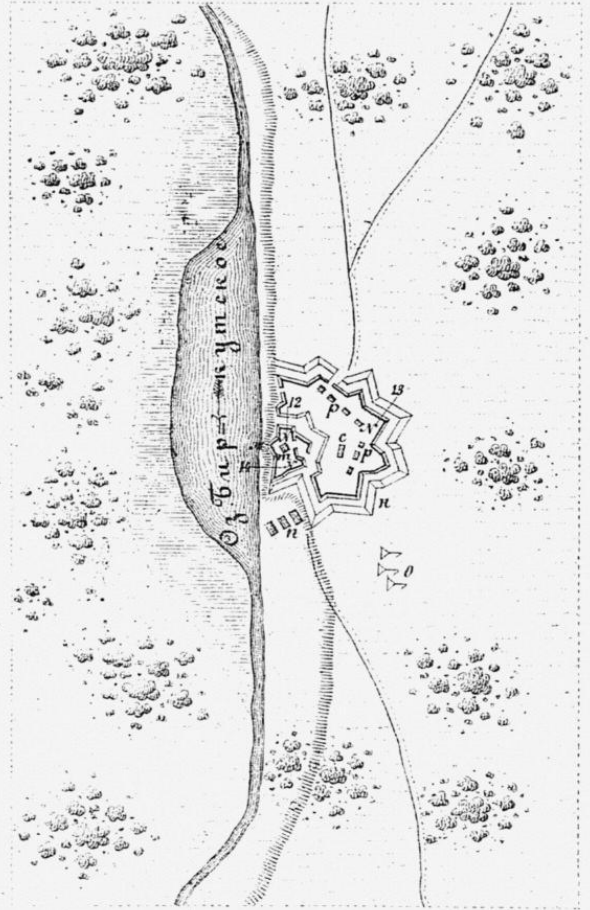
Додаток 6

План і профілі Біркутського ретраншементу за Ф. Ф. Ласковським⁹⁵⁸

Укрѣплен. посты по Днѣпру отъ Украин. линіи до устья р. Протологи. Изобр. 19. (Л. 3^и С.).

Биркутскій ретраншаментъ Изобр. 20. (Л. 5^и С.).

Къ изобр. 19. 34. верс. 4 0 4 8 16 24 32 верс.

Къ изобр. 20. 50 0 50 150 250 саж.

Изобр. 21. По линіи N 12.

Изобр. 22. По линіи N 15.

Изобр. 23. По линіи N 14.

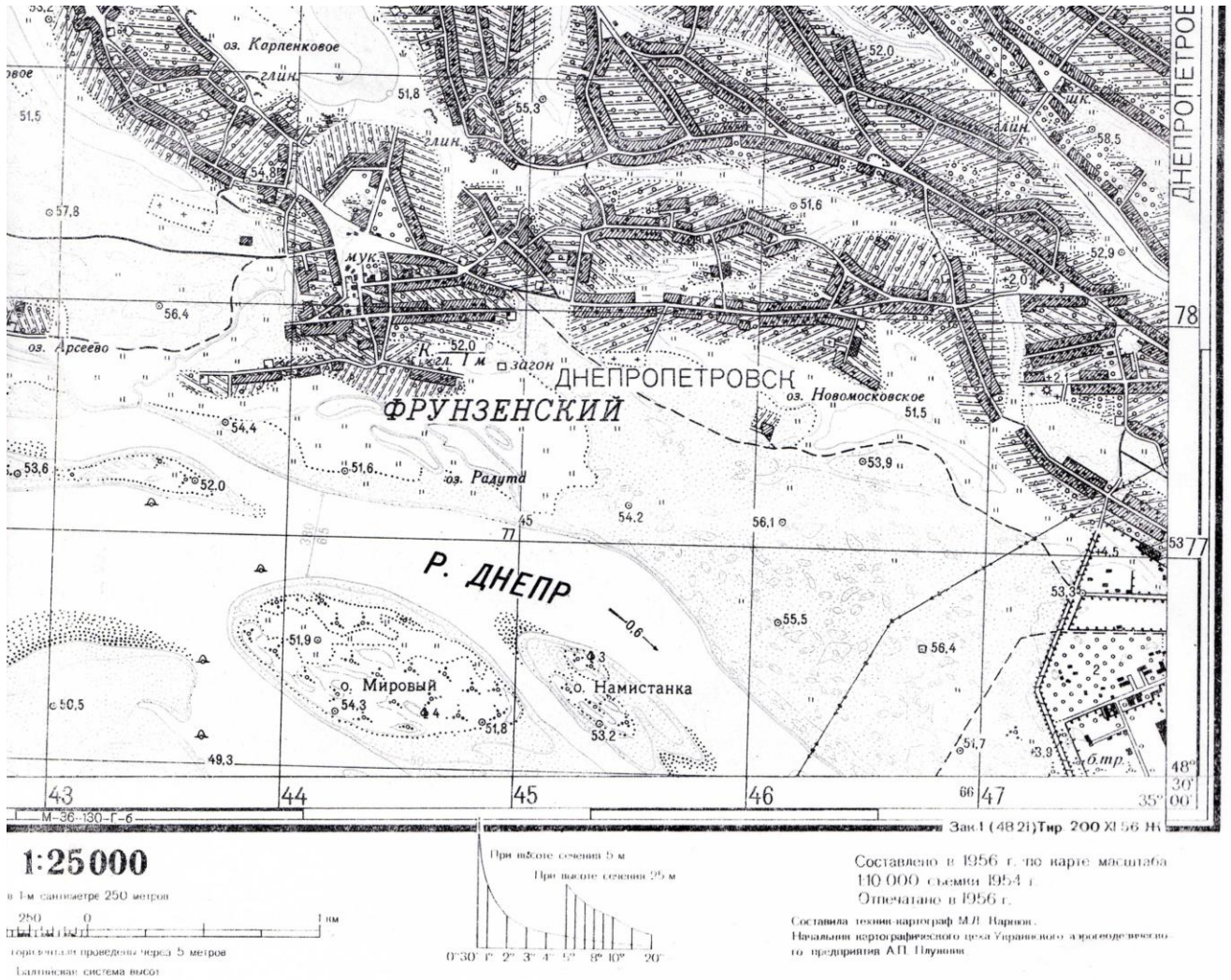
Къ изобр. 25. 27. 29. 31. 33. 37. 38. 39. 40 и 41.

7 0 1 2 3 4 5 6 саж.

⁹⁵⁸ Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. Л. 4.

Додаток 7

Фрагмент топографічного планшету М-36-130-Б-г
масштабу 1:25 000 1956 року (зйомка 1954 року)

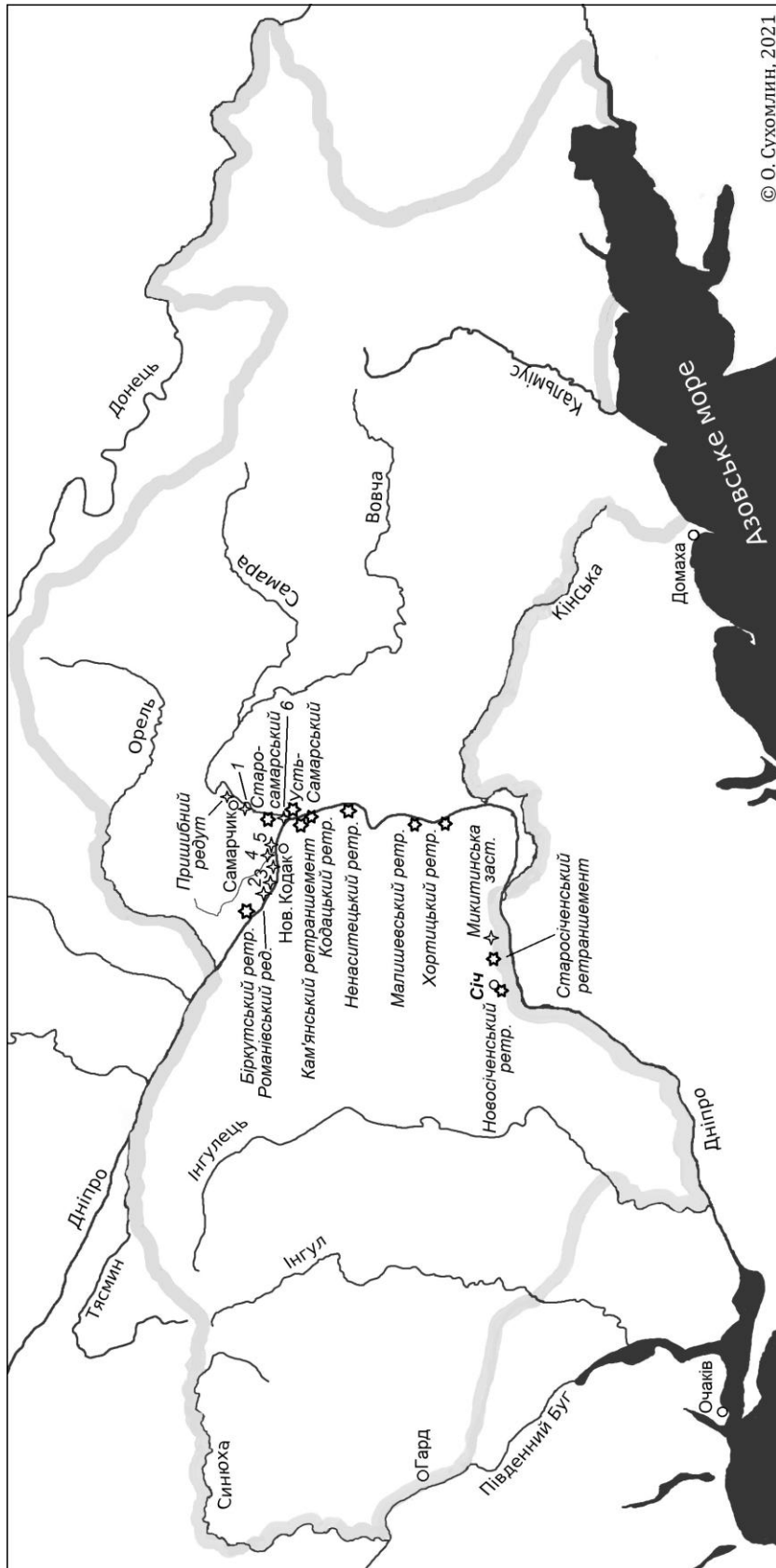
Додаток 8

Фрагмент «План города Днепропетровска и его ближайших окрестностей с расположением пунктов гидрогеологических наблюдений». Цифрою «1» позначено гирло р. Самари, цифрою «2» – місце розташування Усть-Самарського ретраншементу (сучасний о. Мийка)

Додаток 9

Карта-схема «Російські фортеці на території Війська Запорозького Низового у першій половині 1740-х рр.»

© О. Сухомлин, 2021

РОСІЙСЬКІ ФОРТЕЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1740-х рр.

- Самарчик населені пункти
- ☆ Хортицький ретраншементи
- кордони
- Війська Запорозького Низового
- ◆ Пришибний російські редути
- цифрами позначено:
- 1 – редут "Новопоствороенной"
- 2 – Сокольський редут
- 3 – Терпільський редут
- 4 – Протоочначанський редут
- 5 – Кодацький редут
- 6 – Миколаївський редут

Додаток 10

Загальна чисельність наявних козацьких команд на форпостах по берегу Дніпра від гирла Орелі до гирла Самари⁹⁵⁹

Форпост	Козаків, листопад 1736 року
при р. Кам'янці	29
при перевозі Нового Кодака	76
при Протовчі	30
на верхньому броді	70
при Тарамському	77
при Сокілці	50
при Романковому	100
при Біркуті	216
при Паньківці	54
при Кам'янці	76
при Довжку	118
при гирлі Орелі	50
Всього	946

⁹⁵⁹ Укладено за: ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5703. Арк. 2–3 зв.

Додаток 11

Відомість про кількість козаків команди полковника Лесевицького, що втекли з форпостів⁹⁶⁰

Форпост	Полк	Кількість
Біркут	Миргородський	4
	Полтавський	9
Паньківка	Гадяцький	3
Всього		16 ⁹⁶¹

⁹⁶⁰ Укладено за: ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5703. Арк. 13.

⁹⁶¹У документі зазначено 15.

Додаток 12

Команда, відправлена з Лубенського полку до Біркутського
ретраншементу 5 серпня 1738 року⁹⁶²

Сотня	Кількість козаків
Лукомська	20
Чигириндубровська	28
Сенчанська	15
Роменська	38
Всього	101

⁹⁶² Укладено за: ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 6852. Арк. 49 зв.

Додаток 13

Коменданти та виконувачі обов'язків комендантів Усть-Самарського ретраншементу

Прізвище	звання, полкова належність	крайні дати згадки
Чичерін	Полковник	1736, квітень (?) ⁹⁶³
Чебишов	Полковник	1736, 3 жовтня ⁹⁶⁴
Орлов	Секунд-майор	1738, до кінця квітня ⁹⁶⁵
Єлізаров ⁹⁶⁶	Лейбгвардії майор	1738, 19 травня ⁹⁶⁷ , 1739
Жилін	Підполковник (Українського ландміліцького корпусу?)	1741, квітень ⁹⁶⁸
Чичагов Афанасій	Підполковник	1741, 19 серпня ⁹⁶⁹ , 1743, 16 січня ⁹⁷⁰
Кожин Василь Савович	Підполковник	1743, січень ⁹⁷¹ , 1744, грудень ⁹⁷²
фон Розенталь Карл Іванович (Carl von Rosenthal)	Прем'єр-майор Тобольського драгунського полку ⁹⁷³	1745, 19 лютого ⁹⁷⁴
Андрій Забельський (в.о. коменданта під час хвороби Розенталя)	Капітан	1745, 10 вересня ⁹⁷⁵
фон Грінвалт	Прем'єр-майор Санкт-Петербурзького драгунського полку	1745, 5 вересня ⁹⁷⁶ (прибув на зміну Розенталю), 15 жовтня ⁹⁷⁷ (заступив на посаду)
Позняков Артем	Прем'єр-майор	1746, 30 жовтня ⁹⁷⁸ ,

⁹⁶³ Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Т. 1. С. 236.

⁹⁶⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1. С. 95.

⁹⁶⁵ Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на території Присамар'я. С. 34.

⁹⁶⁶ За деякими відомостями, очолював флотську команду, а не ретраншемент.

⁹⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 7050. Арк. 10.

⁹⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 72.

⁹⁶⁹ Там само. Спр. 785. Арк. 100.

⁹⁷⁰ Там само.

⁹⁷¹ Там само. Арк. 76.

⁹⁷² Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 390.

⁹⁷³ Там само. С. 372. У деяких документах помилково йдеться про «Тамбовский полк». Але насправді Розенталь служив у Тобольському драгунському полку (дивіться: ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 123).

⁹⁷⁴ Андреевский А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 375.

⁹⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1324. Арк. 5 зв.

⁹⁷⁶ Там само. Спр. 1277. Арк. 26.

⁹⁷⁷ Там само. Арк. 27.

	Новгородського драгунського полку	1747, 1 червня ⁹⁷⁹
Шатохін (Шетохін) Самойло	Прем'єр-майор Єфремівського полку ⁹⁸⁰	1747, 8 червня ⁹⁸¹ 1747, серпень ⁹⁸²
Щетинін Парфеній Фомич	Майор	1748, 5 листопада ⁹⁸³ 1749, червень ⁹⁸⁴ (змінений)
Томпсон	Підполковник Борисоглібського полку	1749, червень ⁹⁸⁵ (прибув на зміну Щетиніну) 4 вересня ⁹⁸⁶
Баженов?	Капітан	1779, 20 лютого ⁹⁸⁷

⁹⁷⁸ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 391.

⁹⁷⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1. С. 221.

⁹⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1500. Арк. 2.

⁹⁸¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1. С. 222.

⁹⁸² Кузик Т. Л. Між храмом і базаром: конфлікт новокодацьких священників. С. 158.

⁹⁸³ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 394.

⁹⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 3 зв.

⁹⁸⁵ Там само.

⁹⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. КМФ-9. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 1–3.

⁹⁸⁷ Нова Дніпровська лінія укріплень / упор. А. Макідонов. Київ, 2016. С. 183.

Додаток 14

Залоги нижньодніпровських постів (підпорядкованих бригадиру
Д. Апачиніну), весна 1741 року⁹⁸⁸.

Укріплення	Гарнізон		При залишеному провіанті (команда майора Ларіонова)	Артиле- ристи та інженери	Разом
	полкова належність	осіб			
«В Сечах»	Нарвський, Углицький, УЛК ⁹⁸⁹	205	13	8	226
Малишевський ретраншемент	УЛК	32	–	1	33
Хортицький ретраншемент	Углицький, Київський, УЛК	360	26	5	391
Ненаситецький ретраншемент	Углицький, Новгородський, Київський, УЛК	176	–	3	179
«В Нижних Кодаках»	Углицький, УЛК	21	–	–	21
Усть-Самарський ретраншемент	Углицький, Новгородський, Київський, УЛК	468	17	3	488
Старосамарський ретраншемент	Углицький, УЛК	39	–	–	39
Біркутський ретраншемент/ре- дуг	УЛК	63	–	–	63
Разом		1364	56	20	1440

⁹⁸⁸ Укладено за: ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 35 зв. – 36.

⁹⁸⁹ УЛК – Український ландміліцький корпус.

Додаток 15

Нижньодніпровські пости станом на березень 1745 року⁹⁹⁰.

Фортифікація	Чисельність залоги	Артилерійська команда	Разом	Військове звання коменданта
Усть-Самарський ретраншемент	272	6	278	прем'єр- майор
Новосіченський ретраншемент	157	8	165	капітан
Старосіченський ретраншемент	16	–	16	капрал
Біркутський ретраншемент та редути	48	–	48	прапорщик
Кодацький редут	8	–	8	вахмістр
Старосамарський ретраншемент та редути	55	–	55	поручик
Кам'янський та Кодацький ретраншементи	56	–	56	прапорщик
Ненаситецький ретраншемент	38	–	38	прапорщик
Малишевський ретраншемент	19	1	20	підпрапорщик
Хортицький ретраншемент	139	1	140	поручик
Микитинська застава	18	–	18	поручик
Разом	826	16	842	

⁹⁹⁰ Укладено за: ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 123–123 зв.

Додаток 16

Склад команд провіантських магазинів у нижньодніпровських постах
(травень 1763 року)⁹⁹¹.

Місце служби	Звання	Полки ⁹⁹²					Кількість	
		Т	О	Р	Л	Б	Разом	
«При Каменском ретраншементе при марской правизии»	поручик			1			1	1
«При Новосеченском провиантском магазине»	прапорщик	1				1	2	8
	капрал	1				2	3	
	ротний писар			1		1	2	
	мушкетер	1					1	
«При Старосамарском ретраншементе при провиантских магазинах»	поручик	1	1				2	15
	унтер-офіцер				1		1	
	мушкетер				12		12	
Разом		4	1	2	13	4	24	

⁹⁹¹ Укладено за: ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 35.

⁹⁹² Полки: Т – Тамбовський, О – Орловський, Р – Рязький, Л – Лівненський, Б – Борисоглібський.

Додаток 17

Козацькі команди на Нижньому Дніпрі відповідно до ордеру начальника Українського ландміліцького корпусу генерал-лейтенанта Д. Чернцова начальникові козацьких команд Української лінії, прилуцькому полковому осавулу Н. Білецькому-Носенку від 27 квітня 1754 року⁹⁹³.

Чисельність та полкова належність козацьких команд на нижньодніпровських постах						
До 27 квітня 1754 року				Пропонована за ордером Д. Г. Чернцова від 27 квітня 1754 року		
Укріплення	полк ⁹⁹⁴	кількість		полк	кількість	
Богородичне	Пр	195		Г	125	
Біркутський табір	М	63		П	63	
Біркутський ретраншемент	М	22		П	22	
Сокільський редут	М	22		П	22	
Кодацький редут	М	39		Г	36	
Кам'янський ретраншемент	М	55		Г	55	
Новосіченський ретраншемент	М	9		Г	9	
«в Ненасятце»	М	6		Г	6	
«в Мальшевце»	М	4		Г	4	
«при Хортицком острове»	М	10		Г	10	
Микитинська застава	М	22		Г	22	
Разом	Пр	195	447	Г	267	374
	М	252		П	107	

⁹⁹³ Укладено за: ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12082. Арк. 4 зв., 11.

⁹⁹⁴ Полки: **Пр** – Прилуцький, **М** – Миргородський, **Г** – Гадяцький, **П** – Полтавський.

Додаток 18

Козацькі команди Миргородського та Прилуцького полків у
нижньодніпровських постах станом на лютий 1763 року⁹⁹⁵.

Укріплення	Склад команди по Дніпру				Тяглова сила (коні)		
	⁹⁹⁶ ПОЛК	старшин	коза- ків	разом	стар- шинських	козацьких	разом
Біркутський табір	М	1 сотник 1 сотенний старшина 1 курінний отаман 1 писар	57	61	10	57	67
Біркутський ретранше- мент	М		14	14		14	14
Сокільський редут	М		20	20		20	20
Кодацький редут	М		17	27		17	27
	Пр		10			10	
Новосі- ченський ре- траншемент	М		25	25		25	25
Микитинська застава (редут)	М		20	20		20	20
Кам'янський ретранше- мент	М	1 значко- вий товариш	59	60	2	59	61
Богородичне	Пр	1 сотник	134	135	2	134	136
Разом		6	356	362	14	356	370

⁹⁹⁵ Укладено за: ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5 зв. – 6.

⁹⁹⁶ М – Миргородський полк, Пр – Прилуцький полк.

Додаток 19

Трисотенна команда української ландміліції у нижньодніпровських постах
станом на січень 1763 року⁹⁹⁷.

ПОЛКИ чини	Єфремівський	Лівненський	Тамбовський	Слобідський	Рязький	Бельовський	Козловський	Орловський	Борисоглібський	Всього чинів
	прем'єр-майор									1
капітан	1					1				2
поручик			1		1					2
прапорщик	1		1	1			1		1	5
вахмістри, унтерофіцери, капрали	1	2	2	3	2	4	2	2	1	16
барабанщик	1	1	1				1	1	1	6
рядових (мушкетерів)	33	35	34	31	31	33	34	33	32	296
цирульник				1	1		1		1	4
коваль				1			1			2
слюсар								1		1
лікар									1	1
ротний писар				1						1
Всього за полками	37	38	39	38	35	38	40	36	38	Разом у команді 339

⁹⁹⁷ Укладено за: ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 61–62, 63–64, 67–68, 69–70, 71–72, 73–74, 76–77, 80–81.

Додаток 20

Командири російської залози в редутах межиріччя Орелі і Самари

<i>Ім'я, прізвище</i>	<i>чин</i>	<i>крайні дати згадки</i>
<i>Сокільський редут</i>		
NN	Капрал	1756, 18 жовтня ⁹⁹⁸
Яковлев Іван	Капрал	1763, 22 березня ⁹⁹⁹ , 8 травня ¹⁰⁰⁰
Безготков Яків	Капрал	1766, 21 червня ¹⁰⁰¹
Ушаков Митрофан	прапорщик	1767, 11 липня; 1768, 4 липня ¹⁰⁰²
<i>Біркутський редут</i>		
Ланоковський	капітан Рязького полку	1741 ¹⁰⁰³
NN	Капрал	1756, 18 жовтня ¹⁰⁰⁴
Єлвашов	Поручик	1766, червень ¹⁰⁰⁵
Ушаков Митрофан	Прапорщик	1767, 11 липня ¹⁰⁰⁶ ; 1768, 4 липня ¹⁰⁰⁷
<i>Кодацький редут</i>		
NN	Оберофіцер	1755, 6 жовтня ¹⁰⁰⁸
Серков Семен	Поручик	1756, 28 квітня ¹⁰⁰⁹ , вересень ¹⁰¹⁰

⁹⁹⁸ Цей рядок потребує коментаря, оскільки прямого твердження про те, що в 1756 році командував саме капрал, в документі немає. Є лише згадка про «капралов, в Биркутской и Сокольской редутах стоящих» (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1а зв.). Крім того, серед адресатів ордерів П. Щетиніна від 6 жовтня 1755 року, скерованих до оберофіцерів трисотенної команди, немає командирів Біркутського та Сокільського редутив (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2620. Арк. 7, 8. А отже, редути очолювалися унтерофіцерами.

⁹⁹⁹ Факт командування залогою Сокільського редуту саме *капралом* І. Яковлевим підтверджується не тільки тим, що в документі вжито кліше «состоящий при...», але й тим, що скаргу він подав безпосередньо капітанові І. Сомову, коменданту Старосамарського ретраншементу (водночас командир трисотенної команди). Зазвичай, за нормами діловодства, що вдається простежити на матеріалах Архіву Коша, документи до вищих командирів подавали нижчі. І якби І. Яковлев не очолював залогу Сокільського редуту, а просто належав до її складу, то це мало відобразитися у скарзі до І. Сомова: було б зазначено прізвище командира, у віданні якого перебував потерпілий, і адресантом скарги був би не капрал І. Яковлев, а командир редуту.

¹⁰⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 6. Цей документ опубліковано у: Сухомлин О. Д. Конфлікти як елемент повсякденної взаємодії населення слободи Сокільської та російських військових (1750–1760-ті рр.). С. 38–40.

¹⁰⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 99.

¹⁰⁰² Там само. Арк. 116, 128.

¹⁰⁰³ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 72 зв.

¹⁰⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1 зв.

¹⁰⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 101.

¹⁰⁰⁶ Там само. Арк. 117.

¹⁰⁰⁷ Там само. Арк. 128.

¹⁰⁰⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2620. Арк. 7.

¹⁰⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2899. Арк. 2, 6. Джерела не дозволяють простежити, коли саме С. Серков був відсторонений від командування залогою редуту. У серпні-вересні 1756 року, коли розпочинала роботу слідча комісія у його справі (дивіться: Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750–1760 рр.). С. 16), він продовжував очолювати редут (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 26). А влітку 1757 року він, як вже зазначалося, служив у Старосамарському ретраншементі (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 755). Станом на січень 1758 року С. Серков (як і майор П. Щетинін) «состоял праздно» у Старосамарському ретраншементі та не ніс служби, оскільки перебував під слідством (Там само. С. 755–756).

¹⁰¹⁰ Репан О. А. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750–1760 рр.). С. 16

	Новооскольського Полку	
Кулбакін Микола	Поручик	1758, 8 липня ¹⁰¹¹
Братцов Олексій	Капітан	1759, 6 лютого ¹⁰¹²
Рожков Кузьма	Прапорщик [Севського полку] ¹⁰¹³	1762, 22 червня ¹⁰¹⁴
Ма[шурін?] Василь	Підпоручик Тамбовського піхотного полку	1766, 22 червня ¹⁰¹⁵
Литвинов Йосип [Григорович] ¹⁰¹⁶	Прапорщик	1767, 7 липня ¹⁰¹⁷
	Підпоручик	1768, 15 червня ¹⁰¹⁸ до 1769, 13 вересня ¹⁰¹⁹

¹⁰¹¹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 89. У документі М. Кулбакін позначений як командувач й офіцер при Кодацькому редуті. Але безпосередньо на перевозі міг ще стояти караул із солдатів його команди. Караулом називали і залогу редуту (дивіться: Там само. Арк. 87), і службу в укріпленні такого типу (ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2804. Арк. 3). Зазначу, що сам перевіз був не конкретно і сталою дорогою, а радше напрямком руху через річище та острови, обумовленим зручними місцями (на обох берегах) для приставання до берега, висадки, розвантаження/завантаження. У зв'язку з цим могли змінюватися координати дороги, яка поєднувала безпосереднє місце розвантаження/висадки/завантаження з великим шляхом. Оскільки конфігурація берегової лінії зазнавала модифікацій внаслідок повеней, то, відповідно, нерідко відбувалися й незначні зміни в проляганні цієї дороги. Якщо вона проходила відносно далеко від редуту, то, ймовірно, його командир міг виставити караул при дорозі, а сам залишатися безпосередньо в укріпленні. Так було, наприклад, у 1742 році, коли у Кодацькому редуті стояв «великоросійський караул», тобто перебувала залога, а на перевозі нечисленна варта, очевидно, з кількох солдатів (названа у документі заставою) (Еварницький Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 2. С. 1326).

¹⁰¹² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 7. Треба зазначити, що капітан О. Братцов згаданий в цьому документі як «состоящий при редуте близко Нового Кодаку». Але у зв'язку з нетиповим для очільника редуту званням (капітан) може виникнути сумнів, чи Кодацький редут мався на увазі. Але той факт, що О. Братцов просив деревини на різні потреби Борисоглібського полку у самарського полковника А. Семенова, вказує на розташування редуту на лівому березі Дніпра (на землях Самарської паланки). Відстань між Новим Кодаком та Кам'янкою становила 2 версти (Репан О. А., Старостін В. С., Харлан О. В. Палімпсест. С. 95), а Кам'янський ретраншемент, що у 1770-х також буде називатися редутом, розташовувався задалеко. Тобто йдеться саме про Кодацький редут.

¹⁰¹³ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 34–34 зв.

¹⁰¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 54.

¹⁰¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 100.

¹⁰¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 6 зв.

¹⁰¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 116.

¹⁰¹⁸ Там само. Арк. 124.

¹⁰¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 6–6 зв.

Додаток 21

Коменданти Старосамарського ретраншементу

<i>прізвище, ім'я</i>	<i>чин</i>	<i>крайні дати згадки</i>
Журавський Максим	Підпоручик Лівенського ландміліцького полку	1744, грудень ¹⁰²⁰
Ковальов Семен	Секунд-майор	1749, грудень ¹⁰²¹ 1750, 6 лютого ¹⁰²²
Бутовський Георгій (Юрій) Юрійович	Майор	1752, 9 квітня ¹⁰²³ 1752, 6 липня ¹⁰²⁴
Веригін Данило Михайлович	Прем'єр-майор	1754, 7 липня ¹⁰²⁵ 1755, 9 січня ¹⁰²⁶
Щетинін Парфеній Фомич	Секунд-майор (не пізніше 9.02.1756 – прем'єр-майор ¹⁰²⁷) Рязького ландміліцького полку	1755, 6 жовтня ¹⁰²⁸ 1757, 31 липня ¹⁰²⁹
Єршов Олексій Дмитрович	Підполковник [Рязького ландміліцького полку ¹⁰³⁰]	1757, 4 вересня (змінив на посаді Щетиніна) ¹⁰³¹ 1758, 17 березня ¹⁰³²
Бровцин Матвій Данилович	Секунд-майор	1758, травень ¹⁰³³ 1759, 18 квітня ¹⁰³⁴
Плавецький Адріан Іванович	Секунд-майор	1759, травень–липень ¹⁰³⁵
Какурін Андрій Семенович	Секунд-майор Єфремівського ландміліцького полку	1760, 12 липня ¹⁰³⁶ 1762, 29 травня ¹⁰³⁷
Плавецький Адріан Іванович	Секунд-майор	1762, 11 червня ¹⁰³⁸ 1762, початок серпня ¹⁰³⁹

¹⁰²⁰ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 389.

¹⁰²¹ Там само. С. 466.

¹⁰²² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1738. Арк. 5.

¹⁰²³ Там само. Арк. 10.

¹⁰²⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 39.

¹⁰²⁵ Там само. С. 683–684.

¹⁰²⁶ Там само. С. 471.

¹⁰²⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2619. Арк. 12.

¹⁰²⁸ Там само. Спр. 2620. Арк. 9.

¹⁰²⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 307.

¹⁰³⁰ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 96.

¹⁰³¹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 27.

¹⁰³² ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3159. Арк. 2 зв.

¹⁰³³ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. С. 234.

¹⁰³⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 36.

¹⁰³⁵ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. С. 234.

¹⁰³⁶ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 17–17 зв.

¹⁰³⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 136.

¹⁰³⁸ Там само. Арк. 138.

¹⁰³⁹ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. С. 234.

Селітренников Олександр	Майор	1762, 20 серпня ¹⁰⁴⁰ 1762, вересень ¹⁰⁴¹
Баратов Сергій Юрійович, князь	Прем'єр-майор Рязького полку	1762, 2 листопада ¹⁰⁴²
Сомов Іван	Капітан ¹⁰⁴³	1763, 18 квітня ¹⁰⁴⁴ 1763, 31 травня ¹⁰⁴⁵
Баратов Сергій Юрійович, князь	Підполковник Рязького полку	1763, 16 вересня ¹⁰⁴⁶ 1764, кінець листопада ¹⁰⁴⁷
Фогт Карл Іванович	Секунд-майор Курського полку	1764, кінець листопада ¹⁰⁴⁸ 1765, 11 листопада ¹⁰⁴⁹
Василисов Федір	Капітан Орловського піхотного полку	1766, 25 червня ¹⁰⁵⁰ 1766, жовтень ¹⁰⁵¹
Фогт Карл Іванович	Секунд-майор	1767, 6 червня ¹⁰⁵²
	Прем'єр-майор	1769, 4 липня ¹⁰⁵³
М'ясищев Осип	Секунд-майор	1769, початок липня ¹⁰⁵⁴ 1770, 20 червня ¹⁰⁵⁵

¹⁰⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 49–49 зв.

¹⁰⁴¹ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. С. 234.

¹⁰⁴² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 152 зв.

¹⁰⁴³ Зважаючи на військове звання І. Сомова капітан, можна припустити, що він був тимчасовим виконувачем обов'язків коменданта, оскільки у переважній більшості відомих випадків Старосамарський ретраншемент очолювали вищі за званням офіцери секунд- і прем'єр-майори, підполковники. Факт обіймання Сомовим посади коменданта аналогічно підтверджується саме його безпосереднім зверненням до Коша. Принагідно треба зазначити, що наразі факт перебування на посаді саме капітана І. Сомова у квітні 1763 рік можна приймати як достовірний. В обстежених документах Архіву Коша виявлено всього 2 документи за його підписом. На одному з них не збереглася дата (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 175), а в другому прізвище погано прочитується у зв'язку зі згасанням тексту (ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 13). Але в чернетці ордеру Коша до самарського полковника С. Нещадима від 2 червня 1763 року, де йдеться про те, що комендант Старосамарського ретраншементу вимагає відводу сіножатеї, після слів «Старосамарського ретраншементу» *закреслено* «капітан Іван Сомов» та «секунд-майор Сергей Борисов», замість них дописано над рядком «от гарнизонных дел» (дивіться: ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 60, 61 зв.). Тобто, поки комендантом на початку червня – у липні 1763 року остаточно ще не став підполковник С. Баратов (вперше згадується на цій посаді у листопаді 1762 у званні прем'єр-майора; дивіться: ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 152–152 зв., 162; Спр. 100. Арк. 62). За півроку (з грудня 1762 по травень 1763) маємо зміну щонайменше 2-х осіб на цій посаді. Персона Сергія Борисова не була внесена до таблиці, оскільки на даному етапі дослідження знайдено лише одну згадку про нього у правці чернетки внутрішньокошового документа, про яку сказано вище. Цікаво, що аналогічне кліше «находящийся при...» інколи використовувалося російськими командувачами стосовно паланкових полковників і, очевидно, саме в такий спосіб проникло до запорозького діловодства. Наприклад, комендант Старосамарського ретраншементу секунд-майор М. Бровцин у секретному листі до кошового від 2 лютого 1759 року писав, що «находящийся при Старосамарской паланки полковник Семенов» не дозволяє рубати Самарську товщу для укріплення ретраншементів та редутів (Там само. Арк. 25).

¹⁰⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 2 зв.

¹⁰⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 60, 61 зв.

¹⁰⁴⁶ Там само. Арк. 169.

¹⁰⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 71.

¹⁰⁴⁸ Там само.

¹⁰⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 239.

¹⁰⁵⁰ Там само. Арк. 97.

¹⁰⁵¹ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. С. 234.

¹⁰⁵² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 107.

¹⁰⁵³ Там само. Арк. 123.

¹⁰⁵⁴ Там само. Арк. 124.

Рязанцев Олександр Андрійович	Секунд-майор <i>не пізніше червня 1773 –</i> прем'єр-майор ¹⁰⁵⁶	1771, 3 червня ¹⁰⁵⁷ 1774, 10 грудня ¹⁰⁵⁸
Карпов Андрій Андрійович	Секунд-майор	1776, 28 квітня ¹⁰⁵⁹ 1777, 3 лютого ¹⁰⁶⁰ 1778, 21 жовтня ¹⁰⁶¹

¹⁰⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 153.

¹⁰⁵⁶ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. С. 235.

¹⁰⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 180.

¹⁰⁵⁸ Петро Калнишевський та його доба. С. 178.

¹⁰⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 752. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 5 зв.

¹⁰⁶⁰ Яворницький Д. І. До історії Степової України. Дніпропетровське, 1929. С. 71–72.

¹⁰⁶¹ Дніпровська лінія укріплень: документи і матеріали. С. 173.

Додаток 22

Коменданти Ненасицецького ретраншементу

<i>прізвище</i>	<i>чин</i>	<i>крайні дати згадки</i>
Александров	Капітан	1741, квітень ¹⁰⁶²
Плуталов	Прапорщик	1747, 19 квітня ¹⁰⁶³

¹⁰⁶² ЦДАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 781. Арк. 71 зв.

¹⁰⁶³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1. С. 221.

Додаток 23

Команданти та виконуючі обов'язки команданта
Новосіченського ретраншементу

<i>прізвище, ім'я</i>	<i>чин</i>	<i>крайні дати згадки</i>
Єфремов (?) Кузьма	Прем'єр-майор Муромського полку	до 1741 ¹⁰⁶⁴
Раєвський Гаврило Лукич	Підполковник	1741, 13 вересня ¹⁰⁶⁵ 1742, 25 вересня ¹⁰⁶⁶
Полтєв Андрій Петрович	Підполковник Українського ландміліцького корпусу	1743, 7 липня ¹⁰⁶⁷
Кондирєв Микита	Підполковник	1744, 20 березня ¹⁰⁶⁸ 1744, 21 вересня ¹⁰⁶⁹
фон Розенталь Карл Іванович (Carl von Rosenthal)	Прем'єр-майор	1744, 9 грудня ¹⁰⁷⁰ не пізніше 2 січня 1745 ¹⁰⁷¹
NN	Підполковник	1745, лютий ¹⁰⁷²
фон Ферзен	Капітан Ямбургського драгунського полку	1745, 10 березня ¹⁰⁷³
Клишов Платон	Капітан Новгородського драгунського полку	1746, 9 липня ¹⁰⁷⁴ 1746, 22 грудня ¹⁰⁷⁵ 1747, 11 травня ¹⁰⁷⁶
Карамішев Микита	Капітан Козловського ландміліцького полку	1747, 13 серпня ¹⁰⁷⁷ 1747, 27 жовтня ¹⁰⁷⁸
Леонтєв	підпоручик	1747 ¹⁰⁷⁹
Павлов	Капітан	1748, 6 січня ¹⁰⁸⁰ 1748, липень ¹⁰⁸¹

¹⁰⁶⁴ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. Т. 2. С. 1336.

¹⁰⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 16.

¹⁰⁶⁶ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. Т. 2. С. 1327.

¹⁰⁶⁷ Там само. С. 1330.

¹⁰⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1012. Арк. 10 зв.

¹⁰⁶⁹ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 315–316.

¹⁰⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1290. Арк. 24, 22-23.

¹⁰⁷¹ Там само. Арк. 40.

¹⁰⁷² Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 330.

¹⁰⁷³ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. С. 1728.

¹⁰⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. КМФ-9. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 1.

¹⁰⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 16.

¹⁰⁷⁶ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 405.

¹⁰⁷⁷ Там само. С. 404.

¹⁰⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 16.

¹⁰⁷⁹ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 399-400.

¹⁰⁸⁰ Там само. С. 423.

¹⁰⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 16 зв.

Кривцов Ілля	Капітан Білгородського ландміліцького полку	1748, 20 вересня ¹⁰⁸² 1749, 17 квітня ¹⁰⁸³
	Секунд-Майор	1749, 15 червня ¹⁰⁸⁴
Карцев	Капітан	1750, 7 березня ¹⁰⁸⁵
Головін	Прем'єр-майор Українського ландміліцького корпусу	1750, 2 серпня ¹⁰⁸⁶ 1751, 15 лютого ¹⁰⁸⁷
Усачов Трофим	Капітан Бельовського полку	1752, 5 жовтня ¹⁰⁸⁸
Микулін	Капітан	1754, 27 лютого ¹⁰⁸⁹
Раєвський Лука	Капітан	1754, лютий ¹⁰⁹⁰
Пашков Сергій	Капітан Українського ландміліцького корпусу	1754, 10 травня ¹⁰⁹¹
Раєвський Лука	Капітан	1754, 25 жовтня ¹⁰⁹²
Пашовкін Лука	Капітан	1755, 9 січня ¹⁰⁹³
Кисленський Єремій	Капітан Курського ландміліцького полку	1755, 4 жовтня ¹⁰⁹⁴ (<i>знятий з посади коменданта, але продовжував очолювати команду ландміліції у ретраншементі</i>)
Федцов Василій Кирилович	Секунд-майор Ніжинського полку Київського гарнізону	1755, 26 вересня (<i>прибув</i>) ¹⁰⁹⁵ , 4 жовтня (<i>прийняв командування</i>) ¹⁰⁹⁶ 1756, 19 жовтня (<i>помер</i>) ¹⁰⁹⁷
Арістов Василій (в.о.)	Поручик Сєвського ландміліцького полку	1756, 20 жовтня ¹⁰⁹⁸ 1757, 3 лютого ¹⁰⁹⁹
Тананіков Аким	Секунд-майор	1757, 4 березня ¹¹⁰⁰

¹⁰⁸² Там само.

¹⁰⁸³ Андреевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. С. 164.

¹⁰⁸⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 2. С. 372.

¹⁰⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 16 зв.

¹⁰⁸⁶ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 489.

¹⁰⁸⁷ Андреевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. С. 217.

¹⁰⁸⁸ Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. С. 50.

¹⁰⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 16 зв.

¹⁰⁹⁰ Там само. Арк. 1.

¹⁰⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1169. Арк. 1–1 зв.

¹⁰⁹² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 2. С. 82.

¹⁰⁹³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 472.

¹⁰⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 16.

¹⁰⁹⁵ Там само. Арк. 1.

¹⁰⁹⁶ Там само. Арк. 15.

¹⁰⁹⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 359.

¹⁰⁹⁸ Там само.

¹⁰⁹⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 4. С. 595.

¹¹⁰⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 478.

Агарков (Онуфрій Лукич?)	Секунд-майор Київського гарнізону	1758, 24 квітня ¹¹⁰¹ , 9 вересня ¹¹⁰²
Четкін (?)	Капітан	1759, 12 лютого ¹¹⁰³
Міжуєв Григорій	Капітан Київського гарнізону	1760, 10 червня ¹¹⁰⁴ 1761, 6 березня ¹¹⁰⁵
Машанов	Капітан Стародубського полку Київського гарнізону	1762, січень ¹¹⁰⁶ до 1764, 22 червня ¹¹⁰⁷
Гуляєв Олексій	Капітан	1765, лютий ¹¹⁰⁸ , до 21 березня ¹¹⁰⁹
Золотарьов	Полковник	<i>помер на посаді не пізніше липня 1765</i> ¹¹¹⁰
Микульшин Лаврентій Петрович	Капітан	з 1765 ¹¹¹¹ 1766, 28 лютого ¹¹¹²
	Секунд-майор (на 27 грудня 1768 ¹¹¹³)	1769, 9 листопада ¹¹¹⁴ 1773, липень ¹¹¹⁵ , 9 вересня ¹¹¹⁶
Синицький (в.о. коменданта на час відсутності Микульшина)	Капітан Рязького полку	1773, кінець серпня – початок вересня ¹¹¹⁷
Копилов Матвій	?	до 1774, 2 липня ¹¹¹⁸

¹¹⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3159. Арк. 8.

¹¹⁰² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 517.

¹¹⁰³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 2. Спр. 3844-3890. Арк. 49, 99.

¹¹⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 13 зв.: «за коменданта».

¹¹⁰⁵ Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. С. 171.

¹¹⁰⁶ Присяга Війська Запорозького Низового 1762 року / Упорядник та передмова Іван Синяк. Чернігів, 2015. С. 28.

¹¹⁰⁷ Андреевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. С. 261. *Цим днем датується наказ Київської губернської Київській гарнізонній канцелярії щодо заміни Машанова іншим офіцером (капітаном) Стародубського полку Київського гарнізону. Отже, ця дата відноситься до закінчення повноважень капітана Машанова як коменданта.*

¹¹⁰⁸ Андреева С. С. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі. С. 149.

¹¹⁰⁹ Синяк І. Л. Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформаційний потенціал. С. 45. *Цим днем датується атестат, наданий Гуляєву від Коша, де вказано про його перебування на посаді коменданта як про завершену подію.*

¹¹¹⁰ Андреевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. С. 591.

¹¹¹¹ У червні 1773 року Микульшин зазначав, що перебуває на посаді коменданта вже дев'ятий рік (Андреевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений. С. 591–592).

¹¹¹² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1. С. 258.

¹¹¹³ Петро Калнишевський та його доба. С. 138–139.

¹¹¹⁴ ЦДІАК України. КМФ-9. Оп. 2. Спр. 225. Арк. 1.

¹¹¹⁵ О. О. Рябінін-Скляревський зазначає, що в цей час Микульшина було знято з посади за його проханням (Рябінін-Скляревський О. О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. С. 144–145), проте, як видно з таблиці, він був комендантом і пізніше. Наразі не можна встановити джерела цієї інформації у дослідника, однак не довіряти наведеному фактові також немає підстав.

¹¹¹⁶ ЦДІАК України. КМФ-9. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 2.

¹¹¹⁷ Там само. Арк. 1.

¹¹¹⁸ Синяк І. Л. Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація,

Норов Петро	Підполковник Інгерманландського піхотного полку	1775, 27 липня ¹¹¹⁹
-------------	---	--------------------------------

особливості формуляру, інформаційний потенціал. С. 45. Цим днем датується атестат, наданий Копилову від Коша, де вказано про його перебування на посаді коменданта як про завершену подію.

¹¹¹⁹ Каюк С. М. Знову про причини ліквідації Запорозької Січі (маловідомий ордер П. О Норову при призначенні правителем у колишньому Запорозжжі). *Січеславський альманах: збірник праць з історії українського козацтва*. Днапропетровськ, 2005. Вип. 1. С. 132–133.

Додаток 24

Коменданти Микитинської застави

<i>прізвище, ім'я</i>	<i>чин</i>	<i>крайні дати згадки</i>
Григор'єв (?)	Прапорщик	1753, 15 травня ¹¹²⁰
Краснопольський	Поручик	1755, січень ¹¹²¹ (замінений на Ф. Язикова)
Язиков Філат Васильович	Поручик	1755, січень ¹¹²² (заступив на посаду)
Ільїн Федір	Поручик	1755, 17 червня ¹¹²³
Касалбашев (Косилбашев) Гаврило	Поручик Брянського полку	1755, 15 жовтня ¹¹²⁴ 1756, 12 лютого ¹¹²⁵
Єкимов Григорій	Капітан Рязького полку	1756, 17 квітня ¹¹²⁶
Бирєв	Поручик	1756, 20 жовтня ¹¹²⁷
Сотников Яків	Капітан Рязького полку	1759, 12 лютого ¹¹²⁸ 1760 ¹¹²⁹
Токмонцов	Капітан	до 1762, 3 червня ¹¹³⁰
Костентинов Радіон	Капітан	1762, 3 червня 1762, 3 липня ¹¹³¹
NN	Капітан Бельовського полку	1763, 20 квітня ¹¹³²
Кривцов Василій	Капітан Рязького ландміліцького полку	знятий з посади не пізніше 1764, кінець листопада ¹¹³³
Степанов Михайло	Капітан Рязького ландміліцького полку	заступив на посаду замість В. Кривцова, згаданий 1765, 12 січня ¹¹³⁴
Матякін Федір	капітан Брянського полку	1766, 28 лютого ¹¹³⁵ , 28 травня ¹¹³⁶

¹¹²⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2776. Арк. 1.

¹¹²¹ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 620.

¹¹²² Там само.

¹¹²³ Там само. С. 622.

¹¹²⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 29.

¹¹²⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 4. С. 124.

¹¹²⁶ Там само. С. 144.

¹¹²⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 359.

¹¹²⁸ ІР НБУВ. Ф. 2. Спр. 3844-3890. Арк. 48.

¹¹²⁹ Андреева С. С. Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2010. Вип. 9–10. С. 233.

¹¹³⁰ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 54.

¹¹³¹ Там само.

¹¹³² ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 230 зв., 233.

¹¹³³ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 19.

¹¹³⁴ Там само. У документі вказано, що Кривцов був змінений на посаді коменданта Микитинської застави за наказом прем'єр-майора Баратова, який перебував на посту командира трисотенної команди до кінця листопада 1764 р.

¹¹³⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1. С. 258.

¹¹³⁶ Синяк І. Л. Атестати Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформаційний потенціал. С. 45. Факт видачі Матякіну атестату від Коша, датованого цим днем, дає можливість припустити, що строк перебування його на посаді коменданта

Додаток 25

Очільники провіантських магазинів при ретраншементях
(1750-ті – 1760-ті роки)

<i>Новосіченський провіантський магазин</i>		
<i>прізвище, ім'я</i>	<i>чин</i>	<i>крайні дати згадки</i>
Цуриков Андрій	Поручик Бельовського полку	1752, 13 вересня ¹¹³⁷ , 5 жовтня ¹¹³⁸
Пашков	Капітан	1754, 16 листопада ¹¹³⁹
Раєвський Лука	Капітан	1755, лютий ¹¹⁴⁰ 1756, 1 листопада ¹¹⁴¹
Волжин Федосій	Капітан	1757, 21 травня ¹¹⁴²
Ковенєв Петро	Поручик	1757, 29 листопада ¹¹⁴³

<i>Старосамарський провіантський магазин</i>		
<i>прізвище, ім'я</i>	<i>чин</i>	<i>крайні дати згадки</i>
Авинов	Капітан	до 1754, 29 листопада ¹¹⁴⁴
Шатилов Михайло	Поручик Новооскольського полку	1756, 10 січня ¹¹⁴⁵
Заворотков	Поручик Тамбовського полку	1762 (?) ¹¹⁴⁶
Колчинський	Поручик Орловського піхотного полку	1763–1764 ¹¹⁴⁷
Борисов	Прапорщик Рязького піхотного полку	1764 ¹¹⁴⁸

закінчувався, або взагалі добігав кінця термін служби капітана у трисотенній команді.

¹¹³⁷ Андреевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. С. 692.

¹¹³⁸ Мицик Ю. А. З джерел до історії Нової Січі. URL: http://www.cossackdom.com/doc/mitsik_novasich.htm (дата звернення: 12.02.2018).

¹¹³⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 2. С. 87.

¹¹⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2583. Арк. 1.

¹¹⁴¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 2. С. 129.

¹¹⁴² Там само. С. 137.

¹¹⁴³ Там само. С. 160–161.

¹¹⁴⁴ Там само. С. 85.

¹¹⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 1639. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 445 зв. – 446.

¹¹⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 84.

¹¹⁴⁷ Там само.

¹¹⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 755. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 84 зв.

Додаток 26

Командири козацьких залог на території Війська Запорозького Низового*

Командири козацької залози у Біркутському таборі

<i>прізвище, ім'я</i>	<i>полк</i>	<i>звання</i>	<i>дата згадки</i>
Сахатов Юрій	М ¹¹⁴⁹	сотник Потоцької сотні	1753, 11 червня ¹¹⁵⁰
Волошин Іван	М	значковий товариш	1759 ¹¹⁵¹
Березан Іван	П ¹¹⁵²	сотник Старосамарської сотні	1759 ¹¹⁵³
Родзянко Ієремій ¹¹⁵⁴	М	сотник Хорольської сотні	1760, липень ¹¹⁵⁵
Гочаренко Петро	М	сотник Сорочинської сотні	1760, липень 1761, 3 лютого ¹¹⁵⁶
Гаврилов Яків	М	сотник Кременчуцької сотні	1761, 3 лютого ¹¹⁵⁷ 1761, 4 вересня ¹¹⁵⁸
Лісницький Микола	М	сотник Шишацької сотні	1766, 22 червня ¹¹⁵⁹
Жученко Василь	М	сотник Білоцерківської сотні	1767, 4 липня ¹¹⁶⁰
Потапенко Олександр	М	сотник Другої полкової сотні	1768, 4 червня ¹¹⁶¹ ; 1769, 5 серпня ¹¹⁶²
Павелко Йосип	М	сотник Першої полкової сотні	1772, 5 серпня ¹¹⁶³
NN	?	сотник	1773, 28 червня ¹¹⁶⁴
NN	?	сотник	1774, 26 червня ¹¹⁶⁵

* Імена, прізвища та звання перевірено за: Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Ч. І. Урядники гетьманської адміністрації. Київ, 2005. С. 250, 243, 242; Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ, 2007. С. 118.

¹¹⁴⁹ М – Миргородський полк.

¹¹⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11894. Арк. 1 зв.

¹¹⁵¹ Вирський Д. С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. Київ, 2011. С. 571.

¹¹⁵² П – Полтавський полк.

¹¹⁵³ ЦДІАК УКРАЇНИ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 3313. Арк. 2.

¹¹⁵⁴ Грубим виділено очільників усієї козацької команди.

¹¹⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 2188. Арк. 6 зв.

¹¹⁵⁶ Там само.

¹¹⁵⁷ Там само.

¹¹⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 38.

¹¹⁵⁹ Там само. Арк. 98.

¹¹⁶⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 222.

¹¹⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 124.

¹¹⁶² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 58.

¹¹⁶³ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 234.

¹¹⁶⁴ Там само. Арк. 237.

¹¹⁶⁵ Там само. Арк. 234.

Командири козацької залоги у Старосамарському таборі

<i>прізвище, ім'я</i>	<i>полк</i>	<i>звання</i>	<i>дата згадки</i>
Золотаревський Павло	Гадяцький	сотник Комишнянської сотні	1754, 7 липня ¹¹⁶⁶
Масло Йосип	Прилуцький	сотник Срібрянської сотні	1755 ¹¹⁶⁷
Дембовський Павло	Прилуцький	сотник Корибутівської сотні	1756 ¹¹⁶⁸
Тарасович Федір	Прилуцький	сотник Журавської сотні	1756 ¹¹⁶⁹
Свирський Федір	Прилуцький	сотник Іваницької сотні	1757 ¹¹⁷⁰
Барановський Андрій	Прилуцький	сотник Першої Варвинської сотні	1758, листопад, 1759, лютий ¹¹⁷¹
Максим Салогуб	Прилуцький	значковий товариш	1760, 12 липня ¹¹⁷²
Яковець Іван	Прилуцький	сотник Журавської сотні	1761 ¹¹⁷³
Яновський Іван	Прилуцький	сотник Журавської сотні	1762, 1 квітня ¹¹⁷⁴
Григорієв Василь	Прилуцький	значковий товариш	1762, 12 листопада ¹¹⁷⁵
Габляскул	?	значковий товариш	1772 ¹¹⁷⁶
Олійник Павло	Лубенський	значковий товариш	1773 ¹¹⁷⁷
NN	Миргородський	сотенний осавул	1776, квітень ¹¹⁷⁸

¹¹⁶⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 3. С. 684.

¹¹⁶⁷ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. С. 236.

¹¹⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 284 зв.

¹¹⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 284.

¹¹⁷⁰ Там само.

¹¹⁷¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 744.

¹¹⁷² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 16.

¹¹⁷³ Там само. Арк. 24.

¹¹⁷⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 8. С. 118.

¹¹⁷⁵ Там само. С. 133.

¹¹⁷⁶ Репан О. А. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. С. 236.

¹¹⁷⁷ Там само. С. 237.

¹¹⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 752. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 8.